

71. Жан-Мари Гијо

МОРАЛ БЕЗ ЗАДОЛЖИТЕЛНОСТ И БЕЗ САНКЦИИ

Еволуционизмот беше општо сознание кон средината на XIX. век, не само научно откритие на **Чарлс Дарвин** (1809-1882) во областа на биологијата и на антропологијата. Еволуционизмот учи дека сите нешта произлегуваат од развојното движење на нивните потенцијали. Тоа се насетуваше и во Антиката и во модерната епоха пред букнувањето на еволуционистичката теорија. Американскиот философ **Џон Дјуи** (1859-1952) оцени дека еволуционизмот е најзначајна пресвртница во научната историја.

Многу модерни философи, како **Херберт Спенсер** (1820-1903), **Фридрих Ниче** (1844-1900) и др. своите погледи ќе ги градат во согласност со таа доктрина или како развивање на некои нејзини точки, а некои ќе изградат и специјални социјални и етички концепции врз таква основа. Еден млад и ентузијазизиран француски мислител Жан-Мари Гијо ќе го направи токму тоа, ќе изгради таква **оригинална етичка концепција**.

Жан-Мари Гијо е роден во Париз во 1854 година. Мајка му се премажила за познатиот философ Алфред Фује, кој му станал духовен татко на момчето. Бил одлично образован, врз класичната философија на Платон, Епикур и Епиктет, но и врз најмодерната литература и врз сознанијата на социологија, природната наука и естетиката. До 34-та година, колку што живеел со слабо здравје, напишал доста книги, кои се бележити дури и во богатата француска философска книжнина. Оставил книги за педагогијата, естетиката и за религијата, како и неколку етички дела "Моралот на Епикур и неговите релации со современите учења" (1878), "Современиот англиски морал" (1879) и исклучителното дело "Скици за еден морал без обврски и без санкции" (1885). "Стиховите на еден философ" (1881) ги дополнуваат неговите таленти и погледи за светот. Починал во 1888 година.

Алфред Фује (1838-1912), очувот на Гијо, бил мошне плоден и познат философ. За нашите потреби ќе потсетиме на неговото учење за **идејата-сила**, т.е. дека секоја идеја ја поттикнува волјата и ни дава сила да дејствуваме. Во етиката говори за поврзаноста на единките, т.е. за нивната неразличност во општеството: "Не можам да бидам свесен за себеси, а да не сум свесен за другиот". Затоа ја поправа Декартовата изјава "Мислам значи постојам" во "Мислам, значи ние постоиме" (*Cogito ergo sum* во **Cogito ergo sumus**). Самата свест за себеси претставува органско воспоставување на другите, живеење со другите. Алтруизмот го оправдува егоизмот, покажува дека јас не можам да се одржам без другите, дека е нужна *солидарноста* не само за заедничкото живеење, туку и за мојата лична опстојба.

Станува збор за нов период, речиси столетие по Француската револуција, со големи технички и хемиски откритија, кои ја развија индустријата, како и со нови релации помеѓу луѓето (забрането е ропството во светот и укинато е крепосништвото во Русија, Западот го открива Исток, се истражуваат Африка, америчкиот Запад и Сибир, започнува помодерниот подем на Јапонија, Кина и

Индија...), почнува да се твори со нови стилови и се развива демократијата, која **Абрахам Линколн** (1809-1865) инспиративно ја опиша како *власт на народот, од народот и за народот*, што значи дека се менува и односот индивидуално-општество (демократијата не е само вид власт, како што се мислеше до Ренесансата, туку суштина на новите меѓучовечки релации и на општата политика). Се развива образованието, се умножуваат лабораториите и научните експерименти, се примаат први студентки на универзитетите, таму почнаа да работат научници, како што е денес, а дотогаш главно предаваа свештеници, додека големите научници дејствуваа самостојно. Затоа за еден модерен писател како *Гијо Педагоџијата* е значајна философска тема. Во книгата "Воспитувањето и наследството" (1889) тој ја истакнува **педагоџијата како област за сообразување на интересите на единката и општеството**. Во образованието, на единката треба да ѝ се обезбедат најшироки дострели, а истовремено да се реализираат општествените интереси. Младата личност се образува заради себеси. Индивидуалниот интензитет и социјалниот екстензитет ќе се реализираат ако кај младите хармонично се развијат сите потенцијали кои се својствени за човекот како вид, а ако детето има некоја посебна способност, на неа треба да се внимава, но не на штета на хармонијата. Во воспитувањето исто така треба да се отстранат сите инстинктивни наклонетости што би можеле да ја растројат индивидуалната и заедничката хармонија. Како пред него **Мишел де Монтењ** (1533-1592), и Гијо сметал дека врз малечките глави не треба многу да се тупа, туку тие да се изградуваат разумно, да располагаат со методи, а не со запаметени содржини. Гијо бара децата внимателно да се воспитуваат како суштества што чувствуваат, "срцата да бидат добро поставени". Само исправно изградена личност може да го прифати и натаму да го пренесе наследството, традицијата, и да твори.

Иако бара во образованието да се воведат и религиска настава, како значајна за обликувањето на личноста (а таа во Франција веќе е одделена од граѓанското воспитување), во интересната книга "И-религијата (безверјето) на иднината" (1887) Гијо покажува дека е **минато времето на големото значење и доминација на религијата** во човечкиот живот. Гијо вели дека ќе нема религија во иднината, како што ќе нема ни алхемија ни астрологија. Замена за сè е *науката*. Науката нема да биде ни и-религија ни а-религија, а ниту анти-религија, бидејќи и самата има димензии на религија: "Науката не значи презир на моралната основа на античките религии. Да се биде надвор од религијата не значи да се биде против религијата. И во иднината треба да се задржат најубавите чувства и да се задржи испитувањето на индивидуалните и на општествените идеали во космичката средина, која ќе ја надминува сегашната реалност". Всушност, ирелигијата на иднината, според Гијо, ќе биде вид метафизичко-космичка поезија, која ќе ја дополнува духовната целина на човекот.

Кај Гијо проблеснува **естетска** инспирација. Во книгите "Проблемите на современата естетика" (1884) и "Уметноста од социолошко становиште" (постхумно 1889), Гијо развива автентични ставови. Тој не смета, како **Фридрих Шилер** (1759-1895), дека уметноста е *игра*. Со играта се развива само некој дел на личноста, а **уметноста го потресува сето наше суштество**. Уметноста е свест за хармонијата на животот и природата, таа е задоволството што го чувствуваме при секоја комуникација со некоја хармонија. Убавото е израз на задоволството. А среќата ги зближува луѓето, не може да се биде среќен сам. Уметноста има *етичка функција* - да ги зближува луѓето и морално да ги воздигнува. Затоа Гијо говори за "социолошко становиште", не како за определен тип на општествени

односи, туку во смисла на ширење на нашата егзистенција врз сите суштества и врз севкупната природа. Уметникот има симпатија за општественоста, за заемниот живот: "Уметничката емоција суштествено е општествена, бидејќи со неа ние се вживуваме во сите нешта и во сите суштества, па се здобиваме со универзално чувство за реалноста на природата, на сите живи и неживи нешта". Поради тоа, **вистинската цел на уметноста е изразување на животот**. Бидејќи животот е сè и сè е живот и сè има своја животна експанзија, вистинската уметност Гијо ја идентифицира со метафизиката, таа "го сфаќа и изразува духот на нештата", "она што индивидуите ги врзува со целоста, а секој миг со вечноста". Затоа "уметноста не може да биде никаква игра, туку таа е внатрешно чувствување на животот во неговата целост и во секоја негова пројава", таа ја изразува хармонијата на животот и секоја негова експанзија, која е основен закон на секој животен развиток". Кога уметничкото дело е најдобро, тоа исполнува *етичка функција*. Тогаш таа е добродетел, "уметноста се чувствува како нешто благородно. Убавината прави индивидуата да се чувствува општествена, уметноста го воздигнува меѓусобното сочувствување на единките".

Најзначајниот **придонес на Гијо е во етиката**. Неговиот еволуционизам е индивидуалистички, изразува посебно етичко-естетско размислување. Не станува збор за механизам на развојот, туку за развојна динамика како дело на творечките личности, за своевидна животна *интензивност* и *екстензивност*. Гијо гради философија на слободата и на индивидуалниот хероизам, тој го акцентира *творечкиот* стремеж и дело.

Гијо не расправа за конкретен морал и дефинирани вредности и норми, туку говори за моралот како нешто целосно индивидуално. Иако ја истакнува општественоста, тоа за него повеќе е милје за дејствување на индивидуите. Во философска смисла, тој е позитивист и еволуционист, верува само во искуството и фактите. Науката ги покажува фактите, така што само со научните истражување може да се стигне до вистината и до откривањето на реалноста. Науката покажува дека **слободата е врвна цел и вредност** на човекот, таа овозможува дејствување на единката и ги открива нејзините граници. За науката, моралните принципи се закостенети, свенати, бидејќи сиот морал е играден врз умот. Гијо го открива другиот фактор на етиката на личноста - *инстинктот*. Затоа Гијо станува против интелектуализираниот морал, на пример, на Просветителството. Треба **да се живее според инстинктот**, само така може да се реализира онаа *сионитаност*, која го движи развитокот на човекот во општеството и во светот. Етиката треба да ги усогласува двата фактори - умот и инстинктот.

Целта на животот е да биде што *поинтензивен* и што *поекстензивен*, и длабоко духовно и силно физичко живеење. Истовремено треба да живееме и во себеси и во другите, треба да има *единство* на *егоизмот* и *алтруизмот*, кои во интелектуалистичките етики се исклучуваат. Ова единство, според Гијо, ќе биде вистинска **"морална плодност"**. Интензитетот не може да се оствари без екстензитетот, т.е. без живеењето не само за себе, туку и за другите. Ќе каже: "Живеј за другите, за во себе да живееш поинтензивно!" Ова е откритие на етиката наука, тој вели тоа се факти од практиката. Ако чувството не се споделува со другиот, тоа е бледо и брзо згаснува. Несподелената радост не донесува радување. Живеењето е заработка за себе ако е себетрошење за другите. Дури ако станува збор за жртвување за некој да придобие нешто, дури и за жртвување на животот во одредени услови и цели, тоа не е загубување, туку експанзивност на животот, која се пренесува врз другите.

Гијо прави **откритие во етиката**. Прочуениот принцип на Имануел Кант - *Треба, значи можам!*, Гијо го пресвртува во принцип - **Можам, значи треба!** Двата се етички активистички, но кај првиот изворот е во обврската, а кај Гијо неговиот избор е во својот откриен потенцијал, кој сум готов да го ставам на услуга на моралот, во служба за другиот. Значи, откриено е ново интересно етичко правило.

Вистинската оригинална етичка доктрина на Гијо се однесува на **морал без обврски и без санкции** (таков е и насловот на неговата најзначајна етичка книга "Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction"). Не се добива ништо со притисоци, налози, заповеди, хетерономија. Самата личност во развиената цивилизација-општественост (што на сличен начин, но со други образложувања и објаснети вредности го прави и неговиот современик *Херберџ Сјенсер*) се развила до стадиум на разбирање на суштината на моралноста, која е интеракција на егоизмот и алтруизмот. Во секоја личност во идната заедница (која Гијо, умрен млад, не можеше да ја дочека, но веруваше во таквата нејзина законитост) етичкиот дух и интерес ќе бидат толку развиени што ќе нема потреба од етичко присилување, ниту од ветување награди, ниту од заканување со казни за вистинско етичко постапување. **Етиката ќе извира спонтано, инстинктивно, како внатрешна потреба на личноста**. Така Гијо ја разви *еволуционистичката* идеја во разните области на индивидуалниот и социјалниот живот, објаснувајќи каде ќе тргне современиот човек во својата моралност, небаре е дојдена *совршеноста*, замислена од древните етичари.

Како споредба, за тој проблем расправа и неговиот малку постар современик **Фридрих Ниче** (1844-1900). Станува збор за истата *еволуционистичка дилема* поттикната од Дарвиновите откриија - што ќе се случи со човекот сега, откако е откриено дека се развил од другите суштества, или барем дека самиот се развил од своите примитивни состојби? На каде ќе оди развојот на суштеството човек? - Ниче не дал таква естетско-етичка позитивна визија како Гијо, туку открил, навестил и предложил создавање на **натчовек** (Uebermensch), за кого бил сигурен дека ќе се развие, како научна неминовност од развојната законитост на човечкото суштествување. Во шега, критикувајќи го моралот како примитивен апарат за контрола и манипулација на луѓето, како и социјализмот кој зборува за човечката еднаквост, тој на големиот Натчовек иронично му го даде името на првиот етичар Заратустра (во прочуената книга "Така зборуваше Заратустра"). Потоа *Адолф Хитлер* (1889-1945) и неговите "научни толкувачи" *Алфред Розенберџ* (1893-1946) и *Јозеф Гебелс* (1897-1945), занесени од расистичките доктрини и од желбата германскиот народ и држава да имаат "илјадагодишна" власт над светот, тиа поттикнаа теорија за натчовечкиот карактер на Ариевците, а сега на Германите, и при тоа пројавија најнегативна деградација и уништување на луѓето во модерната епоха (тоа си го нарекуваа *национал-социјализам, нацизам*, што со сличниот поим *фашизам* е една од денешните најпогрдни морални дисквалификации). Социјализмот, врз кого Ниче се нафрли со навреди, не испадна најдобар во својата комунистичко-болшевичка варијанта и пропадна. А Гијо пледираше дека ќе дојде социјализам за доброто на луѓето, како што и се случи во Австралија и во другите земји, кои ги почитуваат луѓето.

Уште нема морал без обврски и без санкции, кога луѓето самите ќе си ги определуваат своите морални цели и постапки - но *еколоџијата*, име и производ на Дарвиновите следбеници, донесе нови мошне задолжителни етички сознанија за чувањето на Природата. Идејата на Гијо за доброто е нашето инспиративно позитивно однесување и надеж на светот.

Етички мисли на Жан-Мари Гијо

"Можам, значи треба!"

"Должноста е израз на животот, кој бара да се живее, да се дава."

"Дејствувањето е продолжување на идејата."

"Ниедна рака не не води, ниедно око не гледа за нас... Тоа е наша задача."

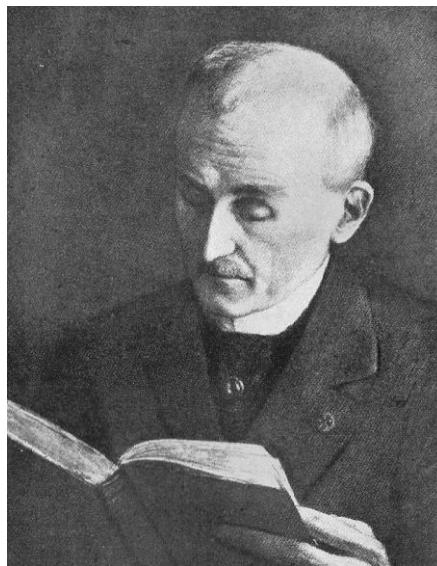
"Братството исклучува разменска правда, едно сметачко давање, постапка која може точно да измери и изедначи; добрата волја не смета на возвраќање, таа дава двојно, дури десетпати повеќе. При идејата за точна распределба, дури и ако е *морална*, не станува збор за братство."

72. Анри Бергсон

МОРАЛОТ Е И ПРИТИСОК И ВИЗИЈА

Модерната научна мисла се труди да го испитува моралот непристрасно, објективно. Не е лесно да се создаде единствена формула за етичката целост, која е **комплекс од разни човекови функции и дејства**. Еден од најинтересните посеопфатни современи научни согледби за моралот даде францускиот филозоф Анри Бергсон.

Анри Бергсон е роден во 1859 година во Париз. Татко му бил прочуен музичар. Како млад добил голема награда за одлично решен математички проблем, но, заради начинот на решавањето, професорот оценил дека би можел да биде математичар, но дека ќе стане филозоф. Бергсон предавал во разни гимназии во провинцијата и во големите училишта во Париз. Од 1900-та е професор на најпрочуениот факултет “Колеж на Франција“, а неговите предавања во петок биле културен настан. Напишал многу книги и имал убав допадлив стил, го нарекувале “филозоф-поет“. Главното дело “Творечка еволуција“ (1907) му донело светска слава. Бил член и претседател на најпрочуената научна институција Француска академија. По Првата светска војна бил претседател на **Комисијата за светска духовна соработка** на новооснованото Друштво на народите. Имал многу пријатели уметници и влијаел врз нивното творештво. Во 1927 година ја добил **Нобеловата награда** за литература. За време на Втората светска војна, иако стар и болен, во окупираниот Париз нацистите го присилувале да се јавува редовно во канцеларијата за попис на француските Евреи. Умрел премален во 1941 година.

Бергсон изразил *општор кон њозиивисиичкии* настојувања во епохата на силниот развиток на науките и на техниката. Во времето кога научниот дух ја отфрлал метафизиката, тој тврдел дека таа е единствениот вистински начин на философирање. Науките имаат вредност и потребни се за животот, но апсолутното може да се открие само со филозофски пристап. Бергсон бил инспириран од идеите за слободата на творештвото на француските мислител **Жил Лашелје** (1832-1918) и **Емил Бутру** (1845-1921), кои го критикувале механизмот во толкувањето на природата и учеле дека **човекот е самопродукт на своите решенија**, дека се создава самиот себеси (првото дело “Есеј за непосредните факти на свеста“ Бергсон го посветил на својот учител Лашелје).

За Бергсон, волјата ѝ претходи на свеста, актите на волјата се пред мислата. Тој ја брани **автономијата на духовното наспроти телесното**; духовното не зависи од детерминацијата на процесите во мозокот. Разумското сознание е во служба на човековото живеење и дејствување, помага за практиката и претставува барање на патишта со кои човекот се приспособува на животните услови и интереси. Но, филозофскиот пристап е поинаков - до него не се доаѓа со постапно истражување на фактите или со насобирање на сето знаење. Филозофското откритие е “блесок на јаснотија“. Бергсон бара такво директно

навлегување во проблемот, надминување на релативните сознанија и *непосредно* откривање на апсолутното.

Научниот пристап, според Бергсон, ја открива логиката на цврстите тела и на безживотната материја; философскиот пат го разгатнува траењето на животот, непосредно го дофаќа битието во неговата творечка целост. **Интуицијата** е доживелица која им претходи на судовите и на логичкото мислење. Со интуицијата се открива и суштината на сето што постои и суштината на личноста која создава. Наспроти природонаучните сознанија, кои се статични слики, со интуицијата може да се здогледа динамичноста на животот и да се открие вистината за реалноста.

Така Бергсон **поаѓа од субјектот**. Основниот, дури единствениот проблем на философијата е животот. Тој може да биде разбран од нас само затоа што сме живи - движењето го разбираме затоа што сме внатрешно подвижни, а тоа што сме слободни во нашата длабочина ни овозможува да ја разбереме *творечката еволуција*, во која се случуваат сите форми на животот. Според Бергсон, на философијата ѝ припаѓа доменот на *времето*, додека науките се однесуваат на *просторот*; философијата тргнува од душата и ја испитува свеста, науките се занимаваат со телото и материјата; философијата ја открива *слободата*, науката се занимава со *нужноста*. Разумот мери, брои, анализира; интуицијата по непосреден пат ги открива траењето и творештвото, животот, внатрешноста, суштината на творечкото.

Творечките димензии се сосредоточени во агенсот, кој може да се открие во сите животни појави. Бергсон го нарече **“животен елан”**, полет и подем на животот. Во сите животни слоеви виталниот елан предизвикува нови животни форми. Тој е подвижник на сето движење и развој; секогаш е свртен *кон иднината*. Творештвото не може да се пресмета однапред, за него нема шеми, постојано можат да настануваат нови, непредвидливи форми на животот од безбројните можности на битието, коешто самото е вечен агенс на постоењето. Светот и животот се секогаш во настанување. Нема статично постоење, тоа е погрешна слика на разумот. Во светот и во животот има **непрестаен полет и творештво**. Карактеристика на сето што постои е активноста.

Во оваа смисла е изградена исто така и етичката теорија на Бергсон во книгата **“Два извори на моралот и на религијата”** (1932). Од различните начини на човечкото живеење настанале **два типа луѓе и два вида морал**. Едниот е попримитивен, тој уште е доминантен во општеството, како **притисок** врз личноста да реализира нужни морални норми. Вториот настанал подоцна, резултат е на изворните духовни човечки квалитети и го претставува **прогресивниот дух на слободната личност**.

Така се развиваат два вида морал - “затворен” и “отворен” (идејата подоцна ќе ја искористи *Карл Појер*, 1902-1994, во прочуената обемна студија за *отвореното општество*, 1945, најпозната либералистичка книга во XX век).

При затворениот морал, според Бергсон, станува збор за она што се нарекува *морал на една определена заедница*, тоа е **“обврска** која ја наметнува општеството“ (слични идеи изложил неговиот вреник и другар познатиот француски социолог **Емил Диркем**, 1858-1917, создавач на научната историја на моралот и обичаите, кој испитувал морални ставови во неразвиените општества, а и логика и развој на поделбата на трудот и на *солидарноста* како вредност која се раѓа од заедничкото живеење и работење). Бергсон покажува дека станува збор за ставови и за норми за дејствување наложени на човекот и за постапки што овој ги прави од *навика* или од *солидарност кон заедницата*: “Секој од нас му припаѓа на општеството исто толку колку и на себе самиот“.

Овие наложени дејства се слични на инстинктите кај животните, реакциите имаат своја форма и *стандардизирани* се: “Општеството ѝ ја определува на единката програмата за нејзино секојдневно живеење“. Овие дејства луѓето ги прават во замена за заштитата што ја уживаат во заедницата, станува збор за еден вид “сојуз“, за којшто се согласни личностите во неа. Животот кој соодветствува на ваков строг, еднаков, наметнат морал е поблизок до животот на животните во нивните заедници отколку на слободните луѓе кои се поврзани слободно. “Затвореното општество“ има свои форми на односи, брак, роднинство, народ, во него се ограничени изборот и слободата на единката. Моралните дејности во ваквото општество се случуваат како автоматски постапки, како навики. Моралот има функционална цел за опстанок и просперитет на заедницата, а луѓето дословно му се подредени: “Во цивилизираното општество моралното дејствување се базира пред сè на разумот, инаку како би знаеле што треба да правиме во секој посебен случај“.

Секое вакво општество има свои начела и цели, а нивните морали не се исти според содржината, иако се исти според формата. Моралот на една заедница не е валиден за другата. Тие често се во конфликт, ги истакнуваат своите морални разлики и тие се извор за непријателства и судири.

Во “отворениот морал“ станува збор за **креативна** етичка димензија на човечкото суштествување. Тој морал го откриваат, обликуваат, предлагаат и реализираат “исклучителните личности“. Тие се **херои на животот**, некој вид виш тип луѓе. Тие понудуваат претстава за вистинската моралност, која Бергсон ја нарекува “апсолутна моралност“. Начелата на тој морал не се широко познати во општеството, ниту се применуваат масовно. Нивниот извор не е заедницата, туку **големите етички личности**. Таквите принципи ги создава единката која во себе го почувствувала повикот на слободата и сака да му даде свој придонес; тоа Бергсон го нарече “напор за творење“. Таквата единка е насочена кон нешто повисоко, кон она што е *подобро* од она што сега важи во општеството. Етичките принципи на творечките личности се изнајдени со нивната интуиција, со непосредното сфаќање на целината на животот и на неговите длабочини. Тие се носени од *љубовта*. Тие имаат “отворена душа“ (блиску на ова е прекарот на Ганди Махатма - “голема душа“. кој го доби со предлагањето и застапувањето на исклучителниот морал на самопрегор и ненасилство).

Творечките етички личности говорат дека во нив се јавува “чувство на ослободување“. Тие се рамнодушни кон благосостојбата, задоволствата, богатството, кон сè она за што се врзува мнозинството луѓе. Во таа слобода тие најнапред чувствуваат леснотија, а потоа радост. Тоа е “одење натаму“, а за тоа треба да се остави тешкиот багаж што притиска. Се создава “поцелосна човечност“. Раздвижената душа сочувствува со другите души, ја надоместува чувствената неподвижност што луѓето ја имаат во затворените општества. Таквата душа не се плаши од пречките, таа има “сила на еден стремеж или на еден полет“ - кој, според Бергсон, довел до создавањето на човечкиот род, до општествениот живот воопшто. Но, начелото на движењето тука дејствува непосредно, а не со посредство на општествените механизми, кои всушност него го запираат.

Таквите личности немаат обрасци, но стануваат **обрасци** за оние луѓе кои ќе дојдат по нив. Тие изложуваат прогресивни начела, кои најчесто ќе се реализираат подоцна; начелата не се наменети за сегашнината, туку за *иднината*. Луѓето кои се извршители на “затворениот морал“ се против ваквите модерни визии и зафати и влегуваат во судир со моралните творци. Но, новите генерации се воодушевуваат од новите принципи, зашто тие се повистински

начела на животот и претставуваат за новите луѓе валидна слика за вредноста на живеењето.

Принципите на **творечкиот морал** ги надминуваат рамките на затворените општества, тие не се извор за непријателство и судири помеѓу заедниците. Тие стануваат **највиши етички начела за целото човештво**, бидејќи се однесуваат на човекот воопшто. Бергсон изразил скепса дека ќе дојде до општо поврзување на човештвото во една морална заедница (т.е. дека нема да се создаде универзален морал), односно велел дека и натаму ќе останат поделбите на заедниците со оглед на нивниот затворен морал, но дека ќе расте универзалната улога на моралните творци кон отворање и постапно поврзување на моралите. Тој не се сомневал во вредноста на навестената Универзална етика, но реалистички посочувал дека не треба да се има илузии за нејзиното брзо реализирање (денес најголем застапник на Универзалната етика е УНЕСКО, агенција за наука, култура и образование на ООН, наследник на Комисијата за светска духовна соработка на Друштвото на народите помеѓу двете светски војни, која ја раководел Бергсон).

Значи, двете основни етички тенденции се: да се следи постојниот морал и да се отвора и да работи етичката креативна свест на човекот. Првото е израз на статичноста, второто на движењето, т.е. едното е израз на минатото, второто е знак за иднината. Разликата помеѓу нив, според Бергсон, не е само квантитативна, туку и квалитативна. Тој ќе ги нарече диференцирано - “општествен“ и “човечки“ морал. Во првиот морал сите луѓе прифаќаат еден закон, во вториот подражаваат еден образец. Двете морални форми не се исклучуваат во реалноста, иако првата форма се сретнува масовно, а втората ретко може да се види (истото се однесува и на двата вида религија според учењето на Бергсон - “статична“ и “динамична“). **Двете морални форми ја претставуваат суштината на моралот** како карактеристичен феномен за човекот - кој е и статично, затворено, подјармено, недоволно креативно суштество, но во секоја епоха се пројавуваат некои личности кои ги отвораат етичките и животни перспективи на луѓето со своите визии и етички идеали, со својот етички креационизам и морален динамизам.

Така Анри Бергсон, со маестрален стил, ги опиша **реалноста и креативноста на етиката** (како што во другите дела ја претстави творечката сила и активност на уметниците и на научниците). Неговата философија на моралот ќе има исклучително влијание врз идните теоретичари на етичкото образование, особено врз психолозите, философи и педагози **Жан Пијаже** (1896-1980) и **Лоренс Колберг** (1927-1987), кои неговото сознание за моралната хетерономија и автономија ќе го вградат во основната концепција за воспитувањето и за изградбата на младите творечки морални личности.

Етички мисли од Анри Бергсон

“Човековото општество е збир од слободни суштества.“

“Моралната обврска подразбира слобода.“

“Во моралот кој се базира врз стремежот е вградено чувството да се направи прогрес.“

“Душите од благороден вид чувствуваат дека се блиски со сите души; во љубовта исполнета со занес, тие се насочуваат кон човештвото воопшто.“

73. Свами Вивекананда

ЉУБОВ ЗА СИТЕ И ЗА СЕ

Највлијателните етичари главно се личности кои доживеале зрели години. Мнозината ги излеале во делата својата мудрост и животно искуство од односите со луѓето. Духовноста може да биде автентична или да се надоврзува врз традицијата, за тоа нема експеримент, кој секој треба да го повтори, па не е нужно да се биде постар за да се зборува за моралот. Но, така е вообичаено. Сепак, една **млада личност пред едно столетие го возбуди светот со својот ум и зборови**. Тие главно беа насочени кон етичката проблематика. Свами Вивекананда, современ етички мислител и светец, ги изнесуваше интелектуалните и морални искуства на древната Индија, но тоа беше нова, модерна, општосветска потрага по добрината.

Свами Вивекананда живееше кусо, неговите приврзаници велеа "како пеперутка", ја исполни својата животна и духовна задача и си замина мирно од светот на кој му даде многу, докажувајќи дека **етиката е смисла на човековиот престој на земјата**. Роден е во 1863 година во Калкута под име

Нарендраниј Дайа. Од богато и бележито семејство (татко му бил познат правник), уште како дете се посветил на философијата, религијата и етиката. Со голем успех ги завршил студиите и станал ученик на бенгалскиот светител **Шри Рамакришна** (1836-1886), со родено име *Гададхар Чадойаја*, кого многу хиндуси го почитуваат како божествена инкарнација (*аватар*). Заради бедните родители, ова талентирано момче имало скудно образование. Како свештеник во еден храм, Рамакришна остварил едно од *најинтересниите* религиозни и етички искуства во совремието. Во текот на 12 години спроведувајќи вежби од разни религиозни системи - хиндуистички, исламски и христијански. Во секоја од нив достигнал просветление. Врз основа на тоа сметал дека секој посветен може да постигне единство со Врховното суштество, или, како што вели тој, со Конечната реалност. Условот е верата да му е dostatно силна. Рамакришна посветил во монаси неколку свои ученици, помеѓу кои и Свами Вивекананда, кој 6 години седел до неговите нозе (*свами* е израз кој означува монах, а уште повеќе духовен учител, мудрец, "светец"). Вивекананда станал негов прв наследник, од својата 23-та година до својата смрт раководејќи го **Редот на Рамакришна**, кого го основал со своите другари и кој е раширен низ целиот свет, со 200 манастири и 20 центри (*веданџа-друштва*), придружени со болници,

училишта, библиотеки, социјални и хуманитарни институции, поддржани од многу бележити интелектуалци.

Вивекананда бил блескав ученик на Рамакришна. Се сконцентрирал врз задачата да ја запознае културата на огромната Индија и да ги **возобнови најзначајните индиски духовни богатства**. Бил предан чувар и лекар на бедните (слична морална задача подоцна во најголемиот и најсиромашен индиски град Калкута оствари Мајка Тереза). Вивекананда се здобил со светска слава на големиот Светски парламент на религиите во 1893 година во Чикаго, каде што стигнал без покана. Одвај го пуштиле да зборува како последен. Оставил најголем впечаток. Весниците почнале да пишуваат за него и да ги пренесуваат неговите идеи (кои имаа големо влијание врз етичката преродба во таа епоха во САД, каде што се создавани и дејствуваа разни организации за унапредување на етиката, како во Њујорк **Етичка култура**, верско движење во кое етиката се смета за јадро на религијата, кое го основа **Феликс Адлер** (1851-1933), со свое големо Училиште за етичка култура; ова движење денес повторно ја доделува обновената Награда за етички подвиг на годината). Вивекананда ја познавал и источната и западната култура и се застапувал за нивно проникнување. Имал ретка философска дарба, длабока согледба, сочувство за луѓето и за нивните страдања, благо однесување. Држел бриљантни беседи низ Америка и западноевропските земји. Заради нарушеното здравје, во 1902 година со своја волја се откажал од телото и си го запрел здивот, заминувајќи во највозвишено самосознание (*самади*).

Како мисионер на индиската култура и на етиката, Свами Вивекананда помогна за поголемо разбирање на значењето на **благородната етика**, како и за проникнување на целиот свет со соодветните индиски духовни дострели. Како ученик на Шри Рамакришна, тој учеше дека **вистинската сила лежи во давањето** и дека суштествена манифестација на верата и љубовта е служење на човекот. Тој се стремеше да воспостави **мир и братство меѓу сите луѓе**. Основата за тоа ја наоѓаше во идејата на Веданта за единственоста на постоењето. Единството треба да стане основа не само на индискиот, туку на севкупниот човечки поглед на светот. Вивекананда укажа на важноста да се согледа сеопштото, универзалното, од што, во философска смисла, може да се сознае сето друго.

Етичката смисла на овие идеи е сконцентрирана кон менувањето на односот спрема светот и живеењето - кон **позитивни емоции, почитување на луѓето и благородни постапки**. Ова е израз на умот на големиот потконтинент Индија, со својата милениумска етичка култура и жива теологија и философија. Животната мудрост посочува дека за човеков спас, за достигнување на слобода и духовна височина, е неопходно да се сменат однесувањето, мислењето и моралот. Една од основните поуки е дека големите сили што ги поседува, човекот треба да ги користи само за благородни цели. Затоа кај овие теоретичари и практичари на моралната преродба, етичките настојувања се сконцентрирани врз личноста, која со своето живеење треба да ја претстави смислата на етичките препораки. Станува збор за сообразно живеење на личноста, за нејзино настојување за свое унапредување и менување, како и за дејствување за кое личноста е одговорна и за позитивни резултати кои произлегуваат од таа активност. Сето тоа е проникнато со исклучителна **етичка атмосфера**, во која доминираат себепреиспитувањето, правењето добри дела, давањето корисни совети, пофалбата на етиката како состојка на живеењето. Оние кои постапуваат поинаку не можат да допрат до себереализацијата како врвна животна цел.

Во тој етички комплекс спаѓа и стремежот кон ослободување на човекот од физичките страдања, душевната дисхармонија и од духовното незнаење (што е древна индиска тема). Се објаснува дека злото се совладува со доброто, жалоста со радоста, окрутноста со милосрдноста, незнаењето со учењето. Цел е да се востанови исто така дух на **братство меѓу луѓето**. Сè е свртено кон служење на човештвото и кон воспоставување широка самосвест на луѓето. Секој треба да се посвети кон овие високи цели и да расте кон лично **совршенство**.

Тоа проникнување на целиот свет со индиската култура и етика е една од основите на градењето на денешната Универзална етика на човештвото (при што голема улога има свртувањето кон старите и кон поновите далекоисточни мислителите и учења). Бележито место во тоа му припаѓа на Вивекананда, кој тие идеи и етички потенцијали ги изнесе низ своето дејствување, преку беседите и во своите бележити книги насловени според четирите видови јога (како особен вид човечка практика) - Џнана, Карма, Бакти и Раџа. Во нив се зборува за учењето и знаењето, за судбината која ја води самиот човек, за љубовта и за меѓусебното помагање помеѓу луѓето, како и за мудроста и за настојувањето кои човекот ќе го водат во ослободување.

Каузалниот етички принцип *карма* влијае врз карактерот на личноста. Вивекананда укажува дека секој човек може да биде голем на секое место, посочувајќи на моралното значење на трудот, на исполнувањето на должноста, на заемопомота помеѓу луѓето. Целта е да се постигне вистинска слобода на личноста, што е нејзина задача и зависи од неа. Вака Вивекананда му пишува на еден пријател: “Биди морален. Биди храбар. Цврсто морален, храбар до очајување. Не заморувај си ја главата со религиозни теории. Единствено страшливците се грешници, храбрите никогаш, дури ни во сонот. **Обиди се да го сакаш сето и сите**. Биди човек и обиди се и своите најмили да ги направиш храбри, морални и сочувствени. Не фаќајте се за религијата, туку за моралноста и храброста. Без страшиливост, без грев, без злосторство, без слабости! - сето останато ќе дојде самото по себе“.

Вивекананда ги упатува луѓето да бидат **свесни и храбри**. Тој посочува на значењето на силата на самосвеста на човекот. Гревот, негативностите на светот, несреќите се резултат на слабоста. Вивекананда не учи да не зборуваме за нискоста на светот и на животот, да не плачеме за она што самите сме си го всадили во главата. Не смееме и натаму да го ослабнуваме нашето живеење. Треба да престанеме луѓето уште од детството да ги учиме дека се грешници и слабаци: “Учете ги дека сите се славни деца на бесмртноста, дури и оние кај кои се пројавуваат најголеми слабости. Позитивни, силни, благотворни мисли нека влезат во нивните умови уште од самото детство. Оставете се себеси отворени за таквите мисли, а не за оние кои ослабнуваат и парализираат. Кажете си себе си: Јас сум Тој! Тоа нека суни дење и ноќе во вашите умови како песна, а во мигот на смртта речете: Јас сум Тој! Тоа е Вистината, ваша е бескрајната моќ на светот. Изгонете ги предрасудите кои донесуваат заблуда во вашите умови. Бидете храбри. Сознајте ја вистината и следете ја!“

Доброто и злото се небаре два вида просторни суштини во светот и животот. Како пројави на душата, според Вивекананда злото е надворешната обвивка, а доброто е она внатрешното, она што е најблиско до вистинскиот човек, до неговото сопство. “Ако човек не го пробие пластот на злото, тој не може да допре до пластот на доброто, а без да мине низ двава пласта, тој не може да дојде до сопството, до олицетворувањето на своето Јас.“

Целта на живеењето е да постапуваме слично на Највисокото суштество: “Сета моќ на душата е божествена. Нашата цел е да го пројавиме божественото

кое е во нас, за да завладееме со надворешната и внатрешната природа. Тоа треба да го оствариме со работа, со обожавање, со владеење со духот или со философија, со еден или со повеќе од нивните патишта, и да станеме слободни“. Така се воспоставува **сеопшта целина на светот**. Кармата е баланс помеѓу делата и последиците. За Вивекананда секое дело има морална и лична последица. Дури и ако некој направил многу лоши дела, а само едно добро дело во животот, резултатот од тоа добро дело ќе се јави сигурно некаде и во некој вид. Но, секој мора да биде свесен дека ќе се јават последиците од злите дела и дека ќе влијат врз животот на секого и на сите.

Методот што го предлага Вивекананда е емпатичен и активен. Тој препорачува секој да се концентрира врз **правењето добри дела** и врз **избегнувањето на зли дела**. Тоа е нужно, затоа што на овој свет сè се пренесува и има *меѓусебно влијание* - особено доброто и злото. Ако човек е силен и здрав, и оние околу него можат да станат силни и здрави, но ако е болен и слаб, тоа ќе ги снајде и нив. Затоа **целта е да се усовршине, за карактерот да ни стане подобар и нашите дела правилни**. Вивекананда е оптимистичен во поглед на саморазвојот. Секој може да се развие и смени кон подобро. Но, не е доволно само да се испрати пораката: Биди добар! Може да се помогне (особено на младите) ако на оној кому му се обраќаме му дадеме помош да научи како да го контролира својот ум. Основните сознанија треба да се однесуваат на тоа да бидеме разумни, да не правиме зло, да простуваме (дури и на најголемиот непријател), да ја кажуваме вистината, да веруваме во Бога, кој е душа на нашата душа. За тоа е потребно да се ослободиме од страв и гнев, да го прочистиме срцето, да не водат знаењето, љубовта и откажувањето.

Најзначајното етичко начело според Вивекананда е она кое посочува дека **не треба да мразиме, туку да сакаме**: “Не мрази никого, зашто омразата која излегува од тебе на крајот се враќа кон тебе. Ако, пак, љубиш, таа љубов ќе се врати, извршувајќи кружно движење. Секој квант од омразата кој излегува од срцето на човекот му се враќа со полна сила и ништо не може да го сопре тоа - како што во него се враќа и секој импулс на љубовта“.

Со своите прекрасни дела Вивекананда градел историски мост од стариот духовен потенцијал на Индија кон новото доба и глобалното човештво. Свами Вивекананда бил духовен мисионер и етички пророк. За него нема разлика помеѓу мислењето и моралното дејствување, како ни помеѓу религијата и етиката. Неговите погледи се слични на учењето на Спиноза, кој ги поврзувал во една целост природата и вишната сила, а исто така и сознанието, љубовта и етиката. Делата на Свами Вивекананда, кого го нарекле **духовен и етички див**, спаѓаат меѓу најблагородните современи прилози кон етиката.

Многу натамошни духовни дејци во Индија и тргнати подалеку од неа го следат примерот што го демонстрираше Свами Вивекананда и развиваат духовита и влијателна **етика на самосвеста и на љубовта** - како **Парамаханса Јогананда** (1893-1952), од 1925 година основач и водач на јога центри во САД и Европа; **Циду Кришнамурти** (1895-1986), кој целиот живот патувал по светот ширејќи духовни и етички сознанија; **Свами Муктананда** (1908-1983), школован и на Запад, водач на ашрам (центар за религиска обука и медитација) до Мумбаи; **Саи Баба од Ширди** (?-1918), почитуван како светец од сите религии, а по неговите стапки одеше **Сатја Саи Баба** (1926-2011) од Путапарти, чија група има **најдобра збирка учебници за етичко воспитување** на младите, заедно со книгите за родителите (Sathya Sai Education in Human Values); психологот **Дипак Чопра**, со практика во Сан Диего во Калифорнија, кој објавува голем број популарни дела, во кои со поврзаната индиска и западна мисла ги подучува

луѓето на однесување, воспитување на децата, им покажува пат за економски успеси и др.

Етички мисли од Свами Вивекананда

“Само оној живее кој живее во сé.“

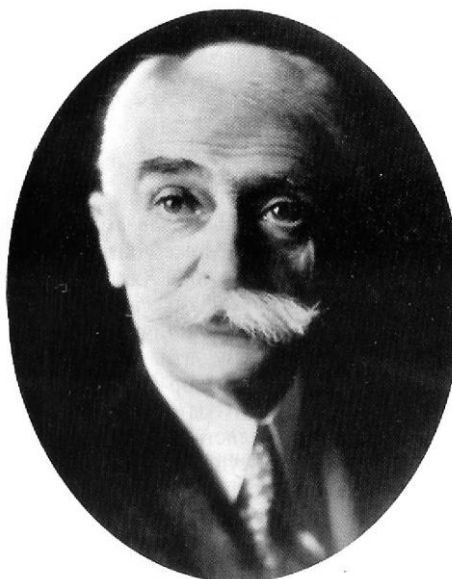
“Не постои никаква разлика меѓу врвното сознание и врвната љубов.“

“Повтарајте во мислите: Сите суштества нека бидат среќни; сите нека живеат во мир; сите нека бидат почитувани... Колку што повеќе го правите ова, толку подобро ќе се чувствувате. Конечно ќе откриете дека најлесниот начин да се почувствувате здрав е ако видите дека и другите се здрави, а ќе бидете среќен ако видите дека и другите се среќни.“

74. Пјер де Кубертен

СПОРТОТ КАКО ЕТИКА И ОБЕДИНУВАЧКА СИЛА

Етиката им припаѓа најнапред на философите, но тие немаат монопол на неа - таа се однесува на сите луѓе и секој може да дава придонес кон размислата за доброто и злото, како што може и да се истакнува во моралот. Некои од најзначајните унапредувачи на моралот не биле философи според професијата. Заради своите етички идеи и дејствување тие станале бележити етичари, чија активност **далекусежно се чувствува и одразува врз човештвото**. Пјер де Кубертен е една од тие личности чии замисли и ориентации многустрано позитивно влијаеле врз животот на современите луѓе.

Пјер де Фреди, барон **де Кубертен**, е роден во 1863 година во Париз во аристократско семејство. Завршил колеж и воено училиште. Го зафатил ентузијазмот на првите современи љубители на спортот во Европа, бил сестран спортист, но исто така тој и размислувал за спортот. Отишол во Англија да ги види тенденциите и резултатите од спортскиот бран што се појавил во тамошните училишта и универзитети. Таму се запознал со дејноста и учењето на педагогот **Томас Арнолд** (1795-1842), управник на колеџот во Рагби, во којшто првин е организиран вистински спортски живот. Кубертен почнал да студира право, но се приврзал кон **педагогијата**, ја одбрал неа како професија. Во првите свои трудови зборувал за новите цели и методи на образованието, а посебно за тоа како спортот кај младите не е само пат за нивно подготвување за животот, туку дека низ него тие можат вистински *да живеат и да научат како да се однесуваат*. Во јавните дискусии како да се промени училишниот систем, а младите да не се оптоваруваат со непотребни нешта, Кубертен не настапил као што е вообичаено против класичните науки, туку барал да се воведат спорт и игри. Дури основал Одбор за пропагирање на телесни вежби во школството. Во сите негови бројни дела, а оставил преку 50.000 напишани страници, видливи се неговата благородност, хуманост и грижа за младите, една **етичка визија за односите помеѓу луѓето и за развојот на човештвото**.

Во 1827 година биле откриени останките од *Олимпија*. Од 1875 до 1881 година *Ернст Курциус* (1814-1896) предводел германска експедиција да ја истражува оваа месност на Пелопонез, каде што биле одржувани античките Олимписки игри. Светот бил разбранет од наодите за древните масовни спортски игри, кои биле придружени со културни настани, а помеѓу земјите учеснички владеел мир. На еден собир во Париз на Универзитетот Сорбона во 1892 година Пјер де Кубертен предложил да се **возобноват Олимписките игри**. На негова иницијатива во 1894 година на Сорбона е одржан првиот Меѓународен конгрес за спортот ("атлетика") и расправано е за новите Олимписки игри. Кубертен имал идеи, силна амбиција, бил вешт организатор, имал интернационални врски и не се плашел пред предизвиците. Љубовта кон спортот

и страста за изградба на **новиот човек**, заедно со визијата за придонесот на спортот кон културата, етиката и политиката, го воделе да реализира една од **најзначајните современи форми на соработка помеѓу народите** - меѓународни спортски натпревари со исто име како античките.

Во Антиката имало 293 Олимписки игри, од 776 година пред н.е. до 394 година н.е. (ги забранил христијанскиот император Теодисиј, заради нивното паганско потекло и смисла). Натпреварите во борење, бокс, петобој и коњички трки траеле пет дена, заедно со верските церемонии и културните збиднувања. Биле посветени на врховниот бог Зевс, а учесниците биле само од грчките градови-држави. Игрите имале голем углед, кога се одржувале дури биле запирани сите воени пресметки (што било чудо во она време на општи конфликти). Тие биле голема прослава на спортот и на телесната сила и убавина, натпреварувачите настапувале голи, победниците биле славени како херои. Според Игрите бил воден и календарот во Антиката.

Таквата висока почест за спортот сакал да обезбеди и Кубертен во времето кога спортот не бил широко прифатен и практикуван и го сметале за нешто непотребно и несериозно (неверојатно, но за првите Игри - во Париз или во Сент Луис во САД - имало отпори од официјалните личности игрите да бидат вклучени во Светските изложби, кои таму се одржувале). Убаво е што Кубертен успеал во своите замисли. Денес **Олимпијадите се најголем светски спортски настан**, со илјадници врвни спортисти од сите земји на светот. Истите ритуали се повторуват од првите модерни Игри во 1896 година во Атина до денес - се носи Олимпискиот пламен од Олимпија до местото на Игрите, се користат истите симболи на Олимпизмот, се пее истата Олимписка химна и се дава истата Олимписка заклетва, коишто ги има предложено, направено и воспоставено Кубертен. Тој не бил само поттикнувач, основач и прв организатор на Олимпијадите, туку и нивни осмислувач. Пјер де Кубертен раководел со Меѓународниот олимписки комитет до 1925 година, а за време на Првата светска војна го сместил во Лозана во неутрална Швајцарија. Починал во 1937 година.

Како што претскажа значајниот хуманист **Олдос Хаксли** (1894-1963), автор на голем број значајни книги, приврзаник на етиката, поддржувач на духовните и моралните начела на Веданта, писател на единственото дело на негативната утопија "Добриот нов свет" (инаку, внук на Томас Хенри, 1825-1895, еден од првите и најборбени приврзаници на учењата на Чарлс Дарвин, и брат на сер Џулијан, 1887-1975, биолог и прв директор на УНЕСКО), **спортот стана една од главните пројави во денешната цивилизација**. Воведен е во образованието на сите млади. Со него се занимава секоја личност (барем во некој период од животот) и претставува една од најраширените форми на забава. Натпреварувањето ја развива економијата и влијае врз политичките избори. Олимпијадите ги сакаат сите. Тоа е видливо според учеството, желбата да се постигне успех на нив, борбата да се добие правото за организирање, според угледот што го уживаат нивните учесници и победници, а преносите се најгледани светски телевизиски емисии. Олимписките игри имаат посебно **значење за етиката**, бидејќи се израз на еден животен и морален став и на едно движење со високи етички цели. Помеѓу оние кои ги зародија и ги наметнаа новите Олимписки игри се истакнува Пјер де Кубертен со својата педагошка и етичка ориентација.

Интересот и идеалот за возобновување на Олимписките игри се јавувале на разни начини во XIX век, имало обиди тие да се реализираат како училишни игри, или во некој регион, или како панхеленски игри во новосоздаденото Кралство Грција. Тоа биле малечки зафати, со недоволни резултати. Беа

потребни засилување на амбициите, склоп на околностите, насобирање на поголем број способни и влијателни ентузијасти, а посебно настојчивоста, материјалната дарежливост и организаторските способности на Пјер де Кубертен. Исто така, беше нужна и неговата **визија** за специфичните цели и својства на Игрите. Тој инсистирал тоа да бидат независни меѓународни спортски средби, но со **олимписки** дух (затоа не се викаат “светски”). Имено, тие не треба да бидат само натпревар на учесници од сите држави, туку и да ја оживуваат идејата за **особена мисија**, која ја спроведуваат сите - Меѓународниот комитет, учесниците, земјата организатор, средствата за комуникација, философите и педагозите. Тоа значи да се застапени сите видови спорт, да има учесници од сите земји, избрани преку национални натпревари, формите и настапите да имаат свечено и културно значење, како и да се промовираат специфични етички идеи за *чесносѝ*, *блискосѝ* и *соработка*. Олимпизмот е силна модерна етичка визија.

Пјер де Кубертен така ја разбирал улогата на спортот во животот на личноста - како средство за личен и општ развој, како форма на културата и етиката. Кубертен повикувал со послободно и активно образование да се создава творечка интелигенција на нациите, така да се ослободуваат “нови сили“. Тој сакал образование кое ќе создава “општо душевно спокојство, мудрост и разумна сила“ и укажувал дека од образованието зависи опстанокот на цивилизацијата. Спортот го сметал за носител на модернизираниот образование, кое ќе овозможува развој на новите светски тенденции, кои, според него, се **демократијата** и **космополитизмот**. Кон тоа треба да придонесуваат Олимписките игри, кои треба да ги ангажираат младите и јавноста за демократскиот и за интернационалниот дух.

Делото на Кубертен претставува борба за **општо добро**. Дека тоа е правилно погодено, зборува вредноста на Олимпизмот во новата епоха, неговата раширеност и значење. Во зрелите години Кубертен објаснил дека Олимпизам претставува “величање на младоста“. Затоа тој не се стеснувал од идеалистички и активистички идеи. Како смисла на Олимписките игри тој ја искажал (на игрите во Лондон, 1908) мислата: “Најбитното во Олимписките игри **не е да победиш, туку да учествуваш**“, како што сметал дека во животот за човекот не е суштествено да победува, туку добро да се бори. Тоа е етика на активизмот без желба да се надвладува другиот, тоа е еволуционизам без натсилување, натпревар сублимиран во фина култура на телото и духот. Од таа епоха е и убавата мисла на нашиот национален водач и херој **Гоце Делчев** (1889-1903), кој и самиот бил учител, за **културно натпреварување помеѓу народите**. Изреката на отецот *Анри Дидон* (1905) **Побрзо! Повисоко! Посилно!** Кубертен ја зел како *лозунг* на Олимписките игри; таа е физичка според целесобрзаноста, но истовремено е духовна-културна во внатрешната димензија.

Во “Одата на спортот“, која се пее како Олимписка химна, Кубертен напишал етички зборови: “О, Спорту, ти си мир! Ти востановуваш среќни врски помеѓу народите, бидејќи ги зближуваш преку славење на контролирана и организирана сила. Преку тебе светската младина се учи на самопочитување и на тој начин различноста на националните квалитети станува извор за богато и мирољубиво натпреварување“. Тоа е особена **универзална етика** на Кубертен. За него интернационализацијата не значи зголемување на влијанието на едните врз другите народи, туку е шанса за ширење на најважните современи тенденции кај сите. Благородната цел ја согледува пред сè во **соработката**, во **солидарноста**, кои кон крајот на XIX век почнуваат да се пројавуваат како нови *ојшѝ* *очовечки* вредности.

Овие се основни методи на Олимпиското движење, кое е еден од првите промотори на општочовечката етика како нов феномен. Тоа се спроведува со рамноправноста на членките во Олимпиското движење (независниот Македонски олимписки комитет е член на Интернационалниот комитет од 1993 година), со помошта за развој на спортот во неразвиените краишта на светот, со афирмирањето на блискоста помеѓу сите спортисти, со борбата против дискриминацијата. Олимпиското движење е носител и на детскиот и на училишниот спорт, на спортот на хендикепираните (за кои се организираат посебни Параолимписки игри), на жените, на возрасните, на сите на кои им треба спортување, а историските или социјалните околности го попречуваат тоа. Сега се развива и движење **Олимписка академија**, во која мислителите и педагозите ги шират и образложуваат идеите на Олимпизмот како *философија на мирој и солидарност*а (јас бев неколку години претседател на Македонската олимписка академија - а во Германија и во другите земји се оформени и особени средни училишта во кои се застапува Олимпизмот како основна *етичка* идеја). Исто така, како во античкото време, Олимпиското движење се заложува за **мир** помеѓу народите, за разните видови соработка кои тоа ќе го овозможат, а за годината и периодот кога се одржуваат игрите ООН бара воспоставување барем *Олимписко примирје*, како вовед во поцелосен траен мир на светот.

Симбол на Олимпиското движење се **пет кругови** - поврзани син, жолт, црн, зелен и црвен круг (кои, инаку, не се ознаки на континентите или на расите, туку заедно со основната бела боја сочинуваат комплекс од сите бои кои се јавуваат на знамињата на учесниците). Секој од круговите е еднакво важен и силен, нема никакво значење *сам по себе*, изделен од другите, а сите заедно се мошне силни кога се поврзани како **обединето човештво**, составено од различја, но единствено во духот и настапувањето. И ова визуелно лого од Кубертен (еден од најпознатите светски ликовни симболи) ја покажува универзалната етичка насоченост на Олимпизмот. Белата основа за овие симболи на знамето зборува за **чистотата и идеализмот**.

Етичкиот систем на спортистите јасно е нагласен во заклетвата која најдобриот спортист ја дава во името на сите на почетокот на Олимписките игри. Сето укажува на идеалот на *совршенство*а. Сите го следат **фер плејот**, како чесност во пристапот, во подготвувањето и во спроведувањето на спортот. Овој идеал од животот треба да биде дејствена норма во спортот, а исто така, како ефектна спортска вредност, да биде **основна норма во сето живеење**.

Така најзначајниот спортски идеолог и организатор и еден од најбележитите практични етичари на модерното човештво Пјер де Кубертен го разбирал спортот - како **етика и обединувачка сила**, како моќ за здравјето и психофизичката стабилност, како сила на прогресот, како форма на културата, на меѓусебното почитување помеѓу луѓето и на трајниот мир како врвна човечка вредност на денешницата и на утрешницата.

Етички мисли од Пјер де Кубертен

“Мисли мои, не оставајте ме! Вие сте моја среќа. Најголемо задоволство е да се мисли, да се размислува, да се пронаоѓа нешто ново.”

“Снагата на граѓаните е сила на државата.”

“Суштествено во животот не е да победиш, туку добро да се бориш.”

“Спортските друштва треба да даваат пример за враќање кон култот на чесноста и искреноста, отстранувајќи ги од стадионите лагата и лицемерството.”

75. Макс Вебер

МОРАЛ ВО СЕКОЈ СЕГМЕНТ ОД ЖИВОТОТ

Јавноста многу не се интересира и често не знае, не се запрашала кои се творците на идеите со кои се сретнуваме секој ден и кои влијаат врз однесувањето на луѓето во различните сфери. Можеби и не е толку лесно, без специјално испитување, да се дознае кои се градителите на вредностите и нормите од кои е составена етиката, целата или во некој сегмент важен за живеењето. Но, постојат научници кои ги посветуваат животот и својот ангажман за да разберат, а потоа на луѓето да им објаснат што всушност се случува во етиката или во некој дел од етиката, зошто тоа така се развило и дали дава резултати, впрочем дали разјаснетите принципи се навистина доволни за да се живее посуредено,

поумно, поуспешно. Многу од тие начела се социјални или психички (ако овие две суштествени човечки страни можат да се разделат).

Социологијата е една од главните науки на нашата епоха. За општеството и за социјалните форми и содржини луѓето се интересираат откако се здобија со послободен статус во заедницата, пообразовани се и од прашањата на "другиот" свет (животот по заминувањето од нашиот свет) се свртеа кон земните и секојдневните проблеми на опстојбата. Социологијата понудува нови теми, методи и дострели на човечките сознанија, нужни за осмислувањето на човечкиот престој на земјата, кои ги објаснуваат можните (тешки) цели на луѓето и покажуваат по кои насоки се движеле и натаму може да се движат човештвото, заедниците и индивидуите. Инспираторот на социологијата Сен-Симон и нејзините основачи Огист Конт и Херберт Спенсер дадоа своевидни насоки за развото и истражувачка тематика на оваа наука. Тука спаѓаат и **моралните прашања**, не само како органски дел на заедничкото човечко живеење, туку и како хуманистички елемент на социолошкото размислување (Конт го создаде поимот *алируизам*, Спенсер инсистираше на современото значење на *солидарноста*, што навистина се примордијални теми на денешната етика). И првите развиени социолози, Емил Диркем и Макс Вебер, **на современиот свет му образложија многу значајни нешта од неговата организација и дејствување**, посебно во областа на *моралот*, а тие сознанија можат да ни помогнат посуштествено да ги разбереме *етичките* аспекти и дилеми на човечката егзистенција, како и да не инспирираат подобро да ги спроведуваме своите дејства и да добиваме подобри резултати од својата активност.

Макс Вебер е роден во 1864 година во Ерфурт. Неговиот помлад брат, исто така познат германски социолог **Алфред Вебер** (1868-1958), се занимавал главно со проблемот на *културата*, за која сметал дека е непредвидлива, зашто е резултат на човековиот постојан стремеж за трансцендирање на реалноста (додека *цивилизацијата* е континуиран процес, во кој се акумулираат разни човечки дострели). Потекнувале од познато семејство, татко му бил еден од раководителите на либералната партија и долго време член на германскиот парламент. Макс бил болниав, како дете прележал менингитис. Потоа живееле

во Берлин, каде нивното семејство го посетувале најпознатите личности на политиката и културата. Макс бил исклучително талентиран, повеќе сакал да чита одошто да се игра со врсниците, а во 15-тата година почнал да прави изводи од прочитаните книги и пишуval текстови за историјата. Студирал право на универзитетите во Хајделберг, Берлин и Гетинген, но слушал и предавања по историја, економија, философија и теологија (за сите тие области потоа ќе пишува научни расправи). Дипломирал со труд за правната и стопанска историја на Средниот век. Станал доцент на Берлинскиот универзитет. Од првите интересирања произлезе неговиот труд "Аграрните односи во Антиката", во кој се разработени сложените економски, културни и социјални прашања на Стариот свет.

Потоа станал професор по економија на многу големи германски универзитети, во Фрајбург, каде што се зближил со прочуениот философ Хајнрих Рикерт, а потоа во Хајделберг. Се разболел многу тешко и неколку години боледувал. Се повлекол од универзитетскиот живот. Но бил активен во Здружението за општествена политика (основано во 1873, како противтежа на комунистичките идеи на Маркс, иако членовите на тоа друштво ги нарекувале "катедарски социјалисти") и бил еден од основачите на Германското социолошко друштво. Почнал да го уредува списанието "Архив за општествени науки", каде објавил многу од своите истражувања. Дури во 1918-та се вратил да предава, најпрвин во Виена, а потоа во Минхен. Не поживеал долго, починал во 1920 година. Бил мошне вреден, плоден и инвентивен. Испитувал разни појави и секаде има дадено интересни сознанија, важни за живеењето. Најпознати дела, со светско значење и со големо влијание врз развитокот на социологијата, политологијата и на другите општествени науки, му се: "Протестантската етика и капиталистичкиот дух" (1904/5), "Економската етика на светските религии" (1915), "Стопанството и општеството" (постхумно 1922).

Близок со **неокантовската** школа, со која го споделувал сфаќањето на *вредносните* како суштествен аспект на човечкото живеење, Вебер бил пријател со бележитите современици **Вилхелм Дилтај** (1833-1911) и **Хајнрих Рикерт** (1863-1936), големи мајстори на антропологијата и аксиологијата (која како "теорија на вредностите" почна тогаш да се разработува), од кои првиот е значаен и затоа што го создаде терминот "*идеал за свештост*", како сеопфатен став за целината на постоењето и за местото на човекот во светот. Со Макс Вебер, тие востановиле и развивале *метод*, кој денеска ќе се применува во сите науки, а многу е присутен и во етиката и воопшто во животот. Станува збор за **Разбирањето**. Познат е исказот на Дилтај: "Ние ја објаснуваме природата, а го разбираме човекот". Вебер тој метод го применувал во општествените науки (но со следење и на разни други претходни сознанија - емпиризмот, критичката теорија на Кант, првите дострели на научната социологија). По напливот на позитивизмот и наложувањето да се бараат каузалните врски за секоја проучувана појава - Вебер укажувал дека, како и секој научен метод, и неговиот пристап тендира да биде поврзан со *каузалното* случување, а не со него да се истакнува едностранчивоста на *субјективното* размислување, кое лесно го обзема човекот и го тера своето сознание да го истакнува небаре е објективно. Во човечкото живеење, овој метод Дилтај го сметаше суштествен за етички важното *вчувствување*, емпатија. Вебер укажува дека развитокот води кон владеење на **разумот**, го нагласува рационализмот во истражувањето. Разумот мора да ја прифати својата улога и одговорност, зашто светот ги загубува митската и поетската димензија поради распространувањето на техниката и интелектуализацијата. Пристапот мора да води сметка дека не може да се стигне

Диркем е основач на прочуеното списание "Социолошка ревија", во која се објавени најзначајни истражувања на **социологијата на моралот**, т.е. заеднички социолошко-етички сознанија.

Солидарноста е сè поважна тема на човечката опстојба, бидејќи сè во светот е *поврзано* и ниедна заедница не живее изолирано, туку постојат сè посилни и поблиски меѓусебни врски, кои создаваат единствени регионални и светски целини. Кај нас тоа прашање бликна по *скојскиот земјотрес* (1963), кога многу земји помогнаа да се санираат последиците од несреќата - па Скопје беше наречен **Град на солидарноста**. Во Полска, по многуте промашаи во развитокот и тешката ситуација за граѓаните, основана е прочуена организација **"Солидарност"** (1980), која масовно ги *обедини* сите добронамерни личности во земјата и иницираше суштествена промена на системот. Солидарноста со неразвиените, со страдалниците, со бедните е битна етичка вредност и ориентација на современото човештво.

Во своите учења, Вебер инсистира на **рационализмот** кај човекот и во човечкото поведение. Тој е просветителски настроен кога истакнува дека **разумот и слободата се суштини на човечката природа**. Слободниот човек знае што сака и е одговорен за она што го прави. За човекот да не се препушти на можните ирационални тенденции, кои може да го зафатат и да ги следи своите страсти, треба да биде проникнат со свеста за себе. Сега повеќе нема пророци кои човекот би го воделе со својот авторитет, туку вредностите треба сам да си ги определи ако погледне сериозно во својата епоха и си ги пронајде во самиот себе. За Вебер рационалноста е единствената современа човечка можност, која истовремено го означува и крајниот дострел на човечкиот развиток. Вебер не понудува формула за моралноста, но бара од човекот да ја реализира својата човечка природа, како и да заземе свесен став спрема реалноста.

Вебер ја развива **етиката на одговорноста**. Човекот треба да води сметка и за *последичите* на своето дејствување (што по едно столетие ќе води кон создавање на етичката теорија *консеквенцијализам*). Така човекот како рационално суштество со ум ќе го води својот живот и ќе му дава смисла на светот во којшто живее. Единствено човекот може (во некои аспекти) да ја надмине природната нужност и своето однесување може да го подреди на своите цели. Сепак, човекот мора да знае кои се *етичките противречности* - дека не може истовремено нешто да се сака и да не се сака, дека не може една вредност да се прифаќа и да не се прифаќа, дека не може заедно да се прифатат две спротивни вредности. Треба да се знае и дека не постои единствен систем од вредности, кој би бил прифатлив за сите луѓе. Сферата на вредностите има антагонистичко својство, но **човекот има сили да пронајде добри патишта за моралното постапување**. Вебер смета дека моралната автономија е над науката, а од социологијата, како што веруваа некои по Огист Конт, не следува директно практична социјална моралност. Моралните закони се разликуваат според функцијата која човекот ја има во семејството, работата, социјалната средина, во љубовта и во пријателството. Секој мора според својата положба да пронајде разрешување на своите различни противречности. **Морал има во секој сегмент од животот**, и историски и во сегашнината. Отстапувањата од вредните морални начела е дело на заблудите и на страстите.

За етиката се многу интересни Веберовите анализи на етичките страни на религиите, поврзано со нивните економски карактеристики. Една на најзначајните книги на современата мисла е **"Протестантската етика и капиталистичкиот дух"**. Укажувајќи на регламентацијата на живеењето во сите сфери во новата протестантска ориентација на христијанството, Вебер покажува

дека економскиот успех на протестантскиот Запад е поголем и од оној во католичките земји, а далеку пообеман од сите други краишта на светот - а се должи на **особените морални принципи** кои протестантизмот ги изнесе и им ги наложи на своите верници. Тоа е пример на примената на идеал-типот во истражувањето. Во оваа опстојна студија, врз статистичките податоци, се покажува дека протестантите биле големи капиталисти и трговци веќе во првите периоди на новата религиозна ориентација и дека е така и во модерните времиња, каде се вмешани и развојот и социјалната структура во САД. Вебер дава анализа на практичното делување на религијата и научно докажува дека **капитализмот се развил со протестантската етика**. Иако развитокот на протестантизмот значел заменување на едни религиски форми со други, сепак е забележителен неговиот послободен и зголемен пристап кон економијата и индустријата. Станува збор за наклонетоста на протестантите кон **економскиот рационализам**. Потсетува на зборовите на Бенџамин Френклин дека срцевина на капиталистичкото размислување и моралност се етичките ставови на протестантите, различни од оние на католиците: "Мисли дека времето значи пари! Сети се дека кредитот значи пари! Мисли дека парите се оплодуваат. Биди свесен дека оној кој добро плаќа е господар на ќесето на секого. Покрај трудољубивоста и умереноста, за напредувањето на младиот човек ништо не придонесува толку колку точноста и справедливоста во сите негови зделки". Според Вебер, за капитализмот е важна кредитната способност, таа е својство на чесниот човек, а капиталот треба се зголемува независно од личните потреби.

Ова претставува **начин на живеење**, своевидна етика. Многу се истакнува **должноста**. Повредите на искажаните и на другите слични норми значат забораване на должноста. Главното во оваа етика е заработувањето, а се **заборава секое уживање**, кое може да попречи на тоа. Хедонизмот не може да биде цел, важна е строгата свртеност кон работењето, заработувањето, умереноста. Не станува збор за среќата на единката, туку за доследна рационализација на однесувањето, живеењето и работењето. **Заработувањето е животна цел**, тоа е главен мотив на капиталистот. Тоа им е туѓо на луѓето во другите култури, кои не се обземени со тој дух. Ваквото размислување, според Вебер, е инспирирано од една типична религиозност. Целосното предавање на работењето е дел од капиталистичката култура. Човекот има непрестајни и строги обврски кон својата дејност, без оглед каква е таа.

Исто така е остра и **протестантската аскеза**. Постојат форми и периодични обврски за воздржаност во сите религии, но во ниедна тоа не е воздигнато на крајна животна ориентација, барање на кое е подложено секое суштество. Сега се препорачува мало трошење и избегнување на секој луксуз. Богатството не служи за слободна употреба како сопственост, туку за натрупување. Од учењето за *ипредесџинација* (кое е преземено од свети Августин) личноста не знае во текот на животот дали ќе биде спасена и ослободена од прангите на вечните страдања. Токму богатството на некој начин му дава знак на човекот дека е во Божјата милост - затоа најбогатите на крајот на животот ги делат парите за социјални цели, а нивните потомци треба самите да заработат и некако да видат што Господ им подготвува. Така, од религиозна, аскетата се смести во професионалните обврски и економијата. Тоа е **животен стил**. Анализирајќи ги процесите во САД, Вебер вели дека таму заработувањето личи на спортски натпревар: "Уште никој не знае... дали на крајот на овој чудовишен развиток ќе се појават сосема нови пороци или силна преродба на старите сфаќања и идеали. Или на крајот... ќе дојде до состојба на механизирани скаменетост, која самата на себе си придава значење". Ваквите суштества Вебер

ги именува "стручњаци без дух", "уживатели без срце". Така Веберовото дело стигна да биде влијателно и во нашите дни, во кои се кршат копјата околу натамошните етички патишта на човештвото.

Интересни се и два прилога (1919) на Вебер за **професионалната етика**, која порано била дел од занаетчискиот дух и реалност, но станува поинтензивна и општа со развојот на човештвото, економијата, масовното работење и специјализацијата наспроти слоевите кои не работат или се земјоделци. Студентите го замолиле Вебера да им одржи предавање за политиката и за науката како професии. Во двете предавања тој ги изнесл своите големи животни искуства како сознанија и упатства за помладите колеги, а главно се однесуваат на моралните аспекти.

Во **Политиката како професија**, мисија, повик, Вебер ја дефинира *политиката* као "управување или влијание врз управувањето со политичкиот сојуз кој го нарекуваме *држава*", а специфично средство што таа го применува е *насилство*. Најнапред (во 2/3 од предавањето) говори за функцијата на политиката, споредувајќи некои историски факти за политиката во одредени епохи или во некои земји. Укажувајќи дека со политиката политичарите може да се занимаваат на два начина, да живеат "за" политиката или "од" неа, Вебер ги образложува својствата на политичката дејност - интересот во политика (на релативно малиот број луѓе кои учествуваат во неа), организацијата на власта (хиерархија, чиновници...), партиите, шефовството на водачите, односите со медиумите. Функционерите треба да ги извршуваат задачите "без гнев и пристрасност", додека политичарите внесуваат определби, борба, страсти. често се демагози. За Вебер одговорноста не е најсуштествена за политичарот, туку способноста на добра проценка и држање на дистанца, а особено стремежот кон моќ и водењето сметка за впечатокот што го остава. "Каков е вистинскиот **однос помеѓу етиката и политиката**?", се прашува на крајот Вебер. За етичките барања не може да биде сеедно тоа што политиката значи моќ која се служи со насилство. Како различни, ги посочува најпознатите етички пораки од Исусовата "Беседа на гората". Истакнува дека сушноста на етичките заповеди е што тие не се интересираат за општествените последици, заповедите се безусловни. Етиката на љубовта бара "На злото не одговарај со сила", политичарот има друг став "На злото треба да се противставиш со сила, инаку ќе бидеш одговорен што во светот се зголемува злото". За апсолутната етика кажувањето вистина е апсолутна нужност, таа не прашува за последиците. Политичарот смета дека вистината може да се злоупотреби. Етиката на чистата волја се грижи само да не згасне пламенот на добрата намера, а во политиката често постигнувањето на добри цели е поврзано со етички сомнителни или опасни средства, како и со можноста од лоши придружни последици. Вебер истакнува дека во политиката насилството е најважно средство, дека целите ги оправдуваат средствата. Како граѓани ставени сме во различни животни сфери, кои имаат различна законитост. Она што не го оправдува етиката, се прави во политиката - се задоволуваат омразата и желбата за одмазда, се оцрнуваат противниците (барем како еретици). Овие **етички парадокси** треба да ги имаат на ум оние кои решаваат да се занимаваат со политиката, ги предупредува студентите Вебер. Кој бара спас на душата, на својата и на другите луѓе, нема што да бара во областа на политиката", која има други поставки и задачи, кои можат да се решат само со насилство. "Политиката се води со главата, но не само со главата", заклучува Вебер. За политиката нема место во предавалните. Добродетелите на политичарот не можат да се мерат со вредностите на научникот - не може истовремено да се биде активист и научник, а да не се поремети достоинството на двете професии или да не се направи промашување во двете. Но, надвор од универзитетот може да се заземаат политички ставови, а за политиката е корисно во власта да се води

сметка за објективната наука. Ставовите на науката можат да му послужат на практичниот дејственик, но нивните погледи се разликуваат според целта, а не според структурата.

Второто предавање **Науката како професија** е исто така реалистичко и поучно. Вебер укажува на разликата помеѓу Универзитетот во Германија и во Америка и посочува дека во Германија се очекува научно напредување, а во САД работата е попрагматична, младите извршуваат конкретни задачи, "како што работат продавачките", како што сите претпријатија таму имаат капиталистички и бирократски белези. Втората разлика е во очекувањата од студентите - во Германија, покрај занимавање со науката, секој на универзитетот треба да држи и настава. Вебер им забележува на младите што очекуваат наставниците-научниците да бидат вдахновени, а тоа значи да бидат и "животни учители", "пророци", "водачи", а тоа ретко е можно (99% од професорите ниту имаат способност, ниту желба да за тоа). Всушност, проблемот е дали науката дава одговор на суштественото прашање: "Што да правиме? Како да живееме? " (Вебер посочува дека Толстој токму поради недостигот од ова рекол дека современата наука нема смисла). Од научникот може само да очекуваме научна чесност. Не смее да наметнува свои погледи во смисла да ги привлекува слушателите кон својот политички став - всушност "на пророкот и на демагогот не им е место на универзитетската катедра", тие треба да улицата да говорат јавно. Професорот мора да ги научи студентите да ги почитуваат неугодните факти (а за секого постојат такви), со што извршува не само интелектуално, туку и морално дело. "Слабост е да не може да се погледне во сериозното лице на судбината на нашата епоха". Професорот кој сака да биде советодавец на младината за животните прашања, тоа може во личниот контакт, но не смее да биде арбитар во борбата на различните погледи на светот. А што тогаш може да биде позитивен придонес на науката за практичниот и личниот живот - што би било вистинско прашање за научната професија? Вебер посочува дека науката дава технички знаења како систематски да го контролираме животот. Науката исто така може да даде упатства за методите на мислењето, орудија и вежби во размислувањето. Може да им помогне на младите да си го разјаснат себеси она што ги интересира. Исто така, покажува какви различни ставови може да се заземат кон вредносните прашања, како и тоа какви средства треба да се применат да се реализира соодветна цел - тука може да им се образложи разликата помеѓу злото и доброто и дека при секое дејствување мора да сметаат и на сообразни последици. Значи, може да ѝ помогне на младата личност да ја разбере крајната смисла на своите постапки и да си даде себеси сметка за тоа што го прави. Според Вебер, научникот има должност "во душата на другите луѓе да им создаде јаснотија и смисла за одговорност", а тоа полесно ќе го направи ако не им наметнува некое определено уверување.

Дали така објаснетата наука може за некого да стане вредна професија, повик, и дали таа објективно заслужува почитување? Да, одговара Вебер, кажувајќи дека токму тоа е неговата работа. "Науката денес е професија која се базира врз специјализација, а е во служба на самоосвестувањето и на здобивањето на знаења за односите помеѓу фактите", а не е милост за давање спасение на душите или откровение од некој визионер или пророк. Судбината на нашата епоха, истакнува Вебер, е рационализација, интелектуализација и отклонување на сите магии од светот (и современата уметност е интимна, а не монументална). "Во универзитетските стаи не важи ни една друга добродетел освен едноставната интелектуална чесност... Мора да се прифатиме за работа и да настојваме да ги задоволиме денешните барања, и во човечка и во професионална смисла". А тоа, според Вебер, е лесно ако секој си го слуша својот внатрешен глас.

Од другите бројни Веберови истражувања и откритија ќе ги споменеме само оние кои денес се многу интересни и влијателни - неговите согледби за суштината

на **бюрократизмот**. Според него, тоа е најрационална форма на општествена организација, општествен механизам кој систематски ја сообразува работата на мнозина единки и со најголем успех ги реализира поставените задачи во секоја област на управата или на економијата. Таа е највисок израз на безличното владеење на законот. Помогнала при современата општествена преобразба и за искористувањето на придобивките на индустриската револуција. Таа е во центарот на општествените институции и ги проникнува сите страни на општествениот живот. Резултат е на високото ниво на поделбата на трудот. Во неа службената сфера е одделена од приватните цели и работи. Ја следи инструменталната рационалност. Но, има и внатрешни противречности, кога бюрократскиот апарат донесува самостојни решенија. Или, тоа ја одразува изместената политичка реалност кон владеење на недемократски групи (Вебер претпоставуваше дека социјалистичките земји уште повеќе ќе ја развијат бюрократијата и дека во нив таа ќе триумфира над човекот - според него ќе дојде до "диктатура на бюрократијата", а не до навестената "диктатура на пролетаријатот"). Неговото крајно сфаќање е дека човекот не може да ги скрши прангите кои ги развил историскиот развој - судбината на човекот е конечно запечатена, сејдно дали на капиталистичка или на социјалистичка основа.

Вебер ги испитувал релациите во разните историски периоди, бил експерт за суштините и идеите во разни религии на Истокот и на Западот, а посебно ги испитувал економските односи во нивни рамки, развивал методолошки основи на новите социолошки истражувања и го развивал категоријалниот систем во многу области..., а посебно секаде ги согледувал и објаснувал етичките односи, тенденции и вредности. Затоа неговите книги и денес се актуелни.

Етички мисли на Макс Вебер

"Слободно е само рационалното постапување."

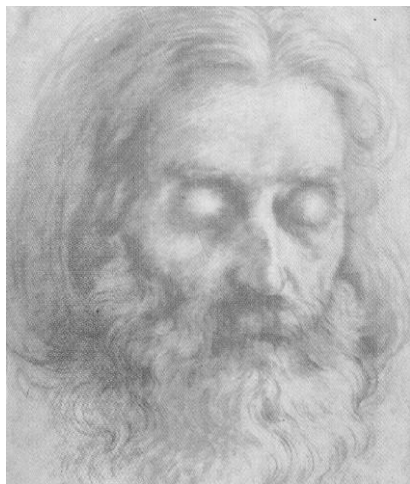
"Прашањето за силите што ја раздвижува експанзијата на модерниот капитализам не се однесува, на прво место, на потеклото на капиталот што може да се користи, туку на развојот на капиталистичкиот дух."

"Целта на воспитувањето е создавање на човек кој ќе живее на начин којшто се смета за културен."

"Ние научниците... може единката да ја обврземе, или бар во тоа да ѝ помогнеме, да ја согледа крајната смисла на своите постапки."

76. Петар Данов

ЉУБОВТА ПОТТИКНУВА НА ПРАВЕЊЕ ДОБРО

Кај доста етичари нивниот **живот и дејствување се совпаѓаат со нивната концепција**. Не станува збор за тоа дали тие се придржуваат кон вредностите што ги препорачуваат - кај најголемиот број мислители, кај сите основни етичари, чии идеи ги претставуваме во оваа книга, таков е случајот, тие се први спроведувачи на своите ставови. Ретки се големите етичари кои манипулираат со луѓето, кажувајќи едно, а правејќи друго. Тоа е можно само кај некој кој во етиката видел средство за свој пласман во човечкото општество и култура, а не верува искрено во зборовите зад коишто ја крие својата вистинска природа (такви денес ќе има сè повеќе, како што расте потребата од

етичко однесување во современиот живот, па таквите, криејќи ги своите вистински погледи, а сакајќи да го искористат зголемениот пазар за етички книги, предавања, истражувања, пропаганда, ќе изложуваат лажни идеи, мисли, вредности, во кои тие лично не се уверени и не ги носат во срцето, во надеж да се здобијат со некаков кар, односно со амбиција да ја конзумираат својата *хипокризија*, преправање, "продавање магла").

Помеѓу етичките гении во книгава ниенеден не е *homo duplex*, "двојно обликуван човек", чии верувања и морал се расцепатени. Духот и етиката кај нашите автори се усогласени. Кај Петар Данов, познат современ бугарски етичар, живеењето и зборовите меѓусебно се слеани во напливот на големата етичка енергија, која извира од нив.

Петар Данов е роден во 1864 година во селото Николаевка, блиску до Варна, на црноморскиот брег, во семејството на свештеникот Константин Дановски. Средно образование завршил во својот регион, по што бил учител во мало место на Дунав. Тогаш почнал интензивно да се интересира за духовните вредности и за смислата на животот. Заминал во САД (1888-1895), каде завршува курсеви по медицина и по теологија и се занимава со современата наука. По враќањето во Бугарија ја започнува својата **духовна и просветителска мисија**. Излегува неговата прва книга "Науката и воспитанието" (1896), во која ги објаснува својата философска и етичка концепција и покажува со кои методи и принципи ќе ја истражува *универзалната поврзаност* на сепостоечкото. Тој јасно се определува да се занимава со моралните начела, со вечните закони на природата и со човековата духовност.

Во 1898-та во Варна Данов ја објавува беседата "Повик до народот бугарски - синови на словенските семејства", со која се претставува како *учител*, повикан на својот народ и на целиот свет да им го предаде **новото универзално учење**, базирано врз поврзаноста на духовноста на западната цивилизација со езотеричките учења на Истокот, како и врз единството на древното со современото христијанство. Говори за својата **мисија**, за посветување на човештвото и на новата култура, која ќе донесе Љубов, Братство и Слобода во човековата мисла и живеење. Во книгата "Седум разговори со Духот Господов" (1900) ја развива натаму својата религиозно-философска концепција. Потоа цели 12 години патува низ Бугарија, каде во градовите и во селата беседи за копнежот за благородно живеење, истакнувајќи ги вредностите Добрина,

Убавина, Хармонија, пропагирајќи ги љубовта, духовноста, етиката, ненасилството, хуманизмот и алтруизмот (сочувани се 7.000 вакви беседи). Особено е популарен кај интелектуалците со своите астролошки, гностички, окултни и современи теософски теории. При сето тоа тој е **етички просветител**, кој понудува алтернатива на вообичаените морални вредности и норми.

Од 1900 година, Данов се поврзува најпрвин со 3 свои ученици, а потоа со поголем број, и создава "**Бело братство**", кое организира средби и дискусии за најразлични прашања на животот и на етиката, поттикнува интересирање за продлабочени философски истражувања, организира посета на природни убавини и интересни места. Се изведуваат и колективни молитви. Како термин за официјално одржување на собирот на сите членови се определува 19 август (немам податоци за поврзаноста, но ние во Кавадарци тогаш традиционално особено свечено го одбележуваме големиот христијански празник *Преображение*). До 1944 година собирите на Братството масовно се посетени, од 1944 до 1989 се забранети од комунистичката власт, а од тогаш повторно на планината Рила во реонот на Седумте рилски езера на нив присуствуваат голем број почитувачи на идеите на Петар Данов, членови на меѓународното движење "Бело братство". Посебно во мугрите го поздравуваат изгревот на Сонцето.

Во 1904-та Софија станува центар на дејноста на Данов. Тој ги ширел јавно своите учења, особено биле интересни неговите заложби за автентична етика, со највисоки вредности на хуманизмот, љубовта, ненасилството и помагањето меѓу луѓето. Тој одел облечен во *бела* долга наметка со развеани коси, бил забележан и почитуван жител на бугарската престолнина. Од 1920 година развива нов вид активност. Тогаш во северна и во средна Европа започна движењето "натуризам" за љубов спрема природата и за развивање на хармонични врски со природата и живиот свет (еден вид претходница на денешната екософија и еколошка етика). Данов и приврзаниците секое утро оделе во прошетка низ боровите шуми и во околината на Софија закупиле неколку ливади, каде поставиле скромни шатори и формирале мала населба *Изгрев*. Идејата била да се создаде живеалиште за луѓето кои целосно се согласни со етичките идеи на **Учителот**, како што веќе одамна мнозина го нарекуваа Данова, кој го користеше името Беинса Доуно. Населените саделе градинки, граделе куќички, правеле улици, основале училиште за младите, а потоа и за возрасните (1922). Во училиштето е создаден општ клас за себепознавањето, каде што се изучувале законите на битието, вечните начела на Творецот и, покрај разни езотерични науки, и принципите на светската хармонија. Целиот кварт традиционално се нарекува "дановистички". Во 1928-та се изградени специјален салон за предавања и просториите за Учителот, кој се населува таму. Предавал 3 пати неделно. На планината Рила основал (1929) школа на "Белото братство" за пропагирање на трите основни вредности на движењето Љубовта, Мудроста и Вистината. Данев проповедал без престанок, живеел за својата мисија, мошне скромно, аскетски. Последното предавање го одржал на 7 дни пред да почине во декември 1944 година (впрочем, иако и до тогаш имаше разни проблеми со властите поради слободарскиот и нагласениот етички дух на своето учење, сега веќе беше евидентно дека новиот режим ќе ја прогонува дејноста на Данов и дановистите).

Од Данов се останати огромен број книги, за најразлични теми. Постојат преку 7.000 негови беседи, многу од нив публикувани во целини според тематиката, а доста од нив се преведени на странски јазици. Беседите се неисцрпна ризница на етички ставови, со кои Данов се обидуваше духовно да ги раздвижи, да им ги зголеми сознанијата и да ги насочи кон етичко дејствување своите слушатели. Данов беше популарен во САД и во Франција, подоцна во Русија, Канада, Велика Британија, Германија и во други земји. Тој ужива **голем углед** кај етичарите поради своите

заложби за строг и одговорен морал на љубов и почитување на другите суштества, но и кај мистиците, кои во неговите зборови ги препознаваат своите настојувања за интимно поврзување со таинствата на природата, иако Данов развива и просветителство, и научна основа на биолошката каузалност, а ги користи и искуствата од индиските учења за кармата и реинкарнацијата. Неговите учења се навистина богати и комплексни.

Данов **најчесто зборуваше за љубовта** како вредност и човечка нужност. За него љубовта е духовна и божествена храна, која на луѓето им дава смиреност, доблест и алтруизам во контактите, а го охрабрува човекот за продуктивно создавање и за реализирање на својата креативност. Данов укажува дека во светот постојат две сили: "Силата без љубов е физичка сила, која урива, а силата со љубов е божествена, која создава". Човекот кој љуби е духовен субјект, пројавува позитивна енергија, љубовта го дистанцира од негативното, го мотивира кон благородното и хуманото, тој изградува хармонија. Данов потсетува на зборовите на мудрецот Соломон: "Љубовта дава живот". Оние кои се предадени на физичката сила, дејствуваат егоистички, намислуваат и прават зло, го ограничуваат законот на љубовта, прават дисхармонија. Двете спротивни страни постојат во природата, укажува Данов, денот и ноќта, светлината и темнината. Но, на злото и омразата не треба да им се дозволи да предизвикуваат негативности и нечесност, треба да ѝ дадеме на божествената сила на **љубовта да завладее со духот и срцето на човекот, за да го поттикне кон правење на убавото, доброто и хармоничното.**

Сите пројави во животот се внатрешно поврзани. Тоа може да се согледа единствено преку вредностите Љубов, Мудрост и Вистина. Според Данов, Љубовта е израз на вечната хармонија, Мудроста ги донесува Божествената светлина и знаење, Вистината дава етичка насока во животот. Нема поголема сила на светот од љубовта, како што и вистината како духовна убавина може да ја разбере само личноста која е ориентирана кон етиката и човечките должности. Секој се запрашува како може да биде сакан, за да ги реализира своето присуство, личност и среќа во светот. При надворешната љубов може да бидеме сакани поради убавината, силата, ученоста или богатството, вели Данов. Но при внатрешната љубов личноста е сакана поради позитивниот и доблесен карактер.

Данов размислува и философски. За него **секое движење означува љубов**. Сонцето и Земјата, приливот и одливот, сè што се движи во природата произлегува од законот на љубовта. Ако работиме нешто, и за тоа сме заинтересирани само материјално, егоистички, нема да стигнеме до суштествената цел, ќе ја загубиме идејата. Само љубовта ја раздвигува креативноста, која ги сврзува идеите од повисоките духовни светови. Така вистински се изразуваат талентите и се гради културата. Љубовта функционира кај човекот на неколку начини - како стремеж во емоционалната сфера, како чувство во душата, како сила во креативната сфера на умот, како принцип во духот.

Карактеристика на љубовта е дека таа е **давање**: "Поблажен е оној кој дава од оној кој прима. Сè додека има љубов во вас, давајте! Давањето е внатрешен процес, кој го поврзува човекот со Бога. Оној што не дава, не може да се поврзе со Бога". Љубовта кон другиот е најдоброто што може да го направиме за себеси. Оној кој го почитува законот на љубовта малку зборува, а многу прави, создава хармонични вибрации во душата и во контактот со другите. Каде што царува љубовта постои постојан прилив на *енергија*, која го помладува духот на човекот и го оттргнува од тешкотиите. А кога љубовта ќе го напушти човекот, неговиот живот се скратува, станува празен и бесмислен. Љубовта е сила на давањето затоа што не може да се ужива во љубовта ако личноста не е готова неа да ја сподели со друга личност. Таа е радост на давањето. Данов предупредува на една животна илузија - се мисли дека треба-може да се сака

само личност со исти својства; тој укажува дека не постојат две исти личности, како што во природата нема два исти моменти. Како поетите на љубовта, кои принципиелно не сакаат да ја ограничуваат саканата личност, и Данов посочува дека во љубовта не треба да се управува или контролира саканата личност, туку е најдобро да се остави таа слободно и независно да ги покаже своите вредности, потенцијали и интереси. За Данов, значи, љубовта не се концентрира кон ограничување, туку кон обединување, кон *надополнување*.

Вториот етички карактеристичен став на Данов е **ненасилството**. На Балканот владее идеологија на бескрајно социјално и лично натпреварување, поврзано со најлошата горделивост и, често, со злоба. Вредностите на воздржаноста, помирливоста, простувањето, неправењето зло се загубуваат пред спротивните, кои се изразуваат негативно. Данов е идеолог на *новиот етички дух*, кој се застапува за секаков вид ненасилство, конфронтирање, неповредување. Тоа е инспирација од индиските џајнисти, како и од изворните зборови на Исус Христос. Данов ги учеше учениците на смиреност и кроткост, да не им нанесуваат болки и страдање на другите суштества, да се однесуваат добро и спрема луѓето, и спрема животните, и спрема растенијата, да не ги сечат неодговорно шумите...: "Научете да ги љубите не само луѓето, туку и најмалечките мушички". Всушност, како што Данов истакнувал дека има мисија да ги шири позитивните сознанија, така и секој човек има мисија да ја развива добрината и да ги реализира своите духовни потенцијали.

Секој човек може да ги извршува етичките задачи: "Тоа ќе го постигнува ако научи да се воздржува од ниските страсти, ги елиминира своите анимални нагони и ги искорени егоистичките желби и страсти - кои се извор на злото во личниот и во општествениот живот". Според Данов, постојат два вида луѓе. Едните донесуваат љубов, светлина и правдина, другите се носители на безљубието, темнината и на несправедливоста. Овие втори карактеристики се извор за немирите, војните и безредијата во светот. Излезот од ваквите негативни и трагични состојби е во иницирањето на љубовта, мирот и хармонијата. **Човекот е одговорен за секоја своја мисла и постапка**. Ако не ги следи етичките начела, во светот завладува дисхармонија, која не е трајно начело, туку резултат на човечките несоодветни постапки. Со добрината и следењето на универзалните позитивни вредности ние може да го хармонизираме светот во кој живееме.

Човекот треба да научи да ги разликува појавите и последиците на доброто и на злото. Значи, од човекот зависи дали ќе се раководи од ниските страсти, а ќе ги запоставува моралните вредности, духовноста, хуманоста и алтруизмот. Всушност, човекот треба постојано да има на ум дека лично е одговорен за сè што му се случува и дека секој може сам да направи промени во животот. Животот има убавина, суштина и смисла. Секоја мисла, чувство, постапка треба да бидат разумни, убави, морални, да имаат смисла. Површноста, неразумноста, егоизмот, бесчувствителноста и порочноста го прават животот бесмислен и го водат човекот кон безвредност на својата егзистенција.

Со иницирањето на етичките вредности Данов е сигурен дека ќе помогне да се изгради нова култура и да се воведат нови методи кои ќе водат кон подобрување на живеењето. Но пред сè **љубовта треба да биде присутна во човечките души**. Исто така, и правењето добро: "Ако сакате да постигнете нешто, пројавете го доброто во себе и никаква сила на светот не е во состојба да ви попречи во правењето добро. Внимавајте на своето достоинство, како што внимавате на својата душа". Правењето добро, чистотата на душата, според Данов, водат кон подмладување, засилување на способностите, подобрување на здравјето и хармонизирање на личноста - толкава верба има Данов во етиката и во нејзиното влијание врз психата. Со добрите дејства човекот

престанува да биде играчка на судбината. За прашањето на целите и средствата Данов истакнуваше дека за благородните цели се нужни и благородни средства. Иако на светот постојат страдања, Данов веруваше дека тие еден ден ќе исчезнат и во животот ќе има само радости, кога љубовта и етиката ќе имаат надмоќ во животот, а разумот ќе стане услов за нивната пројава, бидејќи за разумниот човек е достатно веќе од далеку да го види проблемот за да преземе мерки да го избегне.

Така Петар Данов долготрајно влијае врз вградувањето на идеалот на добрината во луѓето, што е претпоставка за нивното правилно живеење и добри односи во заедницата. Затоа толку биле забележливи и тој и неговото учење, кое сè уште е моќно кај големиот број приврзаници и почитувачи на неговите етички идеи.

Етички мисли на Петар Данов

"Само Бог го учи човекот... Тој ќе ви каже само еден збор. Ако не го разберете, ќе загубите сè. Кога Бог им говори на луѓето, повеќето од нив спијат."

"Изучавајте ја Природата и правете преводи за себе. Набљудувајте ги цвеќињата, тревките, дрвјата, изворите, светлината. При тоа отстранете ги сите впечатоци кои го разнишуваат и причинуваат затемнување на сознанието. Кога човекот го прави ова, треба да ги отстрани сите лоши мисли и чувства."

"Секоја лоша мисла, лошо чувство, лоша постапка во животот се пројавува во вид на ревматизам, или на чир или на друга болест. Чувајте се од страв, омраза, неспокојство, завист, љубомора и од други негативни состојби, кои создаваат отрови во организмот."

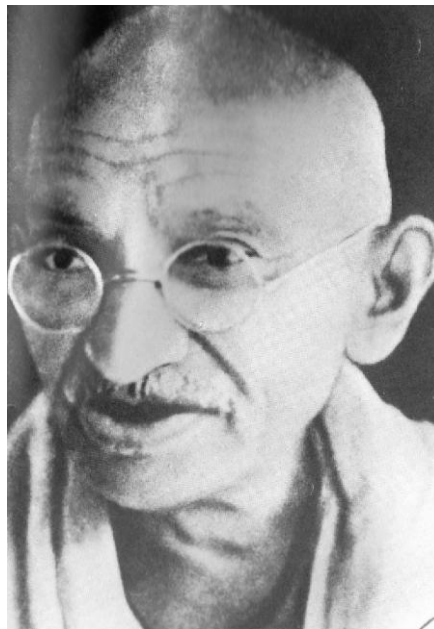
"Низ страдањата човекот се кали и испитува."

"Во светот има еден голем закон - човекот не може да живее сам за себеси."

77. Махатма Ганди

ТРАЈНИ ВРЕДНОСТИ ВИСТИНАТА И НЕНАСИЛСТВОТО

Од историјата на разни народи и од историјата на нивната етика може да видиме дека кај нив моралот бил развиен пред да се појави етичарот, кој со значајни решенија и објаснувања ќе ја оправда дотогашната морална реалност или ќе определи нова цел и подолжителни насоки за таквите морални патишта на тој народ. Некои етичари само ќе ги развиваат постоечките норми и поцелосно ќе ги опишуваат. А некои веќе развиените вредности подобро ќе ги сместат во етички систем и така ќе ја развијат етиката и етичката наука. Сето тоа го направи еден од најпознатите етичари на новата епоха Махатма Ганди, создавачот на нова Индија. Тој **покажа колку етиката е важна за животот** и колку во новиот свет ќе биде потребно сите луѓе да размислуваат етички и да се трудат да градат позитивно етичко однесување, чии основи тој ги најде во традицијата.

Мохандрас Ганди е роден во 1869 година во градот Порбандар на морскиот брег, во малата држава Катлавар Гуџерат, во западна Индија, помеѓу Карачи и Бомбај (Мумбаи). Неговиот дедо Утамчанд бил успешен прв министер на локалниот принц, а потоа 28 години тоа бил и татко му Карамчанд. Кога имал 7 години, семејството се преселило во Раџкот, поголем град каде што имало регуларно училиште (во Порбандар децата учеле да пишуваат на песокот). Од мајка му ги наследил силината на верата, грижата за луѓето и аскетизмот. Неговиот регион бил познат според религиозноста и значајните верски лидери од историјата, а татко му се дружел со верници од сите вери - џајнизам, ислам, христијанство. Во "Автобиографијата" Ганди пишува дека од палавост неколку пати јадел месо и пробал да пуши, но се откажал. Го ожениле на 13 години. На 18 години заминал во најблискиот универзитет во Бавнагар. Но таму се учело на англиски. Еден семеен пријател предложил дека е подобро да оди да учи во *Англија*, каде ќе добие и повалидна адвокатска диплома. Три години (1888-1891) Ганди минал во Лондон. Пред да појде, на нејзино барање, се заколнал на мајка си дека нема да јаде месо и да пие алкохол. Во Англија тогаш стана модерно **вегетаријанското** движење. Ганди ја прочита книгата "Пледоаје за вегетаријанството" од Салт и за целиот живот ги усвои тие начела. Ги познаваше основните верски идеи, но тука почна да се интересира за историјата и суштината на Индија и да чита значајни дела од индиската култура (класичното дело "Бхагават-Гита", "Песна на Возвишениот", базично етичко дело на хиндуизмот, дел од епот "Махабхарата", ќе стане основно за неговите погледи). Ганди ја чита и Библијата, а во дискусиите со индиските студенти поблиску се запознава со положбата на Индија окупирана од Англичаните, како и со зародениот индиски национализам во двете варијанти - хинду и

муслимански. Не се интересирал за научните и социјалните идеи (Дарвин, Хаксли, Маркс), туку за развитокот на личноста и за етичките прашања.

Кога се вратил, мајка му тукушто умрела. Бил кусо време советник во судот во Бомбај, но престанал, сметајќи ја дејноста за неморална. И пред да почне да работи како адвокат, изјавил дека ќе ја напушти парницата ако ја смета за неправедна. Во 1893 година го испратиле на процес против Индиец во Јужна Африка, која исто така е британска колонија. Таму ги малтретираат бројните населени Индијци, а за црното население ќе прогласат најостра сегрегација во XX век. Чувствата на Ганди се развиваат кон користење на правото како одбрана на *човечкото достоинство*. Потоа поттикнува и движење за рамноправност, во кое ќе ги вклучи индиските идеи на *вистината* и на *ненасилството* - што ќе стане основа за натамошната активност на Ганди. Во Јужна Африка е речиси 20 години, станувајќи угледен лидер на индиската емиграција и морален победник во судирите со нетрпеливите дискриминатори. Таму му го дадоа името **Махатма**, што значи *голема душа* - тоа е поим од "Бхагават-Гита" а Индусите со такво име ги нарекуваат вистинските верски водачи (како *Махавира* Џајна). Во 1904 година кај градот Дурбан Ганди основа земјоделска колонија според идеите на Лав Толстој, кој е лидер на новата светска етика на љубовта и на ненасилството и со кого се допишуваа. Ја нарекува "Толстој", ги привлекува Индусите, им дава земја, но мора да се заколнат дека ќе останат сиромашни (скромноста е една од идеите и на Толстој). Ганди им помага и на властите кога треба. За време на Бурската војна, организира индиски Црвен Крст за помош на ранетите. Во 1904 година, при епидемија на чума, организира болница во Јоханесбург, а во една подоцнежна побуна создава болничарски одред. Сепак 3 пати го затвораат и донесуваат прописи против Азијците. Тогаш Ганди ја напиша прочуената книшка "Хинд Сварац", со барање самоуправа на Индијците, која францускиот писател пацифист **Роман Ролан** (1866-1944, кој напиша најпозната светска *биографија* на Ганди), ќе ја нарече "евангелие на херојската љубов", поради методите кои во политичката борба ги предлага Ганди. Организираниот не-отпор од Ганди донесе успех - отфрлени се несправедливите прописи.

Ганди се враќа во Индија како изградена морална личност и силен застапник на религиската основа на етиката и политиката. Во Индија се развива национално-ослободително движење, пред тоа е основана партија која ги опфаќа сите Индијци (**Конгрес** - идеја која веројатно влијаеше и на основањето на македонската организација ТМОРО, ВМРО). Ганди смета дека е возможно да се убедат Британците да постапуваат справедливо и дека за Индија е подобро да оди заедно со големата империја. Кога почна Првата светска војна, Британија им навестува на Индијците дека ќе им даде слобода. Ганди организира здравствена помош за ранетите, милион индиски војници заминаа на боиштата. По Војната Британија бесмислено почна со уште постри мерки против Индијците. Се разгорува националниот отпор - политички водач станува математичарот Локамани Бал **Тилак**, кој сè во животот подредува на борбата за слобода на татковината, но умира во 1920 година. Религискиот инспиратор Ганди станува и политички водач. Тој ја развива идејата дека пред сè треба да станат познати духовната и социјалната историја и исклучителните морални дела на Индија (што потоа како базична книга "Открытие на Индија" ќе ја напише младиот соработник **Цавахарлал Нехру**, 1889-1964); тие веќе делумно се претставени на светот, но се малку познати дури и за Индијците. Се разгорува желбата за образование, се основа прв нов универзален индиски универзитет во Ахмадабад. Ганди бара единство на народите на 300-милионска Индија и

воспоставува блиски врски и солидарност со водачите на муслиманската организација, како браќата *Али*. Според искуствата од Јужна Африка, Ганди укажува на нужноста на економска самобитност на Индијците, на скромноста и умноста во трошењето, но и на посветеноста кон работата, за која може да се искористи народното производно искуство, во прв ред предењето и ткаењето; тоа беше особен проблем на односите со Британија, која го земаше индискиот памук и продаваше англиски текстил, со што го пореметувааше индискиот пазар. Исто така, како специјално прашање, уште од младоста Ганди постојано говореше против тоа еден слој од населението (најниската каста) да се смета за "*недојирливи*", што создаваше не само нивно страдалништво, туку и општа нечовештина и неединство во нацијата (ги имаше 40 милиони).

Најзначајниот придонес на Ганди кон националното самоосвестување, обединување и победа во борбата за слобода се учењата за **Вистината** и за **Ненасилството**. Вистината - *хинд.* Сатја, Сатјаграха - е највиша добродетел и дострел на човекот. Според Ганди, тоа е Бог, основната вредност која човек може да ја следи и која на човекот му ги открива сушноста и смислата на живеењето. "Пред сè **Бог е вистина**, тоа е, според мене, Негово најточно опишување со човечкиот јазик. Дури се осмелувам да ги пресвртam поимите - вистината е Бог (така им одговарам на атеистите)", вели Ганди. - "Според хинду философијата само Бог е. Нема ништо освен Бог. Затоа заклучуваме дека истината е Бог. Санскритскиот збор за вистината - *сатја* - буквално означува *штоа коешто е*". Затоа Ганди посочува дека барањето на вистината е вистинска добродетел, зашто тоа е патот кој не води кон Бога. Кога го прашале Ганди за вистината, тој одговорил: "Јас тоа го разрешив за себеси. Вистината е тоа што го говори мојот внатрешен глас", така поврзувајќи ја вистината со *совестта*, како основа за етиката. Се разбира, тешко се доаѓа до вистината и многу луѓе не стигнуваат до неа, заталкуваат на тој пат, којшто бара строга дисциплина и самосвест за своите ограничувања. Ганди укажува дека до вистината може да стигне само оној кој е смирен и воздржан. Гласот на совеста не може да се чуе без самодисциплина. А без вистината не е можно да се следат определени принципи или кодексот на поведение и на живеење.

Ганди учи дека преданоста кон вистината треба да биде "единствена основа на нашето постоење. Сите наши дејства треба да се вистинити. Вистината треба да е духот на нашиот живот" (кога човекот ќе стигне до тој степен, за него стануваат лесно достапни сите други етички начела и тој инстинктивно им се подложува). Но, важно е да се знае, истакнува Ганди, дека за обидот да се бараат и најдат вистината и Бог неопходни се неколку заклетви, т.е. доследни лични определби - за самата вистина, за непорочноста, за ненасилството, за сиромаштијата и за непосакувањето ништо, зашто само така може да се тргне по патот на вистината. Стандардно е дека вистината значи дека треба лично секогаш да говориме вистина, но Ганди посочува дека тоа пошироко значи дека **вистина треба да има во мислите, во зборовите и во дејствата**. Кој стигнал до вистината, тоа сознание задолжително се вклучува во секоја постапка. Ганди предупредува дека "барањето вистина можеби ќе значи страдање, понекогаш дури и смрт", но за тоа никој не може да биде постојано губитник, ако и скршне од патот, насоката кон вистината ќе го врати на вистинскиот пат. Патот на вистината, како што укажуваат сите етичари во учењата за врвните добродетели, е тесен и прав: "Небаре сакаш да одржиш баланс на острицата на ножот". Концентрацијата за доаѓање до вистината треба да биде поголема од онаа за одење по јаже. "Човекот може да ја дознае вистината само преку постојани усилби", истакнува Ганди. Интересно е дека во своите прочуени

статии-јавни писма до Индијците, кои ги испраќаше од затворот (1922-1924), насловот на тие клучни пораки беше "*Писма за вистината*" и во нив Ганди непрестајно предупредува на потребата за освестување и барање на вистината. **Само вистината ќе не спаси!**, не несвесноста, не илузиите и погрешните чекори.

Истата духовна страст, увереност и енергија Ганди вложи во сознанието и примената на еден стар индиски метод, познат уште од Џајна и Буда, кој тој го изнесе пред своите сограѓани и пред светската јавност, применувајќи го во политичките настапи и борба. Тој метод, иако мнозина сметаа дека нема да даде плодови, донесе ослободување на Индија. Тоа е **Ненасилството**. Поимот *химса* е негативен содружник на живеењето, т.е, тоа е *насилство* и повредување, а со тоа и неводење сметка за луѓето, за другите живи суштества и за стварите. Одречниот поим **ахимса** е еден од најдоблесните од светската историја, во древната Гита значи "отсуство на желба да убиваш", а него Ганди со доверба и доследно го применуваше во препораките и во дејствата свои и на народот против окупаторите, Овие применуваа насилство, убивање, притисоци, казнувања, малтретирања, но не успеаа да го скршат духот на освестените луѓе, кои го слушаа Ганди (иако имаше и приврзаници на насилството за овие судири против непријателите, нив Ганди принципиелно не ги осудуваше, за некои кажа дека се оправдани, но никогаш не се откажа од ненасилството). Со ненасилството се отвори пат кон светлината и животот. Ганди истакна дека **ненасилството треба да се манифестира во сите дејства** и дека ќе донесе успех. Ненасилството претставува **совершенство**. Кога експлодираа *атомските бомби* во Јапонија (1945), Ганди изјави дека човештвото ќе се самоубие ако сега продолжи со војни. Ганди го испроба ненасилството во Јужна Африка, а потоа многу пати во Индија, што водеше кон хуман подем на народноослободителната борба, и покрај отпорите и злосторствата на властите спрема ненасилните луѓе (новата историја на Индија е полна со прекрасни примери и настани на ненасилството). Кога му забележуваа дека овој метод е бавен, Ганди одговараше дека методот е меѓу најбрзите и најсигурните. Се разбира, укажуваше дека сите треба да го применуваат едновременно, впрочем "за правилната примена на методот на ненасилство треба да поверуваме во способноста на секоја личност" да може да се самоизгради со таква идеја. Кога се применува ненасилството, "човекот не треба да пројавува јадосување или гнев кон оној кој му направил зло", повеќе треба да му посака подобра судбина и да прости, но и да истрпи секое зло што може да му биде направено. Кога "успее да пројави ненасилство, човекот не станува побожествен - вели Ганди - но дури тогаш станува **вистински човек**". Ганди објаснува дека во сегашната состојба на полу-луѓе полу-животни, нашето незнаење нас не тера да мислиме дека е вистински човечки на ударите да одговориме со удари. "Ние веруваме дека конфликтот е закон на нашиот род", но токму светите книги посочуваат дека репресијата не е задолжителна и дека е поважно воздржувањето. "Секогаш треба да се воздржуваме од расправање. Воздржаноста е закон на нашиот род. Совершенството е невозможно без самоконтрола", вели Ганди. Многу е интересна психичката конструкција и настап на Ганди. Кога ќе кажел **Не!**, со тоа јасно се разбирало за што се определил и тоа ги поддржувало и него и другите во неоткажувањето од тоа дејство. Таквото **Не!** е симбол на добрината, на внатрешната стабилност и решителност и на определеноста да се постапува исправно. Овдека **Не!** е потврдување на вистината - негирањето на вистината е отфрлање на добрината. Така одбиваме да се соочиме со своите внатрешни емоции, а тоа го оневозможува нашето сочувствување, емпатијата. Се отуѓуваме од другите кои страдаат и на кои им е потребна нашата помош.

Штом ненасилството е наш закон, истакнува Ганди, тоа важи еднакво за сите: "Да се откажеш од насилството означува да немаш злонамерност кон ниедно живо суштество, дури и кон најнеразвиеното, инсектите и дивите животни. Тие форми не се создадени за да ги поттикнуваат нашите уништувачки наклонетости". Всушност, кажува Ганди, **"ненасилството е состојба на совршенство"**. Кон таа цел се доближува сето човештво, дури и несвесно. Кога објаснува дека низ историјата човештвото се движело кон ненасилството како принцип, тој бара и натаму да се движиме во таа насока. Тој принцип го смета суштествен за идните луѓе, единствен која ќе **обезбеди мир**. Парадоксално е да се види колку човештвото прави исклучителни откритија на полето на насилството - затоа откритијата на полето на ненасилството ќе бидат уште поголеми. Ганди вели дека е *ојџимисџи* за тоа: "Начелото на ненасилството има голема активна сила". Насилните имаат оружје и се плашат, Ганди професорски се подбива, вели таквите треба да ги совладаат стравовите. Приврзаниците на ненасилството имаат задача да ги преобратат насилниците. Кој не ги совладал стравовите, не може да го завладее ненасилството. За тоа е потребна "култура на срцето, огромна сила и безгранична храброст", но тоа е нормално за оние кои се луѓе и имаат разбирање за проблемите на човештвото. Впрочем, токму кон целото човештво се насочени мотивите, искажувањата и поуците на Ганди, вели тој самиот. Покажува дека цел му е **општочовечка љубов**.

Според Ганди, **револуцијата треба да се изврши во срцата**. Не станува збор за менување на системот, туку луѓето, без оглед на нивното богатство и углед, да се посветат на служење на ближните, да прифатат "да ги проникне уметноста и убавината на откажувањето и на доброволната сиромаштија..., да се посветат на оние дејности кои се темел на нацијата, ... да предат и ткаат со своите раце, ... да ги исфрлат од своите срца сите предрасуди за кастите, во сите форми, „да се борат за целосна апстиненција од пијалаците што трукат и од дрогата... и, во општа смисла, да одгледуваат чистота на суштествувањето".

Историјата на нова Индија (потконтинент, со 300 милиони жители - сега со преку милијарда населени луѓе) се случува од 1920 година во знакот на Ганди. Тој им објасни на народот што треба да прават, да си го определат својот пат во согласност со своите духовни традиции и морал и со индиски средства (како ахимса) да извојуваат слобода, која е неминовна. Ганди е суден и затворан. Пишува јавни писма и пораки до народот. Предводи масовни економски и политички протести. Самиот штрајкува со глад до исцрпување, понекогаш за да ги потресе сонародниците ако прават нешто што не е добро или да ја поттикне власта на корекција. По неговите херојски битки, во 1947 година Индија доби **независност**. За **прв претседател** го избраа Махатма Ганди.

По доаѓањето од Јужна Африка Ганди основа кај Ахмадабад свој **ашрам** (типично индиско место за учење и концентрација, имот, собиралиште на приврзаниците, понекогаш и со училиште, болница, добротворни простори и сл.). Го нарекол "Сатјаграха", според својата основна вредност *висџина*. Тука се собирале неговите придружници, тука и тој ја ткаел својата облека, како што им препорачувал на сите Индијци, оттаму упатувал пораки до Индијците и до светот со прочуен наслов "писма од ашрамот", тука се правени договори за идните настапи во Конгресот и во светот (бидејќи стана една од најпознатите светски личности), оттука тргнуваа прочуените протестни маршеви на ненасилство против одредена постапка или решение на британската окупаторска влада. Тука, а и во други места, Ганди ги правеше своите прочуени штрајкови со глад за да ги присили своите пријатели или противниците да размислат што прават - многу пати беше готов да го даде животот за

справедливите нешта. Тука ги примаше истакнатите светски и британски личности, оние кои го почитуваа и сакаа да помогнат, оттука даваше интервјуа за целиот свет.

Едно од најзначајните учења на Ганди се однесува на **единството на сите вери**. За Ганди, сите религии, со различни патишта, имаат иста цел: "Сите религии се базираат врз исти морални закони. Мојата етичка религија е создадена од закони што ги поврзуваат сите луѓе на светот". Ганди остана верски водач дури и кога беше шеф на државата Индија. Големiot философ **Сарвепали Радакришнан** (1988-1095), еден од основачите на УНЕСКО, професор во Оксфорд и на разни индиски универзитети, автор на прочуени истории на индиската философија, а по Ганди претседател на Индија - напиша дека **такви личности се раѓаат само еднаш во неколку векови** и луѓето треба да знаат да ги препознаат, а дека Ганди го следеле пред сè од почит кон неговата личност. Ганди истакнуваше дека тој не е само дете на Индија, туку дека се застапува за оригинална етичка мисла на Индија, која била подзаборавена, но тлеела во народот и можела да се запали со пламот на поуката и на желбата за слобода, како создавање шанси за свој животен и духовен развој. Но Ганди ги почитуваше не само индиските класични и нови вредности, туку и највредните духовни дострели на човештвото. Со индиските муслимани заедно ја водеа национално-ослободителната борба и беше најнесрекен што при ослободувањето Индија се подели на два дела - хинду и муслиманскиот Пакистан (од кој потоа се оддели источниот Бангладеш). И тогаш со гладувањето сакаше да им посочи на браќата муслимански Индијци дека е подобро да останат неразделени.

Интересна е неговата оценка на вредноста на христијанската вера, која беше религија на окупаторите, но тој никогаш не ја навреди, туку, откако ја запозна при студиите во Лондон, постојано посочуваше дека Исус е најзначајната личност во светската историја, која токму вистината и ненасилството ги истакнуваше како основни вредности. Книгата на Ганди "Морална вера" завршува со цитат од Христа: "Барајте го најнапред царството Божје и правдина, другото сè ќе ви биде дадено само" (*Матѝ*. 6:34). Тој не го сметал христијанството единствена религија. Кажал дека богот Кришна велел дека, кога пропаѓа религијата и завладува безбожност, се појавува, воскреснува и секогаш ќе доаѓа за да го заштити доброто и да го уништи злото. Кога во Јужна Африка мислел да премине во христијанството, Ганди ги прочитал поуките од Буда и видел дека и индиските верски рамки му даваат простор за духовно настапување. Кога некој англиски свештеник го прашал (1920) која книга најмногу влијаела на него, Ганди одговорил: Новиот Завет. Исто така, му казал дека пасивната резистенција ја открил од Христовата "Проповед на гората".

Такво било етичкото настапување на Ганди, од младоста до смртта. Тој сторил многу за своите сознанија, ги превел *Плајон* и книга за *Сократи*, читал многу стари и нови писатели, се восхитувал од италијанскиот национален водач **Џузепе Мачини** (1805-1872). Како свои непосредни инспиратори ги посочувал **Лав Толстој** (1828-1910), со своето учење за сеопштата љубов, ненасилното дејствување и помагањето на сиромашните, и **Дејвид Торо** (1817-1862), со своето учење за граѓанската непослушност, чија идеја многу пати ја применуваше во политичката практика. Сета идеја на Ганди е обвиткана со чувство на љубов за луѓето и за сите живи суштества: "**Сакам да го прегрнам светот со сета моја љубов**". Велеше дека низ животот открил дека начелото на љубовта е најсоодветен пристап кон вистината. Укажувал дека, ако во нашето време уште не е свесно прифаќањето на ненасилството, сепак насекаде луѓето живеат со

своите добри страсни желби едните кон другите, инаку би настапила катастрофа, би постоеле само оние кои најмалку сакаат: "Ненасилството е активен израз на добронамерноста кон секое живо суштество. Тоа е чиста и неизвалкана љубов. Тоа е напишано како во индиските свети списи, така и во Библијата и во Коранот". За Ганди љубовта е "силата која ги поврзува живите суштества". За крај, потсетуваме дека рекол: "Се откажав од употреба на мечот, можам да им предложам само чаша љубов на оние кои сакаат да војуваат со мене. И сметам така да ги привлечам кон себе".

Ваквата исклучителна етичка личност и програма извојуваа блескаво место во духот на современиот свет. Ганди учеше дека светот, Исток и Запад, треба да се *обедини*, дека во иднината ќе имаме универзален свет со најдобри морални идеи. Но не беа сите подготвени за тоа. Во 1948 година Ганди беше **убиен** од еден хинду фанатизиран националист. Ганди остави неизбришливи траги во духот на новиот свет, во кој, и покрај низа злосторства и војни, сепак духот на вистината, на љубовта и на ненасилството ги покажува своите сили. И надежи за идното подобро човештво. Кога во 2000 година беа правени анкети за улогата на разни личности во изминатите 1.000 или 100 години, како **најзначајна политичка личност на XX век**, со најдобра идеја и вистинско влијание, беше избран Махатма Ганди. За него најголемиот научник на новата епоха **Алберт Ајнштајн** (1879-1955) има кажано: "На идните поколенија ќе им биде тешко да поверуваат дека некогаш таков човек, од тело и крв, живеел на земјата". И тоа покажува колку се интересни и хумани и колку беа успешни погледите и пристапи на Ганди.

Етички мисли на Махатма Ганди

"Не е доволно само да не се лаже. Ниедна лага не смее да се употреби, дури ни за доброто на државата."

"Треба да се противставиш на тиранијата, но да не му направиш никакво зло на тиранинот. Треба да го победиш со љубов. Да му ја откажеш покорноста до смрт."

"Не е доволно само да се избегне пожудата. Треба секогаш да ги контролираме нашите животински страсти, дури и во мислите."

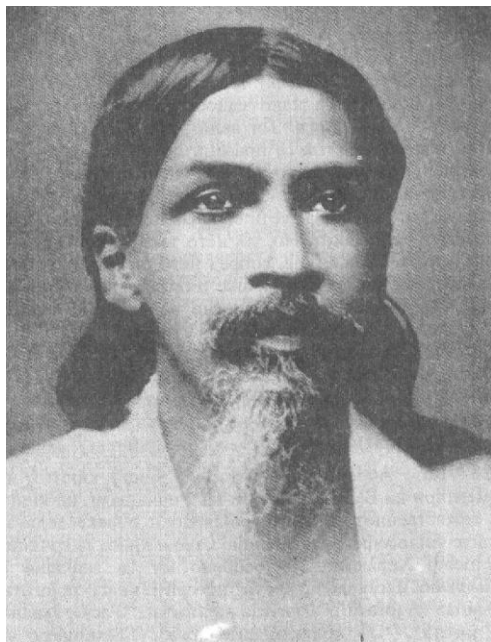
"Простувањето е својство на силните."

"Човек треба да се ослободи од страв од кралевите, народите, семејството, луѓето и од дивите животни, од смртта. Човекот без страв се брани со силата на вистината или со силата на душата."

"Нашата борба има за цел пријателство со целиот свет... Борбата без употреба на сила дојде кај луѓето и таа ќе остане помеѓу нив. Таа е весник на светскиот мир."

78. Шри Ауробиндо

ИНТЕГРАЛНО ЖИВЕЕЊЕ

Во модерната епоха се разви светот и се понуди **поврзување на етичките идеи од различни извори**. Затоа денес е можно личноста да се обидува да го пронајде вистинскиот пат во некој духовен склоп на друга страна, за потоа да го открие во светот кој ѝ е близок од дамнина, но таа не го познавала доволно. На новите насоки таа тогаш може да достигне врв, кој е израз на двата духовни врелоци од кои се напојувала, ако тие создале широка, богата река, чија плодоносна вода сега им е понудена на сите. Таква е интелектуалната судбина на еден од најголемите етичари на современата епоха. По потекло од Индија, тој се изгради врз основа на европската философија, за тие искуства да ги поврзе и надмине со класичните роднокрајни етички идеи. Станува збор за Шри

Ауробиндо Гесе, етички светец на прагот на најмодерната епоха.

Ауробиндо Гесе (Аравинд Гош) е роден во 1872 година во најголемиот индиски град Калкута, како син на лекар, кој бил близок со реформаторското социјално и религиозно движење Брахмо-Самаџ. Ова движење го создал зачетникот на индиската Преродба **Раџа Рамохан Реј** (1772-1833), кој иницирал таква модернизаторска единствена духовна и националноослободителна акција, која подоцна ќе инспирира низа слични движења на Исток (од кои едното е и ТМОРО, односно ВМРО). Познат организатор на движењето е **Девендранат Тагоре** (1817-1905), татко на писателот **Рабиндранат** (1861-1941), кој стана еден од првите добитници на Нобеловата награда (1913) заради своите прекрасни поетски, прозни и драмски дела, во кои изнесе културен и педагошки идеал на универзален човек, чии својства се духовна зрелост и толеранција. Стариот Тагоре бил легенда за бенгалскиот регион. Заради неговите духовни квалитети, познанија и аристократско однесување тој бил човечки идеал на Бенгалците, кои го нарекле *Махаришиа* (Голем јасновидец, Велик философ). Овој мислител инсистирал само на идеите од големите индиски извори класичните Упанишади. Бил противник и на идолопоклонството, но и на проникнувањето на движењето со христијански идеи, како што предлагал Шри Рамакришна, учителот на Свами Вивекананда. Сепак, Брахмо-Самаџ одел кон универзализација. Во ова движење можеле да членуваат сите луѓе, независно од нивната раса, вера, каста или националност. Од 1857 година со движењето раководел **Кешаб Чанда Сен** (1838-1884). Повлијаен од христијанството, тој верувал дека добил порака од Бога за нов начин на интерпретација на Божјиот закон. Основал ново движење Садхаран-Брахмо-Самаџ. Како духовна личност и приврзаник на верската универзализација, бил пријател со **Шри Рамакришна** (1836-1886), кој се движел во истите духовни и етички насоки.

Малечкиот Ауробиндо почнал да се школува во училиште со европска програма. Родителите уште во неговата 7-ма години го испратиле на школување во Англија. Заради талентот за класичните и светските јазици добил стипендија за Кралскиот колеџ во Кембриџ. Студирал и философија. Најмногу бил повлијаен од идеите на еволуционизмот на Анри Бергсон и од културната критика на Фридрих Ниче. Парадокс е што студиите ги прекинал заради неуспехот во гимнастиката и јавањето. Се вратил во Индија и станал наставник по странски јазици. Тогаш почнал да учи санскрит и современи индиски јазици и да ја студира класичната индиска мисла. Станал управник на Националниот колеџ. Во тие бурни политички времиња, ваквиот интелектуален талент не останал надвор од *националноослободителното движење*. Заради илегалната политичка дејност, британските власти го затвориле бунтовникот. Во затворот се сконцентрирал врз типично индискиот духовен изум - *јогаџа*. По вежбите и длабоките спекулативни проникнувања, Ауробиндо доживеал духовна преродба. Тој го видел целиот живот како зандана, од која треба да се ослободиме. За тоа најдобар метод понудуваат јогиското сознание и вежбање и една универзална етика. По излегувањето од затворот, Ауробиндо сосема се посветил на јогата. По година дена (1910), за да го избегне повторното апсење, заминал во француската енклава *Пондишери*, јужно од Мадрас. Таму основал *ценџар* за својата духовна работа, во кој дејствувал до крајот на животот. Во 1929 година таму пристигнала неговата животна сопатничка Мира Алфаса, подоцна наречена Мајка. По смртта на Шри Ауробиндо во 1950 година, таа основала град во негова чест, под име *Ауровил*, во којшто живеат и дејствуваат приврзаниците и почитувачите на светецот од целиот свет. Прекрасниот урбанистички план на овој град - **во форма на елипсоидно центрифугално движење на Светската душа** - го направил светскиот архитект Корбизје.

Шри Ауробиндо Гесе, еден од најпознатите современи светски мислители, истакнувал дека тој не е професионален философ, туку пред сè *јогин*. Тој своето теоретско дело го има поврзано со јогата. Има напишано многу трудови, помеѓу кои коментари за старите индиски дела Бхагавад-Гита и Упанишади, книга за старохеленскиот философ Хераклит, а насекаде во светот се познати неговите трудови за јогата. За смислата на внурнувањето во големите дела на човештвото Ауробиндо има кажано: “Вистината не може да биде опфатена во една единствена категорична формула, ниту може да ја пронајдеме во целост или во сите видови во една единствена философија или во една света книга. Но, ако се нурнеме во духот на големото дело, а особено ако се обидеме да живееме според тоа дело, може да бидеме сигурни дека тука ќе пронајдеме толку реална вистина колку што сме способни да ја примиме; тука ќе најдеме духовно влијание и вистинска помош.”

Книгите на Ауробиндо многу влијаат врз современата индиска мисла, особено етиката, која се обидува да воспостави поврзување помеѓу класичните духовни ставови и модерните европски и светски идеи. Ауробиндо се трудел да пронајде врска помеѓу разните индиски струи, а нив заедно да ги поврзе со највредните елементи на западната мисла. Интересен е неговиот став дека корените на духот се мошне стари: “Воопшто не е вистина дека животот на духот е скорашна пројава кај човекот. Тој е повторување на поранешните достигнуања, од каде виталната сила на човечкиот род била потисната кога доживеала еден од своите последователни порази. Дивјакот веројатно не е прародител на човекот, туку дегенериран потомок на некоја поранешна цивилизација”.

Ауробиндо развил важно учење, кое самиот го нарекол Пурна јога, **Интегрална јога**. На санскрит поимот Пурна значи “пат на исполнувањето”, “совршенство”, “нешто крајно, завршено”, “целосно соединување со божественото”. Својот систем Ауробиндо го нарекол интегрален (“целосен”, “свкупен”, “потполн”), бидејќи во него тој се стреми да реализира интересна грандиозна идеја - не само да го воздигне човечкиот дух до божественото, туку и божественото да го доведе (спушти) до материјата и секојдневниот живот.

Старите индиски погледи Ауробиндо ги критикува како едностранчиви патишта за воздигнување кон Бога. Тој вели дека во Индија и на други места на Исток се правени обиди човекот да се воздигне до божеството, а не е постигнат метод за **интегрирање на божеството во животот**, односно за Божје доаѓање долу, со цел да се преобрази целата природа и психата на човекот. Но, исто така, тој го критикува и западното мислење, кое одлично го познава и од коешто има усвоено неколку методи и идеи. Според Ауробиндо, грешката на западното мислење е што не е динамично, повеќе е **наклонето кон барање теории за нештата, а не кон нивно реализирање**. Всушност, во интелектуалната спекулација тоа останало без практичен пат и без практични методи за постигнување на вистината со помош на духовно искуство, духовно откритие и духовна преобразба. Целта е човекот да стане вистиносен, свесен за вистината и градител на вистината, слично на божеството. Според Ауробиндо, тоа е реалното натчовештво, какво што може да се сретне во Ведите или кај стоиците. Тој укажува дека таа идеја е изразена кај Ниче во груба форма. Според Ауробиндо, “првичниот закон е посилен да му помага на послабот”, и тоа, вели тој, не е ниту неправедно ниту негирање на мерата (колку е ова значајна критика на *насилсџивоиџо*, што под превез на “натчовечноста” беше развивано во модерната епоха!?).

Визијата за човековата вистинска дејност на **себеусовршувањето** се потпира врз научното истражување на био-физичката природа на светот. Ауробиндо укажува дека насоката на развитокот на човечкиот дух води од менталното кон супраменталното ниво на свеста. Не е доволно да “видиме”, неопходно е и да го *разбереме* она што го гледаме. Со проширувањето на способноста на непосредната согледба, човекот ќе стане способен за интегрално интуитивно сознание. Тогаш тој ќе проникне во тоа што претставува радоста по себе и љубовта како љубов, како први манифестации на душата. Тоа е базата од која Ауробиндо ја образложува законитоста на неговата пурна-визија за човекот, неговото сместување во светот, неговите постапки и неговиот придонес кон човечкото постоење и развиток. Тоа го искажува детално во книгите “Човечки циклус” и “Идеал на човечкото единство”. Во нив изнесува дека “осмислувањето на многустраните човекови стремежи бара еволуција на човекот кон супрарационална непосредна свест - која е способна да ги усогласи судирите помеѓу нараснатите потреби и желби и судирите помеѓу единките и народите, кои следуваат од тоа”. Тоа е **новата етика**, која Ауробиндо ја согледува во развитокот на психологијата на општествениот живот. Целта е да се смени живеењето, да настапи негова преобразба. Ауробиндо укажува дека за тоа е потребна философија и етика, а не е достатна религијата, “која, и покрај древната старост, досега се занимавала само со спасување на единката од товарот на живеењето, а не се обидувала да го трансформира животот во светот”.

Шри Ауробиндо е вистински *свештииџел*, не само со постапките, туку и со зборовите, со кои секому му препорачува да има најдобра мисла и идеално однесување, исполнето со животна радост, со љубов и со толеранција, особено со

разбирање. Тоа Ауробиндо го вгради во основите на новата интелектуална и етичка клима на човештвото. Тој со благост и голема длабочина зборува за природата на светот, на животот и на човекот, дава многу поуки за душевниот развој на личноста и секому укажува на неговите задачи да работи на своето ослободување. Интегралната јога на Ауробиндо се стреми човекот да стигне од незнаењето до знаење. Збор е за она знаење со коешто човекот станува навистина свесен, но не преку обмислување на целата реалност, туку преку менување на сознанието. Затоа Ауробиндо препорачува човекот да се сврти од надворешното сознавање кон едно непосредно и суштествено внатрешно сознание, да го рашири сознанието пошироко од границите на своето тело и своето его, со својата волја и стремеж него да го отвори за светлината, да се издигне над менталното, а со преданоста и отвореноста на душата да реализира спуштање на божеството, како и преобразба на менталното и на телесното, всушност **преобразба на сиот живот**. По “спуштањето“ на Божјиот принцип во материјата, човекот конечно ќе стане “натчовек“ со супраментални способности и возвишена етика - во ова, како и во идејата за воздигнување на духот во височини, над минливиот свет, во барањето непоматено спокојство и сл., проблеснува младешката опиеност со идеите на Ниче, но овдека проникнати со благородната етичка визија на Ауробиндо.

Се истакнува дека никој во Индија како Шри Ауробиндо Гесе немал толку целосно европско образование, а никој како него толку целосно не се посветил на интензивно студирање и интерпретирање на индиската култура во целост. Тоа вроди плод со една необичновена **модерна етика**, која многу влијае врз развојот на етичките погледи на почетокот на новиот милениум. Неговите ученици несебично ги пронесуваат идеите на Шри Ауробиндо, како, на пример, **Шри Чинмој** (1926-2011), истакнат соработник на ООН, автор на многу популарни дела и сеопшт пропагатор на светското единство и на мирот, кој дојде во Скопје во деновите на конфликтот во 2001 година со цел со својата музика и со своите благи зборови да инаугурира духовни вредности, кои ќе ја засилат етиката на нашето постоење.

Етичка идеја на Шри Ауробиндо

“Целта на садана (“средство за усовршување“) е свеста да израсне од телото и да се смести вон од него - да се шири насекаде, неограничена од телото. Ослободениот човек така се отвора кон сè што е над таа точка, над обичниот ум, и го прима сето што се спушта од височините, оттука набљудувајќи сè што е под него... Тоа е настојување на вашата свест да се зацврстите во таа слобода. Кога некој е на така висока скала, тој ги пронаоѓа слободата на сопството и бесконечната тишина и непоматеното спокојство. А сега, тоа спокојство треба да го спуштите во телото и себеси да се закрепите како нешто што е надвор во светот и во себе го содржи сето движење.“

79. Џорџ Мур

ЛОГИКА НА ЕТИКАТА

Философијата има два основни дела - **Логика** и **Етика**. Со философијата обопштено *сознавајќи* го светот и животот, основната задача и ориентација на човекот е нив да ги сознае правилно, широкострано, длабоко, законито, според узансите на нивното постоење и според своите сознајни сили, непротивречно, адекватно, точно - *колку ишшо ишоа е можно*. Исто така има задача да *дејствува*, да биде самосвесен и свесен за другите, за средината што го опкружува и за светот во којшто живее, да се изградува како сериозна личност, со достоинства, како квалитетен работен субјект, вреден, настојчив, љубезен, со добар карактер, со самоконтрола на темпераментот, следејќи ги најправилните насоки на досегашните и на современите луѓе,

отворајќи пат кон иднината, постапувајќи добро и избегнувајќи го злото - *колку ишшо ишоа е можно*. Широките сознанија и правилното однесување се двете основни цели и вредности на човековото живеење, на сите луѓе, на човештвото во целост.

Овие две страни на философијата не се разделени. **Логиката** (од хел. мисла, смисла, идеја, сознание, збор, поим...) се однесува на *сознавањето*, на неговите поттици, области, видови, патишта, и во тоа како базична философска форма, покрај самата логика како вештина на мислењето, спаѓаат и онтологијата, космологијата, гносеологијата, антропологијата, философијата на јазикот... **Етиката** (од хел. став, правило, обичај, животна насока, лични и општи вредности...) ги опфаќа практичните човечки *дејства* и размислувањето за целите и начините на однесувањето, а нејзини области, покрај самата наука за моралот, се аксиологиката, естетиката, политиката, економијата, педагогиката... - за секој одделен вид човечки активности; бидејќи на крајот на овие дисциплини стои изразот "ика", нив покласично ги нарекуваа "ика"-дисциплини, зашто дејствата што тие ги истражуваат имаат и друго име: морал, вредност, уметност, политичко, економија, педагогија-воспитување. Логичките и етичките дисциплини и пристапи се реално поврзани, си разменуваат сознанија и едните на другите си даваат инспирација за некои (нови) толкувања, а во времето на големата научна специјализација и на раширувањето на философијата се развиваат и како посебни дисциплини. Логиката и Етиката може и потесно да станат блиски, што го направија мислителите кои се занимаваат со *логиката на етиката*, што со општо име популарно го нарекоа **метаетика** (според образецот на т.н. *метиа*-дисциплини - мета-математика, мета-биологија, мета-критика..., слично на "философија на таквите науки", со кои се испитуваат основите на тие егзактни науки и општите идеи од кои следуваат нивните конкретни истражувања и дострели).

Метаетиката е **мошне развиена** во последното столетие, заедно со **аналитичката философија**, која, со логички средства и рационална аргументација, ги испитува смислата, формата, значењето на поимите и јазикот

со кои нешто се искажува - а не нивната *содржина*, фактите, конкретното човечко искуство; се верува дека така философијата станува строго, аргументирано и неутрално знаење, се прави ослободување од историско-философските претпоставки (традиција, школи, идеологии), се создава меѓа помеѓу така разбраната "чиста" философска активност и делумните научни пристапи. Занимавајќи се со философска анализа, метаetikата одговара на прашањата **што значат изразите и речениците со кои се искажуваат моралните ставови**, неа не ја интересираат значењата на моралните термини и искази, како и можноста за аргументација во реалната морална дискусија. Таа одбива да се занимава со моралните оценки и вредности, со прашањата на моралниот избор, слободната волја, етичката инспирација и на моралниот детерминизам. Таа е далеку (или се откажува) од нормативната етика, како систем на вредности и правила, значи од анализата на моралната практика, останува на анализата на моралните искази.

Многу теоретичари на логиката и на јазикот спаѓаат во оваа група. Тие имаат и претходници (Декарт, Хјум), но сепак станува збор за новите мислители, од кои најголемо влијание извршија Берtrand Расел и Лудвиг Витгенштајн, чиј став може да се поврзе со позицијата на сите од оваа ориентација. "Целта на философијата е логички да ги расветли мислите", вели Витгенштајн. Помеѓу металогиците, еден од првите беше Џорџ Мур.

Џорџ Едвард Мур е роден во 1873 година во Лондон. Студирал класични јазици во Кембриџ, но неговиот вреник и другар Берtrand Расел го убедил дека треба да студира философија. Обранил докторска дисертација за философијата на Кант. Го избрале за асистент (1896). Во 1904 го остава Кембриџ и живее од наследството. Се враќа да предава на Универзитетот (1911), станува професор (1925) и, кога ги исполнил годините, заминал во пензија (1939). За време на војната во САД предавал на разни универзитети. Се вратил во Англија (1944). Од 1920 до 1947 година го уредувал најпознатото британско философско списание "Mind". Добил еден од највисоките британски ордени. Починал во 1958 година. Најпознати дела му се "Principia Ethica" (1903), "Етика" (1912), "Некои најзначајни проблеми на философијата" (1953).

Започна со критиката на идеализмот (книга "Отфрлање на идеализмот"), кој тогаш бил доминантен во британската философија. Сакал свеста да ја оддели од содржината на свеста, осетот од предметот, субјективното од објективното. Следното дело "**Principia Ethica**" ги возбуди науката и јавноста со духовната *новина* - тоа е **едно од најпознатите етички дела на модерната ера**. Карактеристичното мото на книгата е земено од Џозеф Батлер (1692-1752), со кое Мур демонстрира поврзаност со континуитетот на англосаксонската философија: "Сé е она што е, а не е нешто друго". Мур смета дека првин треба да се одделат нештата и поимите, па така изолирани да се проучуваат (единството ќе следи потоа). Кај Мур се развива *постапувањето при прашања* (Што значи ова?), што служи за расветлување на вистината. Предупредува дека во етиката и во другите философски науки многу тешкотии и несогласувања произлегуваат од обидот да се одговори на прашањата, "без при тоа првин да се открие точно што се кажува со прашањата за кои се бара одговор".

Според Мур, етиката и етичарот имаат двојна задача - треба да определат што е **добро** а што **лошо**. Но овие прашања имаат три значења: Кои видови нешта се добри/лоши?, Кои единични нешта се добри/лоши? и Какво е значењето на терминот добро/лошо? Етичарот се занимава со првото и со третото прашање. Моралниот јазик предлага и синоними, како исправно/неисправно, треба/не треба, итн. Мур истакнува дека со интринсичкото

(внатрешното, суштественото) добро не се означува некое природно својство ("финална вредност"), а етичкиот суд во коешто тоа се јавува не може да се провери емпириски (екстринсичката вредност значи дека ставот се мери не според себе, туку според своите последици). Бидејќи луѓето раширено и лесно го употребуваат поимот "добро" за разни нешта и во разни околности, Мур тоа го нарекува "природна (натуралистичка, емпириска) *грешка*". Интринсичкото добро не е име за природно добро, независно е од сите релации; тоа го интересира Мур, кој се занимава со **доброто по себе**.

Мур го брани **здравиот разум** (common sense), стариот англосаксонски пристап со афирмирање на непосредните ментални доживувања, кои имаат за луѓето каузална сила и можат да произведат основни сознанија и дејствени импулси. Методот на Мур се потпира врз обичниот јазик, откривање на значењето и анализата. Кога анализира некој философски исказ, тој го споредува со здраворазумскиот, т.е. ако открие разлика, вели дека не е вистинит (би бил вистинит во спротивниот случај). Интринсичкото добро е она што би било добро и кога би постоело само тоа. Ставот "А е добро" не може да биде заклучок, тоа е премиса од која се изведуваат други етички ставови. Доброто е просто својство, не може натаму да се анализира, ниту да се дефинира (како ни бојата "жолто"). Мур укажува дека на ова прашање треба да му се посвети особено внимание, бидејќи **"доброто" е најосновното прашање во целата етика**. Тоа е единствениот прост предмет на мислите (освен неговата спротивност "злото") кој е карактеристичен за етиката. Неговата дефиниција е суштествена за етиката (погрешната определба, според Мур, води кон разновидни сериозни грешки во теоријата, но и во практиката, кои тој подетално ги претставува). Мур вели: "Ако ме прашаат *Што е добро?*, мој одговор е дека **доброто е добро...** Ако ме запрашаат *Како се дефинира доброшо?*, мој одговор е дека **тоа не може да се дефинира**". На никој не може да му се објасни што е доброто, тоа е основен поим, нема делови, но мора нешто да значи, зашто поинаку ни етиката не би била можна. Мур инсистира дека "предметот на етиката постои како прост, неопределив, нерасчланлив предмет на мислата". Не е важно како го нарекуваме, тоа е единственото такво нешто и се разликува од другите нешта. Зборовите од етичките ставови се однесуваат на него. Неговата егзистенција не зависи од свеста. Доброто и убавото објективно постојат, смета Мур. Тој го разликува предметот на сознавањето од актот на сознавањето. Доброто се сознава **непосредно**. Доброто не може да се спореди и идентификува со ни едно друго природно својство. Личните наклонетости и естетските уживања Мур ги сметаше за нешто најдобро. Укажуваше дека испитал и дека се уверил оти правата и должностите што ги усвојуваат обичните луѓе се вистински должности и права (всушност, интуицијата дејствува). Кон етиката на Мур мошне се важни и деталните научни анализи на натуралистичката етика, на хедонизмот, на метафизичката етика и на етиката на поведението - таму се доразјаснува неговата концепција и се изнесуваат иманентните критички проблеми на низа значајни етички теории (поврзани со искуството и со нормативното дејствување).

Интересно е за Мур што вели дека философските прашања не му ги наметнувале животот и науките, туку философите. За вистините на светот ги признава само оние кои ги сфаќа здравиот разум. За етичките прашања укажува дека треба да се анализира што етичкиот став значи, но дека ние и пред тоа веќе знаеме за што станува збор, но тоа не може да се открие без внимателно испитување.

Бертранд Расел ((1872-1970), од англиско благородничко семејство, математичар и философ, во етиката активен *моралист* и *пацифист*, доследен противник на војувањето и на трката за вооружување во светот. Студирал математика и философија во Кембриџ и таму предавал (1910-1916). За време на Првата светска војна одбил да оди во војска, го загубил местото на Универзитетот, бил затворен, но наскоро ќе стане многу популарен со своите смели и напредни сфаќања за разни научни, социјални и политички прашања. Бил професор на универзитетите во Оксфорд, Чикаго, Лос Анџелес и Пекинг. Ја доби Нобеловата награда за литература (1950). Лорд Расел е страстен популаризатор на философијата, математиката и науката, напиша 70 книги. Негови позначајни дела се: "Principia mathematica" (заедно со Алфред Норт Вајтхед), **најпознато дело на современата логика и математика** (3 тома, 1910-1915), "Вовед во математичката философија", "Логичкиот атомизам", "Освојување на среќата", "Историја на западната философија", "Човечкото знаење" и други.

Расел влегува во философијата преку математиката, изгради посебен вид *математичка логика*. Постави теза дека сите математички аксиоми можат да се сведат на логичките принципи. "**Логиката е основа на математиката**". Со тоа го изгради *логицизмот* (во математицизмот логиката се сведува на принципите на математиката). Сите логички прашања Расел ги изложува со вештачки јазик од симболи и со правила за употреба на симболите. За него, *логиката е вештачки јазик*. Со тоа предметот на логиката станува достапен за сетилата, а логиката станува емпириска наука. Основната идеја е дека со логичката анализа може да се постигне ист степен на сигурност што ја има и математиката. Со своите математичко-логички истражувања и соодветни философски размислувања, Бертранд Расел, заедно со Лудвиг Витгенштајн, со кого соработуваа, придонесе за појава на неопозитивизмот и за големиот развој на аналитичката философија во современата епоха.

Според Расел, супстанцијата, материјата и единичните предмети не се реалитети, туку логички конструкции. Тоа е неговиот **логички атомизам**. Светот е сложен, но се состои од меѓусебно независни делови. Со анализата ние ги откриваме најпростите елементи, кои се **логички атоми на светот**. Деловите на реалниот свет се предмети или факти (својства и односи). Тие просто постојат. Тие не се ни вистинити ни неистинити. Дури и исказите се такви. Односот кон фактите ги прави судовите вистинити или неистинити (Расел ја подржува теоријата на *кореспонденцијата* - на соодветство на сознанието со реалноста). Со ова оди напредно анализата на исказите - прости (кои соодветствуваат на фактите) и сложени, и така се изведуваат логичките конструкции. Како и другите логичари, Расел се занимава со *идеалниот јазик*, сличен на структурата на фактите што ги означува. Таквиот идеален јазик не би бил употреблив во секојдневниот живот, но може да послужи за напредок на логиката и на науката.

Расел даде основи за еден многу важен, нов метод во науката - **аксиоматскиот**, кој е развиен во "Principia mathematica". Науките инсистираа на индуктивни, а философијата главно на дедуктивни методи. Аксиоматскиот метод, како суштина на математичкото и на логичкото знаење, покажа дека и науката може да се гради дедуктивно, а сепак не мора да биде спекулативна, одделена од реалноста. Со аксиомите како појдовна точка во изводите, кои се прават според математичкиот терк, сега се изведуваат сложени и комплицирани истражувања. Во нив се доаѓа до разни потенцијални сознанија - кои натаму треба да се проверат во практиката. Ова стана продуктивно научно средство за **нови проби** во разни области, меѓу кои се најзначајни проширувањата на

сознанијата во биологијата и биотехничките науки (медицина и др.). На тој начин е откриен ДНК и генетската структура на организмот, како еден од најзначајните нови откритија во науката (до кои е дојдено со философска идеја).

Според Расел, етичките и аксиолошките проблеми, иако се составен дел на философијата, треба да се одделат од научната поставеност и иследување, затоа што научните методи не успеваат да ги испитуваат *чувствата*. Науката не може да докаже дека животот има смисла. Затоа Расел тврди дека *философијата на природата* треба да се издери од *философијата на вредностите*, според која ние сме творци на вредностите, а природата е она што е.

Расел е мошне критичен кон современото граѓанско општество и култура. Тој смета дека приватната и државната сопственост станале опасност за општеството. Сите културни сили - државата, црквата, воспитанието, откажале при решавањето на важните социјални проблеми и не биле во состојба да ја спречат бесмислената војна. Затоа Расел *не признава никакви законности во историјата*.

Во своите публицистички, ангажирани трудови, без предрасуди, рационално, со духовити парадокси и оптимизам тој се ангажира за еден почовечен начин на живеење, кој претпоставува "постојано намалување на фанатизмот и зголемување на способностите на симпатија и на меѓусебно разбирање" (што ќе стане основна етичка цел и метод на почетокот на новиот век). Со делото "**Освојување на среќата**" Расел популарно, но со голема хуманистичка загриженост и просветителска дарба ги подучува младите како и каде да си ја побарат среќата (ова дело е преведено и кај нас).

Алфред Жил Ејер (1910-1989), роден во Лондон, студирал во Оксфорд. Најнапред предавал на Универзитетот во Лондон, потоа во Оксфорд. Ја изложувал философијата на *логичкиот позитивизам или на логичкиот емпиризам*. Главни дела: "Јазикот, вистината и логиката" (1936), "Проблемот на сознанието" (1956) и др.

Според Ејер, кој го следи Хјум, сите искази со смисла се емпиристички (можат да се проверат во искуството) или аналитички (математички и логички, кои немаат фактичка содржина). Ејер прави разлика помеѓу теориските поставки и практичното одлучување. Етичките искази само изразуваат чувство. Не може да се реши кој етички систем е повалиден од некој друг. Поради тоа нема можност ни за изградба на нормативна етика. Но философите често не прават разлика помеѓу исказите, така што и за бесмислените искази сметаат дека може емпириски да се проверат. За Ејер се **бесмислени сите метафизички и сите вредносни искази**, затоа што немаат определена смисла и не може емпириски да се проверат - такви се исказите на теологијата, етиката, естетиката (двата последни се емотивни и дури во себе содржат аспекти на заповед).

Ејер отфрла секој ирационализам, смета дека сите философски прашања можат *рационално* да се анализираат. Но, етичките и вредносните искази имаат само емотивна функција. Тие само изразуваат нечија чувства и поттикнуваат одобрување или неодобрување. Затоа Ејер смета дека не може да се расправа за вредносните прашања, тие не спаѓаат во категоријата вистина-невистина. "Етичката философија се состои едноставно во кажувањето дека етичките поими се *исевдоими* и поради тоа не можат да се анализираат". Затоа, според Ејер, етиката не може да биде наука, ако под тоа се подразбира давање на сообразен вистинит исказ. На забелешката дека вака образложува морален хаос,

Ејер одговара дека тој не сака да покаже дека неговата теорија е корисна, туку дека е вистинита.

Американецот **Чарлс Лесли Стивенсон** (1908-1979) студирал на Јејл и во Кембриџ, бил професор по философија на Универзитетот во Мичиген. Развивал *емојивистичка* теорија. Главни дела "Етиката и јазикот" (1944), "Фактите и вредностите" (1963).

Стивенсон сака да даде непристрасна анализа на етичкиот говор. Тој истакнува дека порано философите на моралот говореле дека етичките дискусии се водат околу верувањето, а всушност станувало збор за различни ставови - ставовите се диспозиции да се постапува на определен начин и да се почувствуваат некои емоции, а не самото дејство или чувство. Сите етички термини имаат сознајно значење, а. покрај тоа, и **емотивно значење**. Чувствената страна предизвикува афективен одговор кај оние кои ќе го чујат и користат тој термин. Со силата на афектите етичкиот говор и дискусии ги засилуваат или пренасочуваат ставовите. За ваква цел, за да им дадат друга насока на етичките позиции, луѓето користат дефиниции кои го менуваат сознајното значење на тие термини и нивните позитивни емотивни аспекти ги користат за прифаќање на нови сознајни значења. "Секој етички исказ е самиот по себе инструмент за убедување; но при употребата на методите на убедувањето појдовниот ефект на исказот се засилува со натамошното убедување". Тоа се случува не само во разговорот со другите луѓе, туку и при себеубедувањето. Кога човекот нешто сака, тој чувствува задоволство, а при моралното одобрување, го истакнува своето чувство на доверба. Кога не почитува некоја постапка, ќе биде незадоволен и ќе почувствува шок и незадоволство, а ако самиот така дејствува, ќе почувствува вина и грижа на совеста.

Ричард Мервин Хер (1919-2002), англиски философ, студирал во Оксфорд, предавал на Оксфорд (1966-1983) и на Универзитетот на Флорида во САД (1983-1994). Прв развива *прескриптивистичка* теорија. Главни дела: "Јазикот на моралот" (1952), "Примената на философијата на моралот" (1972), "Моралното мислење (Нивои, метод и смисла)" (1981) и др.

Се истакнува со анализата на моралните термини и ставови како **клуч за разбирање на етичкото однесување**. При нивното дескриптивно и вредносно значење, сепак е примарно вредносното значење. Целта е да се разбере логиката на моралните поими, тогаш рационално ни се расветлуваат суштествените морални прашања. Наместо тоа што другите метаетичари (дескриптивистите) се прашуваат "Кои се фактите?", Хер го интересира прашањето "Што да правам?". Во книгата "Јазикот на моралот" тој го дефинира моралниот јазик како разновидност на **прескриптивниот јазик**, чија основна функција е на луѓето да им покажува пат на дејствувањето (*лат.* прескрипција - налог, правило, пропис, заповед). Моралните искази се, според Хер, императиви-прескрипции, нивната смисла е да поттикнат и нормираат човечки постапки. Прескриптивизмот укажува дека моралните искази се однесуваат на факти кои имаат морални квалитети - справедливост, добрина, одговорност, или соодветни човечки негативни својства или говорат за одредени дејства. Моралните искази служат и за нешто повеќе освен да опишуваат факти (што е став на т.н. дескриптивистичка анализа).

Според Хер, моралните оценки-искази се **прескриптивни и универзални**. Затоа неговата теорија се нарекува *универзалистички прескриптивизам*. Тие искази имплицитно водат до императиви (заповеди, норми). Исказот "Добро е да се кажува вистина" ја претпоставува нормата "Прави го тоа!", како што исказот

"Не е добро да не се кажува вистина" ја претпоставува нормата "Не прави го тоа!" Според Хер, моралните искази водат кон избор или постапка, повеќе отколку да изразуваат чувства. Универзалноста на моралните искази, вели Хер, произлегуваат од универзалниот карактер на моралните начела, дури и кога изразуваат емпириски факти.

Моралната мисла, според Хер, може да се изрази или интуитивно или критички. На интуитивното ниво ние мислиме, на пример, како да кажуваме вистина и да одржуваме ветувања. Ако се појави конфликт помеѓу должностите, на критичкото ниво треба да решиме каков тип дејства може најдобро да соодветствува на засегнатите страни. Хер инсистира дека моралното расудување може да доведе до тоа сите разумни луѓе да стигнат до исти заклучоци.

Лудвиг Витгенштајн (1889-1951), по потекло од Виена, изврши големо влијание врз настанокот на *логичкиот позитивизам* или *неопозитивизмот*. Бил професор во Кембриџ, а неговите дела "Tractatus logico-philosophicus" (Логичко-филозофска расправа, 1922) и "Философски истражувања" (1953) се камен-темелник на овој правец.

Неопозитивизмот е современо продолжување на класичната позитивистичка позиција. Основното е **апологија на научниот пристап и критика на метафизичката ориентација** на философијата (небаре тоа значи оддалечување од реалноста). Истовремено новиот правец поттикна и разработи нови методи на **математичко истражување** и засновување на знаењата. Оваа струја ја сметаат за една од најважните во современата философија и во целиот свет има нејзини приврзаници и бележити следбеници. Заради големата улога на математиката и физиката во артикулацијата на овие погледи, неопозитивизмот се разликува од постарите видови позитивизам (историско-социолошкиот на Огист Конт и др.). Оваа ориентација, како стил на философирање, денес се нарекува **аналитичка философија**.

Според неопозитивистите, математичките аксиоми и теореми, како и логичните закони, немаат емпириско потекло, туку претставуваат *систем од знаци* (симболи) и *правила за нивна употреба*. Творците на логичкиот позитивизам се луѓе од науката, математичко-технички образовани и изградени во експериментално-техничките истражувања. Тие имаат заслуга за развојот на современата логика, математика и физика, кои имаат исклучителен подем. Се занимаваат со философијата на науката и со обединувањето на нејзините резултати врз основа на физиката. Нивна преокупација се прашањата на *знаењето* и на *философијата на јазикот*.

Логичниот позитивизам смета дека неминовна современа задача на философијата е да ги *елиминира метафизичките искази* како "бесмислени", нив да ги разликува јасно од ставовите од науката. Воедно се бараат усилби да се конституира прецизен *јазик*, кој ќе се користи за да се елиминираат заблудите и секоја двосмисленост на исказите. Тие првин ги анализираат смислата и значењето на јазикот.

Неопозитивистите се интересираат за науката исчистена од сите философски (метафизички) поими и претпоставки. Бараат и создаваат критериум за смислата и значењето на исказите, за разграничувањето на "вистинските" од "лажните" проблеми, односно на ставовите кои имаат смисла од оние кои се сознајно бесмислени. Сиот позитивизам смета дека треба да се намали значењето на философијата, а да се зголеми доменот и значењето на науката, па тие ја исклучуваат и критикуваат философијата доколку вклучува прашања кои можат да бидат размислени и решени на практично-технички начин (значи нејзе можат да ѝ останат прашањата на вредностите и на

емотивните определби). Заедничко за сите претставници на неопозитивизмот е стремежот **философијата да се изгради како наука** и да биде поврзана со резултатите на најсовремените науки.

Зачетници на неопозитивизмот се Берtrand Расел, Џорџ Мур и Лудвиг Витгенштајн. Во Австрија постоеше **Виенски круг** - Мориц Шлик, Рудолф Карнап, Филип Франк, Ото Нојрат и др. Во **Берлинскиот круг** се познати Ханс Рајхенбах, Рудолф фон Мизес и др. Во Англија е **Оксфордскиот круг** со Џилберт Рајл, Л.Х. Новел-Смит и др. Во Полска работеше **Варшавско-Лавовската школа** со Алфред Тарски, Тадеуш Котарбински, Јан Лукашиевич и др. Неопозитивисти имало и во другите земји. За времето на Хитлер мнозина неопозитивисти заминаа во Англија и во САД, каде сега се центрите за аналитичката философија. Во Македонија за неопозитивизмот пишуваа философот и логичар **Јонче Јосифовски**, неговите книги "Неопозитивизмот" и "Семантиката и семантичката философија" се првите претставувања на овој правец во нашата култура.

Витгенштајн ги напаѓа метафизиката и философијата **воопшто**. Според него, философијата *не може* да искажува вистинити искази за реалноста и треба да се ограничи само на **анализа на јазичните искази**, на утврдувањето на границата помеѓу смислата и бесмислата во јазикот. За него, *само во логицата, математиката и во природните науки се искажуваат смислени искази за реалноста*. Сите други искази се псевдо-искази. Според Витгенштајн, секој исказ којшто не може да се сведе на сетилно искуство нема смисла, не содржи смисла, не е смислен исказ. Само природните науки даваат смислени искази за реалноста, бидејќи се засновуваат врз *сетилното искуство*. Затоа философијата нема задача да говори за реалноста и треба да се исклучи себеси како теорија за реалноста, како одвишна и да се утврди како дејност што ќе ги утврдува критериумите за смислата на јазикот. Философијата нема свој предмет на создавање. Таа не е теорија, туку *активност за чистење на јазикот од бесмислици*.

Рудолф Карнап (1891-1970), професор во Виена и Прага, а по емигрирањето во Чикаго и Лос Анџелес, е еден од најзначајните виенски *неопозитивисти*. Во делото "Логичка синтакса на јазикот" (1934) настојува исказите да бидат смислени ставови, а философијата да биде теорија на значењата на јазичните искази. Според него, философијата е можна само како **логичка синтакса на јазикот**, затоа што анализата на јазикот е валидна само како синтакса - анализа на *структурата* и *комбинирање* на јазичките искази. Според Карнап, јазикот говори за објектите. Философијата е анализа на значењето на јазичните искази. Логичката синтакса ги определува *правилата* според кои се изведува еден симбол (термин, исказ) и како тој се комбинира со други симболи. Ние можеме тие правила потполно *слободно да ги поставуваме*: "Ние имаме целосна слобода да избираме форма на јазикот, правила за конструкција на реченицата и правила за трансформација; овие може да бидат потполно произволно избрани".

Ние самите ги измислуваме јазиците и постои неограничена можност за конструирање на јазични системи. Јазичните изрази добиваат значење не од објектите, туку од постулатите и од правилата за изведување на искази од постулатите. Во прочуената книга "*Логичка изградба на светот*" (1928). Карнап покажа како со логиката се градат сознанија за целата реалност.

Ханс Рајхенбах (1891-1953) е најзначајниот мислител од Берлинскиот круг, философ на науката, бележит логичар. Бил професор во Берлин, Истанбул и Лос Анџелес. Тој смета дека философијата е **теорија на научното создавање**.

Своите принципи философијата треба да ги изведува од анализата на методите на емпириските, позитивните науки.

Основен проблем на философијата е односот помеѓу свеста и објективно постоечките предмети. Сите искази за реалноста се искази за веројатноста на постоењето и за веројатноста на одредени карактеристики на природните објекти. Според Рајхенбах, исказот има смисла доколку може да се одреди *сигурноста на веројатноста на искажувањето за реалноста* и да се изрази веројатноста на зачестеноста на природните појави и збиднувања. Оваа зачестеност Рајхенбах ја нарекува *позитивност*. Позитот е исказ со кој се предвидува веројатноста на идните појави и настани (тој создаде мошне значајна современа теорија на логика со 10 вредности).

Според Рајхенбах, научникот не е ниту пророк (кој говори апсолутни вистини за иднината), ниту скептик (кој се одречува од предвидувања), туку е - коцкар кој се обложува на иднината. Философијата има само една цел, да биде **методологија на природонаучната практика**. Философијата нема што да се искажува за другите егзистенцијални човечки проблеми. А науката може да расправа само за тоа какви средства се соодветни за остварување на одредени цели, но не и за карактерот на избраните животни цели. Не може рационално да се дискутира за проблемите на човекот, за неговото место во светот и за смислата на постоењето, туку тоа е лична морална определба на секој поединечно. Рајхенбах забележува: "Научната философија не може да дава морални принципи... и тоа не може да се искористи против неа. Сакате **вистина и само вистина**. Немојте, тогаш, да барате морални упатства од философијата".

Неопозитивизмот, аналитичката философија и со нив метаетиката се израз на напорот во современата епоха (кога се развиени науките и математиката) самата философија да се воспостави *како наука*, но тоа бара и да се *редуцира нејзиниот предмет*. Придобивката од аналитичката философија е строгата, успешна анализа на поимите и на значењата на исказите, без што не може да се иследува во современата философија, а посебно во науките. Во *Tractatus logico-philosophicus* Витгенштајн вели: "Повеќето ставови и прашања што биле напишани за философските прашања не се лажни, туку бесмислени. Затоа на прашањата од тој вид воопшто не може да одговориме, туку може само да ја утврдиме нивната бесмисленост... Целта на философијата е разјаснување на мислите. Философијата не е теорија, туку активност. Философското дело се состои всушност во расветлувањето. Резултатот на философијата не се "философски ставови", туку појаснување на ставовите. Философијата мора нив да ги направи *јасни* и остро да ги *разграничи*, зашто тие, инаку, речиси се матни и расплинати".

Метаетиката сепак не успеа да ги затвори патиштата на философијата на моралот. Практичниот морал е премногу значаен за човекот, за да остане само во сферата на анализата на мислата и на нејзината евентуална правилност - **исправноста на дејствувањето е сè поважна** во човечкото живеење, од неа зависат опстојбата на човекот и на живиот свет на планетава и дури судбината на светот. Но, логиката на етиката отвори многу потребни сознанија за суштината на етичкото размислување - тоа е основниот и голем придонес на метаетиката за човечката цивилизација.

Етички мисли на метаетичарите

"За да ја дефинираме етиката мора да откриеме што е заедничко и карактеристично за сите несомнени етички искази." (Ц. Мур)

"Кога тврдиме дека ова или она има вредност, ние ги изразуваме нашите чувства, а не некој факт кој би бил вистинит и тогаш кога нашите чувства би биле различни." (Б. Расел)

"Етичките искази се експресии и поттикнуваат чувства." (А. Ејер)

"Изборот на еден образец пред некој друг значи избор на јазички форми; која-годе да избереме ќе значи иста можност за информирање и влијание." (Ч. Стивенсон)

"Рационалната постапка ќе биде определена од тоа какви се нашите сегашни преференции кога ги изложиме логиката и фактите." (Р. Хер)

"Тоа што може да се изрече, може да се каже јасно; а за тоа што не може да се говори, за тоа мора да се молчи." (Л. Витгенштајн)

"Функцијата на логичката анализа е да го анализира сето познание, сите тврдења на науките и на секојдневниот живот, за некако да се разјасни смислата на секое такво тврдење и врската помеѓу нив." (Р. Карнај)

"Оние кои сакаат од своите философии да ви изведуваат морални упатства, можат да ви дадат единствено божемски доказ. Нема никаква смисла да се бара невозможното!" (Х. Рајхенбах)

80. Макс Шелер

ЕМОЦИИ И МАТЕРИЈАЛНИ ВРЕДНОСТИ

Во етиката вредностите имаат долг век. И денес се применуваат некои вредности кои можеме да ги најдеме објаснети и предложени уште кај древните етичари, а понекогаш дури некои од запоставените вредности се оживуваат и добиваат нова духовна сила, потребна за моралниот живот (како *ахимса*, предложена од Махатма Ганди, а создадена во мугрите на индиската цивилизација). Меѓутоа, етичките теории не мора да имаат толку долга актуелност, бидејќи тие се само концепции, кои треба да бидат оправдани со прифаќањето и идеализацијата. Критиката и надминувањето на доктрините се случува постојано.

Меѓутоа, една етичка теорија го потресе светот и дури по повеќе од 200 години сè уште може да се смета не само како потенцијално продуктивна, туку како реално активна. Тоа се етичките учења на *Имануел Кант* (1724-1804), кои, како визија за неодминливоста на должноста и за универзалната суштина на категоричкиот

императив, како метод за надминување на случајностите и емоционалностите во моралниот живот, му се потребни исто така и на сегашниот свет и влијаат врз разработката на нормите кои ќе се применуваат, односно за кои се верува дека и денес даваат основа за градењето ефикасна морална практика.

Критиките на погледите на Кант, кои се случуваат откако се појавија неговите книги и возбудливи философски новини, не се ништо ново - освен ако не се однесува на побивањето на етичките погледи на Кант кое ги потресе темелите на неговата етичка доктрина, што го направи германскиот философ Макс Шелер, еден од најзначајните мислители на модерната епоха, кој даде **нов импулс за разбирање на етиката**,

Макс Шелер е роден во 1874 година во Минхен. Философија студирал во Јена, каде што потоа бил професор, а исто така и во Минхен, Келн и Франкфурт. За време на Првата светска војна бил дипломат. Ги прифатил *феноменолошкиите* идеи на Едмунд Хусерл, бил нивни активен толкувач (до 1920-та). Имал и период на *религиозна* мисла (1920-1924), по неговото преминување во католичанство, а потоа развивал *меџафизика* од позиции на витализам и пантеизам (1924-1928). Неговите влијателни дела, напишани со убав стил и со нови погледи, достојни за новото столетие, се: "За ресантиманот и моралните вредносни судови" (1912), "За феноменологијата и теоријата на симпатијата" (1913), "За вечното во човекот" (1921), "Положбата на човекот во космосот" (1928), а најпознатото негово дело, едно од најзначајните трудови за етиката во модерниот период, е **"Формализмот во етиката и етиката на материјалните вредности"** (1913-16). Починал во 1928 година, оставајќи големо влијание врз развитокот на современата етика и антропологија.

Едмунд Хусерл (1859-1938), математичар и философ, професор на неколку универзитети, можеби најголемиот германски современ мислител,

зашто создаде *нов развиен философски метод*, бил учител и инспиратор на повеќе најзначајни современи философи (Шелер, Хајдегер, Еуген Финк, Николај Хартман, Лудвиг Ландгребе, Сартр, Роман Ингарден, Морис Мерло-Понти...). Бележити дела на Хусерл се: "Философија на аритметиката" (1891), "Логички истражувања" (1900), "Философијата како строга наука" (1911), "Идеи за една чиста феноменологија и феноменолошка философија" (1913), "Картезијански медитации" (1931), "Кризата на европските науки и трансценденталната феноменологија" (1936) и др. Неговите бројни ракописи, пишувани со лична стенографија, се спасени-пренесени во Холандија, се дешифрираат и константно се објавуваат. **Д-р Загорка Миќиќ** (1903-1982), од Обреновац, која првин студираше психологија во Берлин, а потоа кај Хусерл во Фрајбург, прва напиша докторска дисертација за учењата на големиот философ за теоријата на науката, со ментор кој го посочи самиот Хусерл, неговиот асистент *Еуген Финк* (1905-1975, кој беше единствениот германски философ кој имаше храброст да присуствува на закопот на Хусерл); поради настаните со нацизмот дисертацијата Миќиќ мораше да ја одбрани во Белград (1934), а книгата "Феноменологијата на Едмунд Хусерл" ја објави во Белград (1937, повторено издание во 1988). Во војната изгоре ракописот на германската дисертација на д-р Миќиќ. По Втората војна таа беше професор (1954-1972) по логика и историја на философијата на Универзитетот во Скопје. Во 1933 година Хусерловиот асистент, докторант и доцент *Мартиин Хајдегер* (1884-1976), автор на многу дела (најпознатото "Битието и времето", 1927, посветено на Хусерл), врвен егзистенцијалистички мислител, како приврзаник на Хитлер го симна својот професор (Евреин) од ректорската позиција и самиот ја зазеде, држејќи пофални говори за нацистичката власт и поздравувајќи со крената рака. Феноменолозите, интернационално движење, се преселија во Белград, каде помош им даде д-р Миќиќ. Другиот прочуен егзистенцијалист *Карл Јасперс* (1883-1969), дотогаш најдобар пријател на Хајдегер, ги прекина врските со него (а бидејќи имаше жена Еврејка, мораше да го напушти универзитетот), врските ги прекина и познатата мислителка *Хана Арени* (1906-1975, авторка на многу значајни политички дела, како "Луѓето во темните времиња", 1967), тогаш студентка и интимна пријателка на Хајдегер. По некое време Хајдегер се повлече од позицијата и од јавноста, но остана моралната дамка за нелојалноста кон професорот и за приклучувањето кон негативната етика на нацизмот.

Хусерл разви **нов научен метод**. Многуге научни методолошки дострели, помеѓу кои и средствата за истражување (апарати, процедури и сл.), влијаат врз размислата и сознанието. Хусерл со **феноменологијата** даде нов научен пристап, како еден од најбележитите духовни придонеси на новата епоха. Во насетената **криза на науките**, како излез се побара создавање на научни методи кои би го тласнале натамошниот развој на науките. Феноменологијата (што значи "наука за појавите") е сфатена не како опишување на надворешноста на нештата, туку како **проникнување во суштината** на нештата. Врз Хусерл влијаеја идеите на неговиот учител *Франц Брејшано* (1838-1917) за *иниенционалноста* (насоченоста) на свеста, како и идеите на Декарт и на другите големи философи. Хусерл започна испитувања во *мајтематиката* и во *логијата*, а тоа го одведе кон претпоставките на сето познание. Во науките и во философијата забележал психологизам, релативизам и субјективизам - тие не може да бидат сигурна основа за науките, за философијата и за самата култура.

Тој феноменологијата (*хел. фаиноменон* - појава) ја определи како **наука за појавите во свеста**. Тој ќе се обиде философијата да ја постави како **строга наука**, која би била основа за опфаќање на целата реалност во нејзиното

единство. Хусерл смета дека *европскиот начин на живеење се темели врз науката*, односно врз еден единствен човечки **ум**, кој е основа за науката и за философијата. Тој ги критикува сите правци во философијата кои се сомневаат во рационалноста и во рационалното водење на животот, како и сите догматско-метафизички системи, кои некритички создаваат погрешна слика за реалноста. Треба да се отвори историска перспектива и да се изгради *хуманизам*. **Философијата треба да биде основа на сите науки**, за што е неопходно "апсолутно ослободување од сите претпоставки".

Испитувањето на основите на сознанието бара еден *универзален метод*, со кој ќе се преиспита она што науките ги втемелува како *научност*. Крајната цел на феноменологијата е да се пронајдат **сигурни темели на сознанието**, како *нов начин* за засновување на науките и за опстанок на човештвото *врз основа на умот* (ова е нов вид рационализам). Хусерл сака во самото мислење да се покаже предметот на мислењето, таков каков што е. Затоа философијата треба **"да се врати кон самите нешта"**, ништо не треба да им се додава на нештата. Методот треба да покаже како нештата изворно се појавуваат во свеста. Феноменологијата не се изјаснува за светот вон од нашата свест, за тоа дали постои или не, бидејќи смета дека нема никаква смисла таквото изјаснување. Во секојдневниот живот нашето искуство, како и посебните науки, претпоставуваат дека постои свет независно од нашата свест. Ова се нарекува *"природен страв"*, но тој е некритичен, догматски и наивен. Философијата мора да се ослободи од таквиот став со **воздржување од изјаснување**, односно таа тоа го *"става во заграда"* (ова феноменолошко *ејџе* е земено од скептичката философија, каде значи воздржување од какво било искажување суд за нешто). Кога ќе се исклучи она што го содржи природниот став, тогаш се отвора можноста за сигурно знаење во **изворните доживувања на самата свест**. Тоа е *трансцендентална субјективност*.

Хусерл бара одење "назад кон субјектот, кон свеста како извор на нашето знаење за објектите". Хусерл разликува 3 вида свест: *емпирирска свест*, чија содржина се психичките доживувања; свест како *внатрешен набљудувач на соискусствениите доживувања*; и свест како форма на *психички интенционални доживувања*. Со третиот вид свест се занимава феноменолошкиот метод. Таквата свест е изворна, првична и чиста (но не празна) и му претходи на секое искуство. Чистата свест е активен тек, кој секогаш е **насочен** кој некој предмет. Секоја свест е *"свест за нешто"*. Оваа насоченост-интенционалност на свеста кон предметот е нејзино основно својство. И во чистата свест постојат разновидни слоеви на интенционални доживувања, од познание до вреднување. Овие доживувања сочинуваат единствен предмет на свеста, а тоа е **светот**; доживувањата припаѓаат на еден тек, имаат интерсубјективно значење, т.е. важат објективно. Тоа ја определува **суштината** на самиот предмет, *карактеристиката за предметот*. Суштините се априорни форми или предискусствени услови за појавување на предметот во свеста. Мислењето на суштините се случува спонтано, односно со интуицијата *непосредно се согледува* согласувањето на текот на свеста со нејзиниот интенционален предмет, а тоа е светот како корелат на свеста. Токму тука се покажува сигурниот темел на вистинитоста како основно својство на умот. Со спонтаната согледба на суштините се открива сигурност во објективноста на умот. Тоа треба да претставува основа за единственоста на науките, врз чија основа ќе се постапува и ќе се живее, а Хусерл смета дека со тоа е пронајден темелот за надминување на кризата на европските науки и култура.

Макс Шелер го прифати феноменолошкиот метод и стана **прв најзначаен следбеник на Хусерл**. Но своите истражувања не ги насочи кон сознанието, туку кон **вредностите** - како што се априорни логичките принципи, априорни можат да бидат и моралните принципи, кои се наоѓаат и можат да се забележат во структурата на свеста. Иако вредностите ги испитуваше и Хусерл, детално им е посвети Шелер, кој ја изгради **феноменолошката етика**, етика на **материјалните вредности** или персоналистичката етика со примена на феноменологијата. Вредностите се сметаа за нешто релативно, а Шелер тврди дека тие се *објективни*, безвремени и имаат своја валидност, што се виде со феноменолошкото откривање на суштините (исто така тоа е влијание од *неокантовциите*, чии идеи за вредностите како посебен "*irreiß seiner*" ги следеше Шелер). Истовремено Шелер се застапува за **ревитализација на емоционалноста**. Материјалната етика не мора да биде само етика на целите, поврзана со хедонизмот и со хетерономијата, како што тврдеше Кант - бидејќи и емоциите се материјални вредности, во себеси априорни. Шелер поетски ќе се повика на прекрасните поими на *Блез Паскал* (1623-1662) "*orde du coeur*", "*logique du coeur*" (систем на срцето, логика на срцето), истакнувајќи ги како опис на априорноста на чувствата.

Оттука следува **критика на Кантовата формалистичка етика** на добродетелта и на должноста, за која не е важна содржината, туку самата форма на моралниот императив. Априорното кај Кант се однесува на она што е пред искуството, пред даденото. Шелер смета дека априорното се базира и врз искуството, исто како она што ни е дадено со осетите. Според Шелер несомнена е евиденцијата на моралните вредности, кои не можат ни да се негираат ни да се докажат. Секоја вредност (на пример, љубовта) е содржинска, материјална вредност, тоа е висока вредност по себе, без оглед на нашите ставови и искуства за неа. Значи, априорно ни е дадена и интуитивната содржина, која е одделена од она што произлегува од низата осети. **Критиката на Кантовите ставови за материјалната етика во 8 точки** (кои ќе ги изнесеме скратено), важна е за разбирањето на позициите на Шелер, но и на Кант, кој вели: 1) секоја материјална етика нужно се однесува на благата и целите; 2) таа нужно има емпириско, индуктивно и апостериорно значење (само формалната етика може да има априорен карактер); 3) задолжително се однесува на ефектите и ефикасноста (а формалната етика се занимава со волјата и ставовите, чии намери можат морално да бидат вреднувани); 4) нужно се сведува на хедонизам, на сетилно уживање во објектите (формалната етика тоа може да го избегне); 5) нужно е хетерономна (а не автономна); 6) води само кон легалноста на постапката (а формалната етика може да формира моралност на волјата); 7) субјектот го прави зависен од неговите состојби и надворешни нешта (а формалната етика може да воспостави достоинство на личноста); 8) основата за етичкото вреднување ја поставува во нагонскиот егоизам (а само формалната етика може да востанови независен морален закон, кој би важел за сите умни суштества).

Во центарот на испитувањето Шелер ги става **емоциите**. Според него, феноменологијата на вредностите и на емоционалниот живот е подрачје независно од истражувањето на логиката. Вредностите и нивната чувственост се објективни материјални принципи на моралот, рационалното сознание не е единствен феномен на свеста. Шелер ја брани запоставената емоционална сфера на човекот и животот, брани дека се важни и **чувствата**. Тоа е *емоционален априоризам*. Феноменолошка дескрипција на чувственото покажува дека ова е интенционално (како сите сфери на свеста). Шелер ги приведува следните

слоеви на емоционалноста: 1) чисто чувство, 2) претпоставување и запоставување (истакнување и не водење сметка), 3) љубов и омраза.

Вредностите се априорни содржини на волевите и интенционалните акти, тие не се сетилни квалитети на емпириските објекти, ниту психолошки претстави предизвикани од тие нешта, ниту производи на чистиот ум. Тие имаат квалитет и модалност, дури априорно и апсолутно битие. Вредностите се апсолутни и неменливи. Вредностите се безвремени суштини, кои имаат објективна егзистенција, како и природните законитости. Тие постоеле и пред некој да ги открие. Секој вредносен квалитет е сингуларен и неповторлив е. Вредностите се неделиви. Тие не може да се дедуцираат (да се изведуваат од другите вредности), ниту да се докажуваат, туку може да се покажат и опишат, како стандардна постапка во феноменологијата. Како појава-феномен, вредноста е содржина на "непосредното чувство", на "гледањето на суштината", на "феноменолошката согледба" и сл. Вредностите се откриваат со емоционално априорно непосредно-директно здогледување. Тие сепак не ни се достапни без даденоста на она што вреди, тие се откриваат кога ќе минат (од неегзистенција) во егзистенција.

Надоврзувајќи се на учењето на Франц Brentano за позитивната и негативната вредност, и говорејќи каков е односот на вредностите со активниот етички поим "*треба*", Шелер заклучува: Правилно е постоењето на нешто што треба; неправилно е постоењето на она што не треба; неправилно е да не постои она што треба; правилно е да не постои она што не треба. Тука следува и критиката на Кант по прашањето на **релацијата помеѓу вредноста и "треба"**. Кај Кант умната волја ја определува деонтологијата, т.е. обврските за дејствување, така што вредноста се базира на *треба*. За Шелер примарна е вредноста, така што секое *треба* се базира врз вредноста. Како што видовме, секое "треба да" или "не треба да" имплицира однос помеѓу позитивната и негативната вредност. Но сушноста на вредноста не се сведува на "треба", таа е индиферентна спрема егзистенцијалната сфера, спрема својата реализација. Всушност, Шелер разликува два вида - "идеално треба" и "треба според должноста", првото го имаме во исказот "она што е правилно треба да биде", а второто во исказот "треба да се прави она што е исправно". Идеалното прераснува во должност кога неговата содржина е поставена спрема некоја волја како негов можен реализатор.

Постои **хиерархија на вредностите**, која е строго определена. Вредностите се на високо место ако се трајни, потоа на уште повисоко ако помалку може да се диференцираат, исто така ако се помалку условени од други вредности, а потем ако нивното чувствување е поврзано со нивното подлабоко задоволување, и конечно се повисоки ако нивното чувствување е помалку релативно наспроти носителите и претпоставувањата. Скалата на вредностите покажува разни односи, од кои на првото место е споредбата на нивните *морални квалитетии*, од најниските до највисоките вредности: 1) најниските сетилни вредности - пријатно и непријатно; 2) вредностите на виталното чувствување - благородно и просто; 3) посебната модалност на духовните вредности на убавината, добрината (праведноста) и вистината; 4) највисоката вредност - светото. Така хиерархијата на вредностите, од сетилните, преку животните и духовните, се искачува до религиските вредности.

Од вредносната чувствителност зависи кој какви вредности ќе реализира. Шелер посочува дека е можно и "слепило за вредностите"; всушност искуството покажува дека вредностите тешко се разбираат и реализираат. За историската **релативност** истакнува дека тука станува збор повеќе за *видовитие ирисии* кон

вредностите (се истакнуваат различни вредности во разните епохи и средини, а некои вредности им изгледаат како заблуда на претходните, а некои на подоцнежните генерации). Затоа, покажува Шелер, постојат **разлики**, варијации: 1) на чувствувањето на вредностите и на етосот, 2) на судовите и на просудувањето на моралните постапки, 3) на типовите на институциите и на делувањата, 4) на практичната моралност, и 5) на обичаите и моралните норми. Но оттука не следува дека вредностите се релативни, останува *ајсолоуизмој* на вредностите. Етиката има материјално-априорна сигурност, а нејзините согледби се *сирој* како математичките искази. Априорноста на моралните вредности е трајна, наспроти релативноста на нивното сфаќање и на конкретниот историски морал. Скалата на вредностите не се изведува со логичка дедукција, туку се открива во делото. Штом сме го откриле *квалиџејој* на вредноста, ние го знаеме и нејзиниот *ранг* во системот на вредностите. Но, преферирањето на вредноста во хиерархијата не значи и нејзино избирање, бидејќи чинот на преферирањето е емоционален акт, а изборот е волев акт; човекот може повеќе да сака некоја повисока, а да избере некоја пониска вредност. Но човекот не може ништо да смени во реалноста на вредностите - доброто е над злото, духовните вредности се повисоки од хедонистичките, од оние на задоволството. **Човекот не ги создава вредностите, тој е во релација спрема нив.**

Постојат суштествени врски помеѓу вредноста и нивните носители, личностите и нивните дела. Личноста е носител на вредноста, но личноста не е нивна претпоставка. **Вредностите и хиерархијата на вредностите ќе постојат независно од конкретниот субјект, кој го извршува реализирањето на вредноста.** Покрај индивидуите, постојат и колективи и "личноста на личностите", т.е. Бог. Вредноста "добро" е највисока за сознајниот степен на суштеството што ја реализира, а вредноста "зло" е на најниското стапало. Етички добра е постапката ако се согласува со вредноста која е претпоставена и е спротивна со онаа која се запоставува, како што е лоша онаа постапка која со својата содржина е против претпоставената вредност и е во согласност со запоставената. Вредноста "добро" ја проникнува онаа постапка која реализира позитивна вредност, а "злото" е карактеристика на реализирањето на негативната вредност.

Кај Кант доброто и злото се мерат според волјата за дејствување, количеството на доброто е определено од моралната волја. Кај Шелер вредноста на волјата се определува според валидноста на личноста. Личноста е носител на моралната вредност, а тука спаѓаат и својствата на личноста и нејзините избори и постапки. За Шелер, тие својства се добродетели и пороци. Духот и телото као средиште на дејствувањето се насочени (интендирани) кон светот. Бидејќи **личноста е носител на вредностите**, Шелер дава **видови**, типови, или модели на вредните личности: 1) вешт во животното уживање, 2) водечки дух, 3) херој, 4) гениј, 5) светител. Овие вредни личности се обрасци на човештвото во сите епохи на моралното делување.

Во доцнежните истражувања, Шелер се посветува на **антропологијата**, која ја развива како метафизика и теологија. Смета дека микрокосмосот (секој човек) е слика на макрокосмосот. Во светски прочуената книга **"Положбата на човекот во космосот"**, како и во "Човекот и историјата", двете објавени во последната година од неговото живеење, Шелер истакнува дека личноста е носител на вредностите и ги отфрла современите емпиристички, еволуционистички, психологистички и историцистички погледи. Човекот е единствен *самосвесен субјект*, има нагонски импулси, емоции, контакти со

другите, стремеж за моќта и разумско мислење. Тој во некоја смисла е детерминиран од средината, но и слободен е, живее со "отворен хоризонт", во својата средина, во која не е ни докрајно сврзан ни беспомошно втопен. Оние идеи кои не излегуваат од неговите сопствени интереси и страсти нужно пропаѓаат. Човекот не може да се сведе на еволуцијата на животот, туку е ист со највисоката основа на сите нешта, "чијашто голема манифестација е *живојот*". Личноста не е обично природно суштество, таа е единство на конкретноста и на суштественото битие, што дава основа за единство на духовната и интенционалната страна на нашите дејства. *Персоналистичката* етика на Шелер е таква философија на моралот која ја зема личноста како темелен поим. Се занимава со нејзината реалност и со нејзините дела, а во таа смисла и со етичките погледи и постапки.

Свеста, според Шелер, не е карактеристика на човекот во однос на другите живи суштества, туку **духот**, со чија сила доаѓа до самосвеста. Личноста на човекот, за Шелер, е средиште воздигнато над спротивностите на организмите и средината. Поимот на личноста води до поимот на Бог, кој е истовиден со човековите најистакнати карактеристики. Шелер потенцира: "Во часот кога човекот си призна самиот на себеси дека помалку од кога и да било порано има строго знаење за себеси што е тој и дека повеќе не се плаши од никаков одговор на ова прашање, се чини дека му се повратила новата храброст за вистинитоста... и за развивање на нова форма на својата самосвест и на својот поглед за себеси".

Николај Хартман (1882-1950), истражувач на методологијата на научното сознавање, на "новата онтологија", теоретичар на *слоевите на постоењето*, ја продолжи **феноменолошката етика на Шелер**. Во својата книга **"Етика"** (1925), едно од најпознатите етички дела во XX век, даде прекрасни анализи на етиката како свест и практика. Ги истакнуваме само неговите детални претставувања на големите етички вредности: Добро, Благородност, Богатство, Чистота, Праведност, Мудрост, Храброст, Самоконтрола, Љубов кон ближниот, Вистинитост и искреност, Доверливост и верност, Доверба и вера, Скромност, Надворешна вредност на однесувањето. Љубов кон најдалечното, Дарување, Личност, Лична љубов. Тие истражувања ја дополнуваат Шелеровата значајна изградба на етиката врз новите основи, кои беа потребни за новото живеење и за сериозната разгледба на местото на човекот во светот заедно со сите сили кои ги има.

Етички мисли на Макс Шелер

"Вредностите не можат да бидат создадени ни уништени."

"Емоционалната страна на нашиот дух, на нашите чувства, претпоставувања, љубов, омраза, стремежи, имаа една првична априорна содржина... сосема независна од логиката. Постои една априорна *orde du coeur, logique du coeur* (систем на срцето, логика на срцето), како што убаво кажа Блез Паскал."

"Морално добар е оној акт на реализирање на вредноста кој според својата интендирана вредносна материја се согласува со онаа вредност која е *прејиспоставена* и спротивна е на онаа која е *зајоспоставена*, а лош е оној акт кој противречи на претпоставената, а се согласува со запоставената вредност."

"Човекот не ги подражава некој по себеси постоечки *свеи* на *идеи*и или *ировидности*, коишто би постоеле во Бог пред Создавањето, туку е сотворител, соосновач и соизвршител на еден идеален тек што се случува во светскиот процес и со него самиот."

81. Алберт Швајцер

ПОЧИТУВАЊЕ НА ЖИВОТО

Нормално е луѓето да прават добро, но тоа не е секогаш така, а и не е лесно. Тоа бара напори, понекогаш и херојство, особено кога човекот сака во текот на целиот свој живот да го прави најдоброто. Веќе определбата за доблеста е голем предизвик, а **постојаното правeње добро воспитува**. Со посебна вредност тогаш проблеснува и теоретското објаснување на таквата личност за смислата и содржината на доброто. Така е со делото и идеите на д-р Алберт Швајцер.

Алберт Швајцер е роден во 1875 година во Кајзерсберг во Алзас во семејство на протестантски свештеник (најстариот чичко бил дедо по мајка на философот Жан-Пол Сартр). Бил блескав студент во Страсбург. По

завршувањето на докторатот по теологија и философија, докторирал и музика. Бил најпрочуен современ изведувач на црковните композиции на Јохан Себастијан Бах на оргулите, бил единствен мајстор кој знаел да ги репарира старите оргули во Европа, а познати се и неговите извонредни книги за големиот музичар. Решил и со животната активност да ја поддржи својата духовна и етичка насоченост - за да се *оддолжи* за укажаната помош да се образува. Во 1913 година отишол во најсиромашниот крај на светот, каде што имало најголема потреба од лекарска помош, и отворил болница, која станала **најпозната светска добротворна институција** и тој целиот живот работел во неа. Во Ламбарене во африканската држава Габон пациентите го нарекувале “маѓосник“ Оганга. Овој најучен Европеец во XX век, теолог, музичар, философ и лекар, добил **Нобелова награда** за мир во 1952 година. Умрел во својата болница во 1965 година.

Има напишано дела за Исус Христос и за свети Павле, за односот помеѓу христијанството и другите светски религии, за Имануел Кант и за погледите на индиските мислители, за Бах и за другите композитори за оргулите, за своите искуства во Африка и за болницата во Ламбарене. Сите тие имаат етичка насока. На пример, за Бах пишува: “Естетиката на Бах е етичка во основата... Тој ја исполнува етичката должност кон човештвото“. За современата етика е особено значајно делото на Швајцер “**Културата и етиката**“, објавено во 1923 година како втор дел од неговата “Философија на културата“. И идеите на Швајцер се неговото исклучително хуманитарно дело; тие **влијаат врз многу етички погледи и иницијативи** на сегашнината.

Швајцер смета дека човекот му се доближува на светот не преку сознанието, туку преку доживувањето: “Јас можам да ја разберам природата на живото суштество вон од мене само преку живото суштествување во мене“. Затоа првиот факт на човековото постоење е она што во елементарна смисла е сеопшто, а тоа е дека **јас сум живот, кој сака да биде во средиштето на животот**,

кој се стреми кон живеење. Основата за човечката егзистенција и за секој поглед на светот е да се **поклониме пред животот**; тоа е и база за секоја етика. Треба нужно да го **почитуваме животот**. Тоа е клучот на Швајцеровата **универзалната етика**, како што тој самиот го нарече своето етичко учење.

Ова не е идеализам. Швајцер укажува дека во етиките често има многу систем, а малку сочувство. Поради тоа тој бара повеќе реален живот во етиката: “Таа е насочена да дејствува среде вистинските настани и да го преобразува однесувањето во реалниот свет“. Емпириската содржина на етиката е хуманизмот, **љубовта за човекот**. Затоа етичката задача е јасна - секој човечки живот и воопшто секој живот се свети и неприкосновени.

Животните живеат од заграбување и јадење на други суштества. Тогаш животот се плаќа со особена цена - со друг живот. Швајцер укажува дека моралот не е карактеристика на животинскиот свет. Моралот се јавува таму каде што покрај својот стремеж за живеење се раѓа и уважување за туѓиот стремеж за живеење, а зло е својот живот да се гради за сметка на животот на другото суштество. За Швајцер етиката е особено разбрана должност, а неа тој ја именува: **одговорност за сè што живее**. Тој смета дека луѓето се етични кога живеат без да засегнат ни едно живо суштество.

Швајцер го љубел принципот на Гете: Во почетокот беше *делото*! (парафраза на појдовната мисла во Евангелието според Јован, каде стои дека во почетокот бил логосот, мислата, идејата, зборот). Кон тоа Швајцер го додаде своето сознание дека **моралот започнува таму каде што завршуваат зборовите**. Такви се животот и ставовите на Швајцер. Неговото животно дело е градење и одржување на болницата во долината на реката Огове, каде што луѓето го сметале за татко. За тоа сведочи и неговото неколкугодишно студирање и докторирање медицина, откако бил повеќекратен доктор на науките, бидејќи тоа колонијалната држава го поставила како услов за да може да ја спроведува својата хуманитарна лекарска акција. Тоа се гледа и во неговите **заложби за светски мир и против нуклеарното оружје**. Првата спогодба за ограничување на атомското вооружување тој ја нарече “најголем настан во човечката историја“. Барањето за почитување на живото не е само идеја, тоа Швајцер го спроведувал како своја определба, укажувајќи дека така треба да биде за сите луѓе, дека тоа треба да им е при срце, за она што го прават за навистина да биде добро.

Швајцер бил оптимист, сметал дека хуманизмот е можен како реален придонес за подобрување на човековата положба. Тој **верувал во човечката добрина**. Повикувал на добро, на сочувство и сострадање, насочувал кон градење на подобар свет. Кажал дека самоодречувањето е вистинско херојство. Истакнувал дека најдобро дело е служба за другите луѓе, за нивната среќа и спокојство, за чување на животот и на мирот во светот.

Загрижен за страдањето на човештвото, Швајцер од младоста се ориентирал кон тоа **да стори нешто за човештвото**, ова го сметал за свое најважно прашање. Своето дејствување никогаш не го нарекол жртвување, туку *исполнување на должността спрема луѓето*. Кај него среќаваме особен аспект на личното искуство како основа за етичките обопштувања. Во спомените укажува дека во неговото место имало толеранција помеѓу луѓето од различни вери (од слични соображенија, во Стразбур е сместен Европскиот парламент). Швајцер говори за дедо си пастор, кој многу ја сакал науката и имал желба да ги просветува луѓето. Си спомнува за вујко му Албер, исто така пастор, кој сторил херојско дело обезбедувајќи лекови за своите опколени сограѓани во војната, но се исцрпел од тревожење затоа што го зеле заложник и го оневозможиле да биде во страдањата заедно со своите верници. Младиот Албер имал забележлив

порив за сочувство, за да се постави на местото на другото суштество. Уште како дете кон вечерната молитва си додал сопствен дел: “Оче небесни, спаси ги и помилувај сите кои дишат, чувај ги од злото и нека спијат во мир“. Сочувствувал со животните и одбивал да лови риби, за да не ги гледа како се мачат на јадицата. Кога другарчињата сакале да нападнат јато птици, тој викнал и ги спасил: “Тогаш се здобив со храбоста да не се плашам пред мислењето на толпата“. Но, бил животен реалист, не гледал на нештата низ розови очила. Дури се откажал од игрите, зашто забележал дека во нив може да ја загуби контролата и да направи нешто лошо (затоа никогаш не играл карти). Имал силна морална волја и силни етички реакции, длабоко сочувство за луѓето. Оддавал голема **почест на луѓето кои правеле добро**: “Многу од нештата што јас никогаш не би ги почувствувал со толкава јасност и никогаш не би ги направил, ги сторив и почувствував затоа што бев под влијание на добрите луѓе. Многу од нашите црти на карактерот, нежноста, добрината, скромноста, готовноста да простуваме, верноста или самооткажувањето, ние им ги должиме на луѓето кои на дело ни ги покажале тие добродетели... Мислата која станала дело, во нас влегува како искра и разгорува нов пламен.“ Самиот мечтаел во зрелоста да биде поедноставен, посправедлив, почист, подобар, да изразува уште поголемо сострадалништво.

За Швајцер стоичкото учење е најголемата философија на светот. Таа понудува вистинска размисла за животот: поттикнува кон внатрешна дисциплина и укажува на човечката одговорност, а на човекот му покажува дека треба да влезе во духовен однос спрема светот и да го почувствува единството со него. Тоа се најважни прашања за животот и за доброто. Швајцер вака го опишува своето чувствување на **единството на животот**. Сострадањето се изразува како сила да се осушществиш во другото суштество и во сите други суштества. Тој сознал дека многу му е дадено на овој свет и дека од него и многу се бара. Тука нема место за егоизмот. Само **ако дадеш на другиот, ќе добиеш**. Се заколнал дека ќе стори сè за да им помогне на другите: “Секој кој се ослободил од болката треба да се чувствува должен да помогне за смирување на туѓата болка“. Тој избрал да тргне по патот на директно служење на ближните. Барајќи сфера во која би бил користен за луѓето, во која на луѓето ќе им ги дава своето срце, време, ум и раце, тоа и го одвело кон Ламбарене, кон изградба на неговата болница и кон преданата педесетгодишна работа во неа.

Очигледно е дека Швајцер го возбудувале прашањата на етиката. Тој под поимот “култура“ подразбирал владеење на разумот над природната стихија и над склоностите и нагоните на човекот. Второто го сметал за вистински прогрес. Првите дострели можат да послужат и за варварство, не само за хуманизам. Поважно е духовното напредување, кое означува дека волјата и дејствата на индивидуата и на групата се насочени кон доброто на општеството и на единката. Етиката е култура. Тој ги приведува зборовите на **Лав Толстој** дека главното и единствено дело на човештвото е да го формулира моралниот закон според кој ќе живее (тој го нарекува Толстоја “голем вдохновувач“). Швајцер укажувал дека односите помеѓу луѓето станале механички, а грижата се искажува само формално. Си поставил задача да покаже “како сме станале мрзеливи, како сме го загубиле моралот, како сме дошле до опаѓање на културата“. Културата не смее да ја загуби големата цел на усовршување на човештвото. А има и множество луѓе кои треба да се ослободат од страдањата и од духовната зависност. Тоа Швајцер го исполнил како задача.

Тој многу ги сакал децата и имал желба целиот живот да им предава за етичките вистини и норми (уште истакнувал дека современото училиште се

деградира и нема доволно широчина). За философијата сметал дека го формира погледот на светот и ги усогласува сознанијата со етичките цели на заедницата и на единката: “Доброто образование не е можно без философија“. А денес е најзначајно неговото учење за **моралот како израз на универзалната волја за живот** - што се манифестира како почитување на животот, како љубов за суштествата вон од мене и како етичка волја во мене.

Тоа Швајцер го изрази во својот основен етички принцип - почитување на животот, пиетет, поклон пред животот. **Секој живот е свет**. Доброто значи да се чува живото, да се соработува со него, тој да се крева до највише ниво до кое може да се дојде - зло е да се уништува живото, да се навредува и да се потиснува животот кој е способен да се развива. За тоа ќе помогне ако се зацврсти универзалниот закон на моралот, ако се рашири и врз другите видови (растителни и животински), ако луѓето соработуваат, ако се земаат предвид сите вредности за различните видови живеење. Прв идеал е **духовно и етичко усовршување на човештвото**; тоа е пред сите идеали на прогресот. А позитивното етичко однесување кон животот ќе му донесе *мир* на светот.

Оваа мечта за етичен човек, писателот **Штефан Цвајг** (1881-1942), автор на значајни дела за неколку најголеми етичари (Толстој, Ганди, Еразмо, Швајцер...), ќе ја оцени како “нова смисла на *моралниот хероизам*“. Тоа Швајцер го означувал како нова Ренесанса, кога човештвото ќе открие дека **“етичното е најголема вистина и најголема практична вредност”**. Тоа треба да биде идеја која ангажира и инсистира - која може да биде основа и во најмалечката и најзафрлена заедница, како и во центарот на збиднувањата и со најшироки решенија.

Фасцинира тоа што Швајцеровата потрага по апсолутна етика, во смисла на барањата на Кант (за кого пишува докторска дисертација), тој ја лоцирал во конкретното добро што го даваат *лекариите*. Оваа најпотребна професија може да направи многу добро, таа непосредно е поврзана со љубовта спрема луѓето. Швајцер вака го опишал својот етички статус: “Секое утро имам можност да правам добро и да помогнам во спасувањето на животот на луѓето“. Така животот и етиката биле поврзани кај овој голем хуманист.

Етички мисли од Алберт Швајцер

“Етиката е бескрајна одговорност за сè што живее.“

“Етиката започнува таму каде што завршува зборувањето.“

“Мене пред сè ме интересира прашањето што можам како човек да сторам за човештвото.“

“Само човештвото кое се стреми кон етични цели може во целост да се користи со благодатите од материјалниот прогрес и да се справи со опасностите што него го придружуваат.“

“Вистината, љубовта, мирољубивоста, мекоста и добрината се сили кои ќе ги наткрилат сите други сили и секое насилство.“

“Кој има намера да прави добро, тој не смее да очекува дека за тоа луѓето ќе му ги иставаат камењата од патот, туку мора да биде подготвен уште некој камен да му стават на патот.“

82. Цек Лондон

ЗА ДОБРИ НЕШТА

Уметниците се големи борци за човештината. Тие го опишуваат човекот, подготвуваат дела за да го задоволат и развеселат, сакаат да ги објаснат нештата и да ги поттикнат луѓето, се трудат да ги зголемат сознанијата на човекот и да му ја разбудат душата. Уметниците се застапуваат за слободата и за убавините - тоа за нив е исто; тие говорат и за минатото и за иднината, но најповеќе за сегашнината, што на човекот многу му е потребно; ги изложуваат модерните предизвици и дават умесни и храбри предлози за нивно решавање. Уметноста му е неопходна на човекот, уметниците спаѓаат меѓу најпотребните творци на светот. Хуманитетот и цивилизацијата не би биле комплетни без уметниците и нивните творби.

Уметноста е поврзана и со етиката, и тоа не само со делата на талентираната, често генијална индивидуа, чии ставови се важни за луѓето, и не само затоа што му овозможува на човекот да се чувствува поисполнет со хумани интересирања, доживувања и задачи. **Уметноста е другарка на етиката** со директните укажувања на етичките дилеми и со изложувањето, со критика или со одбрана, на некој морален став, а често со неговото ентузијастичко застапување. Во уметноста дејствуваат емоциите, а умот ги изложува нив со (нај)голема сила. *Делата* на уметниците се експресија од свои извори и се изразуваат во специфични форми, а *етиката* се демонстрира со внатрешен морален нагон на творецот и се труди да создава жива тензија со нејзините прашања и поднесените разрешувања. Во нашата книга говориме за философите на моралот и за етичките практичари, а не ги изложуваме уметничките етички творби, на пример во народната уметност, или кај класичните творци, или кај религиозните популаризатори, или кај оние понови уметници кои нагласено говорат за моралот. Во модерната епоха драмските, поетските, прозните, сликарските, музичките, фотографските, филмските уметници се големи **застапници на етиката** (за еден од нив Бертолт Брехт говориме за неговите специјални естетички, културни и пацифистички ставови). Денес стремите за социјално ослободување на човекот, за слобода и еднаквост на сите луѓе, за обезбедување на опстојбата и за напредување на сите, а посебно на младите, за слободно изразување најгласно ги кажуваат уметниците. Тие покажуваат грижа за повредените и страдалниците, за бессилните жени и деца, за жртвите на насилството и тормозењето, за уништувањето на Природата, за бескрајните бесмислени конфликти меѓу луѓето, со голем број пострадали. Уметниците се против лошите дејства во светот, посочуваат на значењето на етиката. Според својата творечка определба и личната позиција, уметниците најчесто се носители на активниот позитивен морал.

Романсиерот **Лав Толстој** (1928-1910) стана *најпознат етички учииел* во новата епоха, бележити етички насоки има во делата на руските писатели **Николај Гогољ** (1809-1852), **Фјодор Достоевски** (1821-1881), **Иван Тургенев** (1818-1883), **Антон Чехов** (1860-1904), а **Иван Гончаров** (1812-1891) создаде маестрален лик на

врвна мрзлива личност *Обломов* (1859). Французите **Виктор Иго** (1802-1885) и **Анри Барбис** (1873-1936) беа постојани борци за правдината, последниот ги опишуваше страдањата на *Македонија* и ја бранеше идејата за нејзина независност. **Футуристите** и **надреалистите** ги оцртуваа хоризонтите на новите светски тенденции и човечки настапувања. Сликарот **Пабло Пикасо** (1881-1973) со сликата "Герника" даде најпозната критика на нацистичките злосторства врз обичниот народ во *Шпанија*, каде инаку за Републиката се бореа многу прочуени писатели и новинари. **Александар Солженицин** (1918-2008) напиша најсилни критики на уништувачкиот сталинизам. Танчарите протестираат против неслободите, цез музичарите се меѓу најпознатите застапници на слободата на изразот и на личните слободи - **Луј Армстронг** (1900-1971), **Дјук Елингтон** (1899-1974), **Џон Колтрејн** (1926-1967), **Чарли Мингус** (1922-1970)... Актерите и филмаците, на чело со **Чарли Чаплин** (1889-1977) и, сега, со **Стивен Спилберг**, ги поддржуваат либертерските и етичките напори на светот. Рок музиката, и целата **рок култура**, се етички интонирани - најпознатата антивоена песна е "Дај му шанса на мирот" од **Џон Ленон** (1940-1980). Во изминатите 100 години, помеѓу уметниците борци за слободниот дух и достоино живеење, со етички ставови се истакнуваше писателот Џек Лондон.

Џон Грифит-**Џек Лондон** е роден во 1876 година во Сан Франциско во необични околности - мајка му, избегана од дома, се поврзала со познат човек, професор и астролог, но тој стар не сакал да го признае детето. Тешко живееле, па мајка му се омажила за вдовецот Џон Лондон, кој имал ќерки и достоино го воспитувал момчето (ќерката Елиза ќе стане најголем чувар и бранител на Џек во текот на целиот живот). Иако вешт земјоделец, не успеале во бизнисот и биле мошне сиромашни. Малиот Џек работел уште како малечок, одвај успеал да заврши основно училиште. Во родниот град, најубавото американско место и залив, чии брегови и морски води ги обожаваше и подоцна фантастично ги опиша, момчето работеше на докот и беше рибарски помошник, потоа имаше барка со која илегално ловеше и се истакна во кафеанските тепачки. Целиот живот уживаше во авантурите. Талка илегално со железницата по САД до источниот брег. Потоа плови по океанот со ловци на морски лавови, каде му беа корисни искуствата од риболовот и личната трудољубивост. Тргна и по злато во Алјаска, а за тие даматични случки уште чита целиот свет. Од детството засакал книги и читање, ги носи секогаш со себе. Исто така запишува сè што доживува, а вешт е и во раскажувањето со сопатниците. По таквата бурна адолесценција, во 20-та година решава да се образува, зашто чувствува недостиг од знаење, се запишува на факултет, но заради нужноста да го издржува семејството ги напушта студиите по првиот семестар. Криза е, по цел ден работи најтешки работи. Си вели, сам ќе се образува, зашто сака да биде учен. Тој е типичен американски "човек што сам се создал себеси (self-made man)". Генијот проговори од него и тој почна да пишува. Испраќа насекаде текстови, но одвај се пробиваат. До крајот на животот тој пишува со рака без престан, *секој ден* наутро по 1.000 зборови, во потешките времиња и по 1.500 и 2.000, потоа ги пречукува. Најчесто работел по 19 часови, а само 5 спие. Кај Лондон сè одеше брзо. Почнаа успеси, романите и збирките раскази му станаа многу популарни: "Повикот на дивината" (1903) и "Белиот заб" (1907) се најубавите модерни раскази за авантурите во северните краишта и за врската на човекот со животните. Популарниот "Морски волк" (1904) ги опишува бурните случувања на морнарите во Пацификот, нивните дилеми и морални постапки.

Стана и *најпрочуен свейски новинар*. Го откри истражувачкото новинарство. Го испратија да пишува од Африка, но патот запре во Лондон. Тој реши да го испита страдањето на дното во најголемиот светски град. Живеејќи со

најбедните, ја напиша книгата "Луѓе во бездната" (1903), со која го покажа страшниот резултат на безмилосноста на капитализмот и на бедотијата. Романот "Железната петица" (1907) е прв роман со негативна визија за иднината, небаре ги предвести сите модерни диктатори (изрази на олигархијата), како Мусолини и Хитлер и многуте нивни имитатори, кои во XX век ширеа насилство и деспотизам спрема своите народи, за да дури неколку векови потоа се изгради *брајсџиво*, во кое нема да има такви грди појави, бедотија, заговори против луѓето и нивно уништување. Неговиот лозунг е: "Она што придонесува за подобриот живот, што го унапредува телесното и душевното здравје, тоа е добро. Она што го прави животот полош, што го уназадува, што го попречува неговиот развој и го изобличува, тоа е зло".

Лондон гради барка и 2 години плови по Пацификот. Тогаш ја напиша книгата "Мартин Идн" (1909), со автобиографски елементи, која ја сметаше за свој најдобар роман, приказна за човек кој успева, но цената е голема и тој ќе умре млад (на истите години како и самиот Лондон по некое време). Умре во 1916 година, на 40 години, по 16 години писателска работа, автор на **50 книги**, тогаш **најпрочуен светски писател**. Последната книга "Месечевата долина" е посветена на неговиот калифорниски имот, каде сакаше да воведо нови методи на земјоделие, за луѓето да научат она што е потребно и модерно и да имаат услови да живеат подобро (сега таму е парк "Џек Лондон").

Идеите на Џек Лондон се **исполнети со етика**, како што се љубов за животот, лична самосвест за своето настапување, сознание за другите, давање помош на блиските и на другите на кои им е потребна, храброст за дејствување и за себеунапредување, бестрашност пред природните и пред социјалните предизвици. Тој покажува - а тој е примерот! - дека во човекот има сили за совладување на најголемите бранови, луѓи, студови, притисоци и загуби. Самиот влегува во разни авантури и смело се соочува со тешкотиите. Поттикнува дух на авантура и кај градските луѓе, кои не треба да се плашат од Природата, туку треба да ја откриваат и да ја засакаат, зашто во неа има безброј квалитети, значајни за живеењето и за моралот.

Чита многу. Самиот се потпира врз новите концепции на философите и научниците - Дарвин, Хаксли, особено Херберт Спенсер, Карл Маркс, Киплинг и разни откривачи и објаснувачи на светот. Тие сознанија ги вградува, или, поточно, ги транспонира, во своите дела, тие го крепат да го разбере светот и да ги пишува своите необични, нови смели описи на животните ситуации, на луѓето, на целосните животни решенија.

Еден современик го опишува Лондон дека бил - **добар меѓу најдобрите**. Постојано насмејан, пријатен со сите, ги поддржувал страдалниците, имал за секого убав збор, гостољубив до крајност.

Не е неочекувано, но е мошне интересно што бил *социјалист* и силно се застапувал за еднаквоста и за добриот живот на луѓето. Пред Првата војна социјализмот бил многу раширена идеја кај интелектуалците во Европа, иако не многу во САД и не вон од градските средини. Џек Лондон бил за социјализмот како израз на својата животна позиција и ги сожолувал оние кои пропаѓаат поради лошите односи помеѓу луѓето, поради дивите интереси, манипулации, желби за поробување, поради немилосрдноста кон маките на ближните и на подредените личности. Џек Лондон поддржувал благороден социјализам, одел низ цела Америка и држел предавања за тоа, дури се согласил да биде на челото на американските социјалисти. Ги жалел оние бедни кои не разбираат колку и зошто страдаат и немаат сили да се извлечат од калта на сиромаштијата. Тој

социјализмот го гледал во *единство со индивидуализмот*, каде секој ќе може да си најде среќа, а за тоа е потребна и подобра организација на општеството.

Најважното **морално дело** на Лондон е "John Barlycorn", чиј наслов го преведов "Мојот пријател и брат алкохол" (кај Американците тоа е прекар за алкохолот, као што ние велиме "златна ракиичка"). Џек Лондон направи храбра книга, една од најзначајните во светската историја **за зависностите и за страдањата од алкохолот**. Со силата на својата волја и самоучење, Лондон од неуго бедно младо момче се воздигна до најпознат писател и новинар. Имал и голема физичка и духовна сила. Согледувајќи ја својата зависност од алкохолот, во 1913 година напиша *автобиографска* книга, во која опишува како, иако телесно силен, без наследни зависности, и покрај тоа што не го сакал **алкохолот**, станал негов *роб* - што само по неколку години млад ќе го доведе до смрт. Во оваа маестрална етичка книга Џек Лондон алкохолот го смета за едно од последните **варварства** од минатото, вели какви што беа и гонењето и спалувањето на вештерките и верската нетрпеливост:

вМислев дека си пријател на Џон Барликорн, - рече жена ми. - Сум. Бев. Не сум. Никогаш не сум бил. Јас никогаш не сум негов пријател помалку отколку тогаш кога тој е покрај мене и кога се чини дека сум му најголем пријател... Тој е во сојуз со Смртта. Тој дава јасна визија и матни сништа. Тој е непријател на животот и учител на мудроста вон од животната визија. Тој е крвав убиец, тој ја убива младоста, така Лондон ја претставува контроверзноста на алкохолот, за кого мислат дека носи уживање, а тој води кон губење на свеста и кон пропаѓање.

Лондон објасни дека не бил наследно оптоварен алкохоличар, не бил роден со никаква органска, хемиска потреба за алкохол. Сето семејство му е нормално во тој поглед. Тој **се здобил со желбата за алкохол**, иако со тешка мака; алкохолот му бил одвратен, а ни потоа не го сакал неговиот вкус. Пиел заради дејството на алкохолот, кој овозможува дружење, високи дискусии, банчење, перчење пред другите, трошење, натпреварување во измислената издржливост и тепачки. Вели дека за дваесет години го присилил организмот во длабината на своето срце и душа да ја предизвика желбата за алкохол.

вМојот пријател и брат Алкохол води во смрт... Болеста на душата, болеста на животот се казна со која човекот мора да го плати своето пријателство до Џон Барликорн... Тој **ги менува сите вредности**. Доброто е зло, вистината е измама, а животот е шега. Од височината на своето тивко лудило... тој на целиот живот гледа како на нешто зло. Во јасната бела светлина на неговата логика, жените, децата, пријателите се покажуваат како лага и измамав.

Лондон вели дека луѓето не пијат заради дејството што алкохолот го има врз нивното тело. Тие пијат заради неговото дејство врз мозокот. И етички посочува: **вАлкохолот го сопира моралот**. Нечесноста што човек никогаш нема да ја направи додека е трезен, ќе ја прави сосема лесно кога не е трезен. Всушност, тој само тоа и може да го стори, бидејќи *зайоведил* на Братот Алкохол се креваат како сид помеѓу непосредните желби и одамна научените морални правила.

Во оваа единствена светска книга, која служи за подучување за моралот, Лондон посебно говори за **злото што алкохолот го прави врз младите**: вЏон Барликорн ги избира токму добрите момчиња - оние во кои има оган и енергија, во кои има величие, и топлина, и најдобри човечки слабости. Тој го задушува нивниот пламен, ја поткопува нивната енергија, а ако веднаш не ги убие или од нив не направи лудаци, создава грубијани и простаци, ја унакажува и избличува

нивната првична добрина и благородноста на нивната природа... Кога од патот би бил иставен тој наш Пријател и Брат Алкохол, тие добри луѓе, наместо да пропаѓаат, и натаму би раѓале и создавале големи дела#. Џек Лондон и јавно се борел за забрана на алкохолот, како начин за да се одбранат луѓето и младите од опасноста.

Ова е прилика да укажеме на еден специјален феномен - дека денес луѓето лесно и масовно стануваат **жртви на зависностите**. До модерните времиња многу луѓе беа општи зависници како робови и крепосници или поданици во автократските општества и не можеа да решаваат слободно за своите животи, намери, чекори, постапки - а во совремието проблемот на зависностите е мошне сериозен, бидејќи сега луѓето, за кои се претпоставува дека се слободни, самите се заробуваат со приклонување кон страсти и дејства кои ги водат во поробеност. Зависноста е состојба на **незапирлива** потреба од нешто, кон кое човекот тежнее со сета душа и ги прави сите можни дејства тоа да си го задоволи, од субјект кој го води својот живот станува објект, предмет на некоја надворешна сила, која ги раководи неговите мисли и дејства или кон која тој подредува многу нешта или сѐ. Тоа е **етички пресвртена позиција**. Зависноста значи **несамостојност**, обусловеност не од себе а од нешто друго. Зависностите се големи предизвикувачи на **ненормалноста**. Тие создаваат опсесија, го нарушуваат здравјето на личноста, обврзно психичкото, а директно (или последично) и телесното. Кај зависната личност страда нејзиниот морал, секако ѝ се заробува нејзината волја, а личноста е оневозможена слободно да одлучува. Нејзините животни и дејствени решенија се подредени само на задоволувањето на страста, зависниците не мислат на другите, па ни на самите себе. Зависната личност нема однесување на зрела и одговорна единка, таа ги запоставува и отфрла своите останати обврски и желби, планира главно акции за задоволување на зависничката страст и дејствува само за да си ја исполни. Со текот на времето зависностите почнуваат да владеат со личноста, најчесто пречејќи ѝ во сите нејзини дејства, намалувајќи и дотолчувајќи ги нејзините други амбиции - таа личност станува само *извршувач на зависноста*.

Бидејќи зависностите се еден од најголемите проблеми на сегашнината, како и на иднината на човештвото, го изложуваме нашето *аналиитичко* испитување и нивната целосна номенклатура како нужен факт во една етичка книга:

Зависноста од личноста е тешка форма на зависноста, со неколку видови: **Личната зависност** се однесува на незрелоста, недораснатоста на личноста, која има потреба од заштита од некој надреден, чии стремежи ги остварува. Во **зависноста во љубовта** се губи својот идентитет наспроти другата личност во љубовниот однос или наспроти самиот акт на љубовта (а зависнички и неетички се и формите - промискуитет, страст за порнографија, педофилија, садизам и мазохизам). **Социјалната зависност** значи целосно себеподредување на другите личности со надреден статус во општеството - раководител, господар, газда, а формите на зависноста се: **покорност** - кога личноста без бунт ги поднесува сите социјални околности на својата егзистенција; **патронство** - кога се изразува восхит кон раководителот, кој му станува неприкосновен водач (газда, патрон); **слугување** - кога личноста непрестајно и без ограда работи за некого; **полтронство** - кога пред надредениот наполно се свиткува достоинството; **кодошење** - кога личноста се претвора во верен доушник за надредените, и сл. **Политичката зависност** е подредување на личноста на формите на политичката дејност и организација, како што се: **идеологизираност** - слепа приврзаност кон некои политички идеи, без дистанца кон нивната содржина и цели;

политизираност - голем ангажман да се дејствува за реализирање на некоја политичка програма или задача; **идолатрија на водачот** - апсолутна доверба и покорност кон политичкиот водач, негово следење без условување и критичност; **волја за моќ** - страст за поседување на власт, политичка моќ. **Културната зависност** е подредување на личноста на некое творештво или творец и однесување според нивните обрасци (*копирање*). Посебна форма е подложеноста на **пропагандата и рекламите**, со кои во свеста се всадува неизбежноста за правење нешто или за (радно) купување на некој производ.

Зависностите кон поседување, кон дејствување и фанатизмите се мошне раширени. Психолошкиот израз **манија** укажува на страсната предаденост и врзаност за нешто, блокирање на свеста за слободно однесување. Има разни мании - за **поседување** (на пари, злато, земја, имот), или за присобирање и чување на разни предмети - **колекционерство** или **фетишизам**, или за самата функција на **придобивање** (која се реализира по секоја цена, без обсири, со страст за измами, дури и за злосторство...), или за **извршување** на својата функција - како **апсолутно предавање кон дејствувањето** и негово воздигнување до највиш акт и смисла (воркохолизам, цогингоманија и сл.). Денес, особено кај младите, се јавува **зависност кон компјутерите и електронските игри**, како страсно, повеќечасовно (внепрекинатог) седење пред компјутерот, предаденост кон меѓународните врски (Интернет) и уживање во особените игри или во комуникациите во социјалните мрежи. Сличен е **фанатизмот**, заслепено, неводржано, апсолутно, докрајно застапување на некои идеи, учења, вредности, цели или задачи. Една од најстрашните зависности е страста за **коцкање**, која ги уништува и зависникот и неговите блиски, како и нивната иднина. Ваквите зависности (па и сите зависности) најчесто се измешани и кај зависната личност дејствуваат со заедничкиот негативен набој, насочување и последици.

Зависностите од **поттикнувачките агенсии** станаа најраширен, најзгоден и (можеби) најпроблематичен вид зависности во современиот свет. Такви се страста по дрогата, алкохолот, тутунот, храната, лековите и сличните посакувања. Иако храната е услов за животот и е неопходна за опстанокот, **зависноста од храна** е форма на деградација на човековата виталност, бидејќи вистинските човекови потреби од храна се константни и ограничени. Раширените зависности од слатко и од мрсно се извори на многу болести. Два морално значајни видови однесување се: земање премалку храна и слабеење - *анорексија*, и претерано јадење и дебелеење - *булимија*. **Зависноста од лекови** е желба постојано или периодично, но често, да се земаат одредени лекови или супстанции, за кои се верува дека ѝ помагаат на личноста или ѝ се потребни за да не се почувствува лишена од нешто (стравот или неугодноста од лишување е израз на зависноста). За **алкоголизмот** зборуваше Џек Лондон, а предизвикува оддалечување од реалноста, заборавање, илузија на големина и на нереална слобода, пропаѓање на личноста и особено негативно влијание врз семејството и децата. **Пушењето** е една од најраширените зависности, како подложеност на **никотинот**, кој бара од организмот негово редовно конзумирање (како и сите други зависности, пушењето ги повредува и луѓето околу зависникот). Слична е страста (но со помалку социјални последици) за претерано пиење кафе, што ја содржи зависничката супстанција **кофеин**. Најопасната ваква форма на зависноста е **дрогирањето**. НАРКОМАНИЈАТА треба посебно да се истакнува заради нејзиното **исклучително силно негативно делување врз психата и здравјето на личноста**, како и заради неизбежното **уништување на нејзиниот морал и водење кон деградација и смрт** (нејзината прва зависничка форма е

токму моралната, уште пред психичката и телесната). Сите форми на зависноста се посебен тежок етички проблем (за нив пишуваме во сите учебници и книги).

Етички мисли на Џек Лондон

"Во литературата има место само за најдоброто што човек може да го даде."

"Во моите ставови јас се служев со еден многу едноставен критериум: тоа што помага за повеќе живот, за физичко и духовно здравје - тоа е *добро*; она што носи помалку живот, што го повредува, уништува и го изопачува животот - тоа е *зло*. "

"Јас сум идеалист кој верува во реалноста, и затоа, кога пишувам, се трудам секогаш да бидам реалист, да ги држам и читателите и себеси цврсто на земјата, така што колку-годе високо да ни се креваат мечтите, тие да не загубат допир со реалноста."

"(купувал и носел голем број книги) Можеби не ќе можам да ги прочитам сите книги, но тие ми се на располагање; јас не знам на каков непознат брег ќе излезам кога ќе пливам по светот на сознанието."

83. Мухамед Икбал

САМО ДОБРОТО СРЦЕ САКА

Етичарите се често просветители и водители на своите народи, ги учат на добрина и им препорачуваат најдобри норми. Ако станува збор за големите цивилизации, тогаш не мора да бараат сосема нови животни и морални решенија, може да се потпираат врз традицијата. Сепак, **класичните вредности ги користат за осовременување на живеењето**, бидејќи етиката е и наука за човечките иновации. Еден таков етичар остави големи траги во современата епоха. Тоа е пакистанскиот мислител Мухамед Икбал.

Мухамед Икбал е роден во 1877 година во Пенџаб. Татко му Нур бил мистик-суфи, свет човек. Сонувал дека силна птица летала ниско над луѓето, но никој не можел да ја дофати, а таа слетала кај него - тоа го толкувал како порака од Бога дека син му ќе биде велика личност. Таткото сакал син му да го наследи во занаетот, но големата личност на индиското муслиманство **Мавлави Мир Хасан** го посветувал да го даде на учење. Од локалното училиште Икбал стигнал до студии по философија во Лахоре кај прочуениот англиски педагог **Томас Арнолд**, еден од творците на системот на модерното образование. За да се запознае со западната мисла престојувал во Кембриџ, каде ментор му бил **Џон Елис Мектагарт** (1866-1925). Потоа во Минхен станал доктор по философија. Оваа личност со голема култура и достоинство сакала да се оддолжи со тоа што Запад ќе го запознае со придонесот на иранската мислата. Книгата “Развитокот на метафизиката во Персија” ја посветил на учителот Арнолд, а кога сакале да го прогласат за рицар (*сер*), рекол дека е подобро титулата да му ја дадат на Мир Хасан, неговиот прв духовен образец.

Како поет, правник, философ и етичар Икбал пишувал на англиски, персиски и на урду јазикот. Со збирките “Тајните на сопството”, “Мистериите на моето постоење”, “Порака на Истокот” и “Книга на вечноста” тој е **еден од најзначајните современи мистички поети**. Пишувал страшно, со разбирање за човечките проблеми. Бил противник на поезијата “одделена од животот”. Напишал едно од најинтересните светски поетско-етички дела “Гавид Нама”, во кое **раскажува за средбите на другиот свет со душите на умрените кои врз човештвото влијаеле со своето добро или зло**. Книгата “Возобновувањето на верската мисла во исламот” е едно од најпопуларните денешни светски исламски дела. Неговите идеи се незаобиколиви за да се разбере современото движење и ревитализација на исламската вера и мисла, за што етиката има бележито место.

Икбал бил претседател на Муслиманската лига, движење востановено во Индија за унапредување на политичките стремежи на тамошните муслимани. Бил **прочуен** во светот како поет и мислител. Умрел во 1938 година, оставајќи големи духовни и етички траги. Неговите идеи влијаеја врз формирањето на новата држава Пакистан (1947).

Овој творечки гениј сакал да направи креативна *синџеза* на Истокот и Западот. Бил уверен дека Исток има што да им понуди на универзалниот ум и етика на човештвото. Мечтаел за **универзално братство на луѓето**. Како млад, предлагал да се градат заеднички храмови низ Индија за сите луѓе, кои ќе помогнат различните народи, со многу социјални поделби, кои имаат најразлични вери, да се обединат во единствена нација. Верувал дека заедничката молитва може да ги спои луѓето.

Својата духовна активност ја сконцентрирал врз поезијата. Велел дека вистината без емоции станува философија, а кога чувствата ја раздвижуваат мислата, тоа е поезија. Тој го прифаќал ставот на *Целалудин Руми* дека музиката овозможува сознание на Највишата Реалност, но истакнувал дека човечките души сакаат да разговараат, а за тоа е потребен јазикот, па врв на човечкото творештво за луѓето е поезијата. Тој главно се изразува поетски. *Негова сѝихоѝворба* е пеена на закопот на убиениот Махатма Ганди, творецот на Нова Индија.

Икбал бил под влијание на *Анри Берџсон*, како и на класичната исламска философија. За основна карактеристика на реалноста го сметал времето; таа е траење. Темелот на реалноста е духот. И тој, како големиот турски мистик, поет и етичар Руми, верувал дека постојат многу ситни “јас“, од кои се состои животот. Бог или “Космичкото Јас“ е Творец кој создал многу “јас“. Овие се творечка можност на различни нивоа на свеста (но не се автоматски индивидуи, треба да се реализираат како такви). За Икбал светот не е вечно предопределен (со што се противстави на концепцијата за неменлива судбина). **Сé во светот е творештво**. Следствено, Универзумот не е завршен, него не го напуштила раката на Творецот и тој не лежи во просторот како неподвижна маса, како ништо. Тоа е предизвик за човечкото живеење и творење. Животот е непрекината активност. Икбал оптимистички говори дека пред нас има уште безброј зафати и голема иднина.

Сепак, имал и песимистичка фаза. Пред Првата светска војна во Европа бил потресен од едностраниот материјален прогрес на Западот како неетичен и недуховен. А за религиозноста на Истокот сметал дека нема животна сила. Тој даде решение - царството на духот треба одново да ги открие и освои и Исток и Запад. Излезот за својот народ не го виде во агресивниот национализам од западен вид, зашто со тоа би се отфрлил исламот како универзална религија, чија цел е единство на целиот свет. За Икбал тоа би било упадок и трагедија. А шанса нема ни во некритичкото прифаќање на западните ставови, бидејќи таму има многу негативности (судир на класите, експлоатација, шовинизам претставен како патриотизам, и сл.). Икбала го болело што догматизмот ја изопачил религијата, која за него е универзално средство за обединување на луѓето, додека национализмот, инспириран од територијални апетити или од расна омраза, го растурил човештвото на непријателски и агресивни групи. За својата позиција Икбал вели: “Мојата цел е да трагам по еден подобар општествен систем и на светот да му изложам општоприфатлив идеал (на живеењето и на дејствувањето)“. Централно е да се урнат сите “вештачки и кобни разлики што се прават врз основа на кастата, верата, бојата на кожата и економската положба“.

Самиот Икбал бил искрен и длабок верник. Верата е основа за неговите метафизички и етички ставови. Тој пее за значењето на **верата како базичен етички елемент за човекот**: “Верата му дава на човекот сила..., верата е опиеност со Бог, давање на себе. Слушај ти, бедни подражавателу на модерната цивилизација, немањето вера е полошо од ропството“. Во етичките погледи ги вградувал блескавите принципи и вредности на исламот. Верата Икбал ја сметал за **животно искуство**. Таа е поважна за животот отколку философијата, таа понудува општи вистини кои влијаат врз карактерот доколку се прифатат искрено. Но човекот како рационално суштество не е задоволен со верата ако таа не е во согласност со разумот.

Човековите три сознајни сили: сетилна перцепција, ум и интуиција, се само различни форми на разбирање на истата реалност. Но човечкиот ум не се исцрпува со индуктивното и со дедуктивното сознание. Во своето натамошно движење мислата може да го достигне Бесконечното, наспроти што спротивните конечни поими се само моменти: “Според својата вистинска природа, мислата не е статична; таа е динамична и ја покажува својата внатрешна бесконечност во времето, како зрното, коешто од почетокот во себе ја носи, како егзистентен факт, органската целина на стеблото“. Затоа за Икбал е најважно **срцето**, јадрото на човечкото сознание. Станува збор за интуиција, *согледба*. Срцето нас не доведува во врска со аспектите на реалноста кои се различни од оние кои им се достапни на сетилноста или на разбирањето.

Икбал вака поетски говори за односот помеѓу умот и срцето: “Еднаш Умот му рекол на Срцето: Јас ги водам оние што го загубиле патот. Иако дејствувам на земјата, јас го мерам и проценувам она што е на небото... Мојата мисија е да водам... Пишувам коментар за Книгата на Животот и ја прикажувам силата на Љубовта... Јас толку светам што ми завидуваат бесцените камења... Срцето одговорило: Не ги негирам твоите зборови, но погледни ме подобро! Со мислата проникнуваш во тајната на постоењето, но јас директно го гледам она што го создаваш. Зар непосредната согледба не открива повеќе од создавањето? Ти си само во потрага по Бога, а јас Него Го откривам. Моето знаење е знаење од реалноста, а ти имаш само знаење за неа. Твоето знаење завршува со неспокојство - а за таа болест јас сум вистински лекар. Ти само го осветлуваш тремот на вистината, јас сум светлина на Вечната Убавина. Ти удираш со крилјата како фатена птица по клетката на просторот и на времето, а мојот лет во вечноста е слободен и неограничен.“

За Икбал Бог е основната сила на сето постоење. Во Божјата природа е вечно да твори; светот не му е противставен на Бога како негова другост. Бог е носител на разумот, на љубовта и на праведноста. Икбал го сфаќа Бога како дарител на слободата на човечките личности, кои треба да учествуваат во Неговата творечка активност, зашто животот е постојано возобновување на бесконечните можности на егзистенцијата. Затоа секое **јакнење и развиток на животот треба да се ценат**, а секое осиромашување и негирање треба да се отфрлат (што е една од базичните етички вредности на исламот). Кај Икбал идеалот и животот се поврзани, како конечното и бесконечното. “Идеалното не се изразува со целосниот раскин со реалното..., туку со постојаниот напор да се приспособи реалното, за конечно да биде апсорбирано, да се претвори во идеалното и да ја осветли својата сушност“. Икбал мисли универзалистички: небото ја опфаќа земјата, интуицијата и верата се измирени со универзалниот ум, науката не е во спротивност со религијата, бесконечното го вдахнува и формира конечното.

Икбал има оригинални сознанија за проблемот на доброто и злото во светот. Болката се јавува не само кај лошите дела, туку и кај обидите да се направи добро. Тој не се согласува со тоа дека овој свет е најдобар од сите можни светови (како што велел Лајбниц), но ниту со тоа дека е лош, дека во него владее злото, дека не може да се поправи и дека треба да престане да постои (Шопенхауер). Бог “во своите раце има само добро“. Божјата добрина се изразува со фактот што постојат сили кои можат да го надвладаат злото. **Целта е да се победи злото.** Ниедно зло не е апсолутно - животната сила може злото да го претвори во добро. А карактерот на луѓето може да се развие само со борбата против злото. Нема живот без болки и без зло. Но моралниот и духовниот развој претставуваат пројава на доброто. Тие може да се постигнат само со напор. Икбал верува дека човекот може да помогне во подобрувањето на светот и на животот. За тоа се потребни чисто срце и лична добрина, **љубов**, а оваа може да се јави само кај оној кој има **добро срце**. Икбал го идентифицира творечкиот нагон на животот со љубовта, која владее со сите.

Според Икбал, наградата за доброто живеење не е блаженство во рајот, туку виш живот со повисоки реалности и со поголеми моќи. Сепак и на тоа ниво одново се јавуваат отпори, страдањето е вечен придружник на животот, кој не престанува на ниедно ниво. **Секоја цел е појдовна точка за нов зафат.** Во врска со митолошкиот пат на човекот, според Икбал постоел рај, но човекот го оставил рајот зад себе, зашто тргнал кон самосвест, па затоа пред него секогаш има рај што го очекува. За тоа човекот ќе ги развива своите натамошни можности во разните сфери. Меѓутоа, треба да се знае дека на секое ниво станува збор повеќе за стремеж одошто за исполнување. “Бесмртноста е наше вложување до крај“, животот е постојано возобновување на бесконечните можности на постоењето. За Икбал нема статички апсолут, тој не сонува за мирување ниту за достигнување на фаза на мирување.

Икбал е автор со голем стил, модерен творец, кој **творечкиот нагон на животот го идентификува со љубовта**. Како и големите профети и светци, ни тој не прифаќал идеи и верување од втора рака: тргнал со сопственото искуство. Идеите на Мухамед Икбал, особено неговите етички визии и препораки, се една од инспирациите за современото создавање на Универзалната етика на човештвото, со етички придонеси од сите народи и најголеми мислители.

Такав придонес во најсовремената ера посебно даде турскиот религиозен и етички писател **Фетулах Ѓулен** (имаме посебен текст за него), кој е највлијателниот денешен исламски мислител на верската толеранција, меѓукултурниот и меѓуверскиот дијалог и на изградбата на единството на светот и напредувањето на младите.

Етички мисли од Мухамед Икбал

“Мистичниот допир на идеалот го оживува и поддржува реалното.“

“Животот непрестајно создава нови слики и тој не е создаден да има единствена форма. Затоа, ако твоето “денес“ личи на твоето “вчера“, во твојата природа нема ниедна искра живот.“

“Во една лоша душа никогаш не се раѓа љубов.“

“Подобро е да се умре непознат одошто обесчестен.“

84. Павао Вук-Павловиќ

ЉУБОВ И ТВОРЕЊЕ

Некои етичари се посебно важни за нас, зашто **идеите ги развивале и ги ширеле во нашата средина**. Нивниот углед е уште поголем ако станува збор за мислители и дела кои се светски релевантни, кои ги изразуваат најмодерните тенденции на епохата, а нивните етички поуки имаат пошироко и потрајно значење, се однесуваат на најголемите современи проблеми и дилеми и можат да се применат во разните области од животот. Таков етички мислител од светски карактер, оригинален творец, доблесен професор, автентичен философ беше Павао Вук-Павловиќ, професор на скопскиот Универзитет.

Павао Вук-Павловиќ е роден во 1894 година. Уште како малечок се прославил со пишување драма за Божиќ, која била изведена во Хрватскиот народен театар. Како момче превел многу дела на тогаш модерниот индиски писател *Рабиндранат Тагоре*. Отишол да студира философија, т.е. естетика, во најпознатата естетичка

школа во тоа време, каде пред тоа е востановена првата научна психолошка школа - Универзитетот во Лајпциг, кај професорот **Јохан Фолкелт** (1848-1930), кој ја развивал теоријата на *вчувствување* (тоа сега е познато како *емпирија*, кој се разви во главен етички метод на денешницата). За време на Првата светска војна Вук-Павловиќ пишувал **пацифистички** дела. Докторирал во Загреб по војната. Бил во Берлин на постдокторско истражување на современата социологија и, посебно, на естетичкото образование. Станал член на Академијата на науките и познат професор на загребскиот Универзитет. Објавил книга за сознанието и за устројството на реалноста, која била прва тула во градбата на еден **оригинален философски систем**. Подоцна ги напишал останатите делови, со кои во ист дух се развивани мислите за историјата, традицијата, културата, творештвото, верата, начелата на социјалниот живот, политиката и за другите научни области. Особено се интересирал за прашањата на *образование*. Со делото “Личноста и воспитувањето“ (1932) станал **прв современ философ на педагогијата во Југоисточна Европа**.

За време на Втората светска војна бил прогонуван од фашистите, бидејќи се заложувал за слобода на личноста, на духот и на народите. По војната го прогонија новите догматици. Го избришаа и од составот на Академијата на науките. Сепак, во 1958 година му дозволија од пензијата да дојде во Скопје и тука да предава Етика и Естетика, почнувајќи од својата 64 до 77 година од животот. Во Македонија ја најде својата *втора татковина*, како што самиот изјави (на скопскиот Универзитет му ја подари својата голема, единствена библиотека од философски дела). Даде многу, предаваше со невиден жар и

фантастичен стил, пишуваше прекрасни статии со светско значење, кои првин ги објавуваше во македонските списанија, како што се автентичната плуралистичка студија “Философиите и световите“ и исклучителниот есеј “Уметноста и музејската естетика“. Ја создаде *Естетичката лабораторија*, која го донесе духот на оригиналност и отвореност на *новата естетика*, како една од главните науки на новото време. Инсистираше да ја истражуваме својата духовна традиција, што го нарече **Скопска философска школа** (направени се мнозина академски трудови, магистерски и докторски дисертации, со таква ориентација).

Павле Вук-Павловиќ се здоби кај нас со многу пријатели, другари научници, почитувачи. Многумина во Македонија се нарекуваат *негови ученици*, ги истражуваат неговите идеи и пишуваат трудови за него, или трудови инспирирани од неговите погледи и од идеите во Естетичката лабораторија, која од 1975 до 1994 година (кога ја водев јас) разви автентична културна и педагошка дејност со примена на уметничките дела и естетичките идеи во педагошката акција, во развитокот на културата и во подемот и истражувањето на етичките погледи (Отворен театарски универзитет, Театарска работилница на Филозофскиот факултет, попозната како “Зелена гуска“, Млад отворен театар, Денови на културата на младите творци, Скопско културно лето, едиција “Естетичка лабораторија“ на Метафорум-Епоха, посветена на Вук-Павловиќ, во која се објавени десеттина естетички трудови, а започна со првиот избор од неговите трудови на македонски јазик “Творештвото и музејската естетика“, 1984, итн.).

Во Скопје во 1964 година Вук-Павловиќ објави две стихозбирки философски сонети, во кои зборува за најдлабоките прашања на **човечката егзистенција**. Во “Повик“ ги опишува негативните искуства на нечовештината во модерната епоха и укажува на **должноста на човекот да го следи повикот на етичноста, почитта и љубовта кон другите луѓе**. Тоа е мисија. Втората книга “Урнатини“, со поднаслов Скопски сонети, е инспирирана од земјотресот во Скопје. Големите загуби и болки ги поттикнаа луѓето да размислуваат за судбината и за животните неизвесности, но и да го осмислат своето постоење и да вложат напори за извршување на својата човечка задача и дело (книгата ја преведов и објавив како самиздат по повод 50-годишнината од Земјотресот, 2013). Во Загреб, пред да почине во 1976 година, Вук-Павловиќ ја пушти во печат книгата “Душевноста и уметноста“, посветена на прашањата на естетиката, заради кои и започна да ја студира философијата.

Угледот на Вук-Павловиќ расте, напоредно со слободните согледувања на нашата философска традиција. Идеите на овој хрватски и македонски философ се истражуваат и во Хрватска и во Македонија, се објавуваат неговите дела, се пишуваат дисертации и книги за неговите погледи. Реалноста на влијанието е сега уште поголема отколку порано. Неговиот ученик, прочуениот истражувач на индиската и азиската философија **Чедомил Вељачиќ** (будистот Наѓаѓивако), во капиталното дело “Крстопатите на азиските философии“, споредувајќи ги источните и западните мислителници, идеите на Вук-Павловиќ ги приведува како еднакво значајни со Кантовите. Сега во Загреб се објавуваат собраните дела на професорот, а, покрај разни дисертации во кои се говори за неговите идеи, докторски труд за практичната философија-етика на Вук-Павловиќ направи неговиот студент Радомир Виденовиќ, професор на нишкиот Филозофски факултет.

Што во етиката учеше Вук-Павловиќ? Едноставно тоа дека **човекот треба да биде човек**, дека е **одговорен за своите постапки**, дека **треба да го чува живото и да живее и твори со љубов**. Ова се едноставни нешта, често

приведувани во етиката, но уште има недоволно сознание, дури и многу отпори за нивното интимно прифаќање во човековиот дух и за решително спроведување во моралот.

За Вук-Павловиќ **философијата е секогаш етички акт**. Сместата на откривањето на светот и на стремежот кон мудроста тој ја согледуваше според вредноста на човечкото постоење. Философијата е спој на сите духовни настојувања. Нивната конечност се етичките сознанија, кои човека го насочуваат како да дејствува. Уште понатаму е *педагогијата*, крајната смисла на човечката егзистенција, која се стреми на најдобар начин да ги подготви идните луѓе за нивниот слободен и одговорен живот.

За Вук-Павловиќ животот не е одење по нејасен и неопределен пат, без надеж, без човечност. Човекот се стреми да ја пронајде сместата на животот, а со тоа да го осмисли творештвото, како срцевина на човечкото суштество. Човекот страда, но секогаш одново наоѓа сили да создава, да **живее според вредноста**. Затоа не може да ја избегне философијата, некако ќе дојде до неа, зашто таа е пат на наоѓање на самиот себе и на создавањето на својата положба и задачи во светот. Станува збор за тоа дали човечките намери и знаења ќе му бидат пречка на животот или негов благослов.

Човекот е дел од заедница, тој со природни врски е сврзан со другите луѓе. Тој не би можел да егзистира, ниту да ја почувствува својата засебност, ако во него не би живеело чувството и реалноста на Ние, како заднина од која се одразува, но и од која се освестува неговото Јас. Тој **може да се очовечи само живеејќи со луѓето**, каде што во меѓузависноста и заедничкото дејствување тој нив ги осознава како суштества обдарени со душевност и како свои партнери во моралното дејствување. “Опстанокот земски не е ни добар ни зол. Тој ќе биде таков каков што човекот со ближните го создава.”

Задачата на добриот живот и постапување, како реализација на вредностите, е да се се пројави **љубовта**, како *највисока доживелица и мера на човечноста*. За Вук-Павловиќ слободата и љубовта се сестри. Каква би била слободата ако не е водена од љубовта?, се прашува тој. Самата љубов кон иднината на човекот се реализира како педагошки нагон и практика.

Но, љубовта и добрината не се секогаш присутни во човечкиот живот. Има и навидумзаедници, божемски заедници, спротивни на вистинската човечка заедница. Има и луѓе кои само личат на луѓе и закана се за сè што е добро. Човеколиките ја прогласуваат лагата за вистина, ропството за слобода, ги отфрлаат етиката, убавината и човечкото достоинство. Тие имаат жед за моќ, манифестираат сила врз луѓето како да се обични предмети, постапуваат како животни, тие се сверови, за кои секое средство е добро за да ја постигнат својата негативна цел. Следната стапка на оваа **етичка антропологија** се оние кои малку се цивилизирани и знаат разни нешта, но ова го користат како идоли - на пример, наместо науката и машините да даваат добро за луѓето, тие стануваат извор на злото и страдањето. Оваа состојба Вук-Павловиќ ја означува како глумење на добродетелта и цутење на порокот. Таквите личности целат да го освојат светот, слободата на браќата да ја стават под своја власт, да го негираат човечкиот труд. Се фали бедотијата. Резултат е, човекот е отуѓен сам од себе си.

Следната стапка е освестувањето и стремеж кон добрината, но немарно, недоволно одговорно и малку настојчиво. Само на четвртиот степен се вистинските луѓе, кои **љубат и творат за доброто на другиот**, кај кои **животната цел и доброто дело се поврзани и меѓусебно условени**. Сместата на човечкиот живот е да се гради врз љубовта, врз добрината како етичка вредност и врз надежта - наспроти омразата, злотата и очајот. **Љубовта е конечна тајна на**

животот и суштина на човечкото постоење: “Љубовта му ја определува мерата на секое суштество“.

Според Вук-Павловиќ, вредностите вистински се остваруваат таму каде што човекот повеќе ги сака светот и животот отколку себе. Таму дејствува единствениот човечки закон од највишата вредносна скала, **“законот над законите - законот на моралноста“**. Оттука извира и значењето на човековата *одговорност*, за која нема граници, бидејќи е суштество со разум, душа и творечки капацитети. Одговорноста на човекот дури не престанува со неговиот овоземски живот, туку тој како историско суштество е одговорен и за идните поколенија. Затоа не може да биде сеедно како живеат поединецот и народот, какви вредности остваруваат и како нив ги реализираат, каков свет градат со својот живот.

Етичката свест ги врзува сите луѓе во космичка врска. Она што човекот го живее и доживува како наследство од минатото, и што во свесната сегашнина му е белег на неговата човештина, тоа го потсетува да се послужи со слободата за да реализира вредности сообразени со човештината и со неговото достоинство. Со тоа тој духовно проникнува во најширокиот распон на постоењето, со тоа се *вивнува* до разбирањето на космичката поврзаност и обврзаност, а со тоа до љубов кон сето живо воопшто и кон сето човештво. Таа љубов го води до крајните височини на живеењето. Вук-Павловиќ етички предупредува: “Секое твое дело е средба со сета вселена; не биди тогаш закана за хармонијата на светот: пред вечноста си одговорен за сè!“ Тој му укажува на човекот да се свести, не е доцна за тоа. А на тој пат, му порачува, “за дејствувањето најди вистинска мера, за насоката на животот вистинска вера“.

Добрината е задача на личноста: “Најсебично..., заради себе биди добар!“ За Вук-Павловиќ (со ренесансна визија) и скромниот човек е убав, зашто ликот му е одраз на добрината. Вистинската човекова цел е лична реконструкција и етичко воздигнување: “Ако сакаш да се здобиеш со блаженство, биди самиот од себе поголем“. И за философот тој ќе рече дека за него не е карактеристична способноста на мислење, философската мисија се реализира со скромноста и гордоста, но пред сè со моралната храброст. Посебно укажува, со класичен став, дека философијата и политиката не можат да се разберат, зашто целите и моралот им се различни.

Етичката цел поставена од Вук-Павловиќ гласи: “Насред злото ти **над злото крени се!** Едно се брани: **не го уништувај животот!** Едно е патот: **согледувај го човештвото во целина!** Едно е правдина: **љуби го светот и создавај!**“

Како поука на последниот час во професорската кариера, на скопскиот Филозофски факултет во 1971 година тој им рече на студентите: **Не уништувајте го животот и творете љубејќи!** Тие идеи денес ја водат светската етика кон креирање и заживување на универзалниот морал на човештвото.

Етички мисли на Пavao Вук-Павловиќ

“Прогонетиот е секогаш подобар од гонителот!“

“Од ден во ден се натрупува знаење и се откриваат многу скриени тајни, а сè помалку и помалку во срцата има благост на вистинскиот дух.“

“Среќата је тајна на добрите.“

“Не значи ништо што човекот има; вреди само она што се дава!“

“Секој своето семе го бере: лошиот зло, а добриот добро.“

85. Бертолт Брехт

ОТВОРАЊЕ НА СЕТИЛАТА И УМОТ

Драмата е особено важна за моралот, бидејќи колку што ги изнесува моралните појави и етичките дилеми, толку ги учи луѓето како да се однесуваат ако животот ги постави пред слични прашања и предизвици. Од драмските писатели учи етика целото човештво - од Прометеј на **Ајсхил** (525-456 пред н.е.), од Антигона на **Софокле** (496-406 пред н.е.), од Хамлет и Кралот Лир на **Шекспир** (1564-1616), од Дон Жуан на **Молиер** (1622-1673), од Фауст на **Гете** (1749-1832)... Целината на трагедиите и комедиите може да ја претстави

целата етика на човештвото. Најсилен, намерно **интониран реален етички став** има во современите драми на Бертолт Брехт. Неговата писателска страст е придружена со голема етичка сила, поука и порака.

Овој најзначаен драмски писател на нашата епоха, оригинален теоретичар на театарот и суптилен мислител за општеството, истовремено е и бележит етичар. Може да се смета дека неговото творештво влегува во **духовната основа на новата цивилизација**, зашто се застапува за модерност на мислата и на животната ориентација; за отворање на сетилата и на умот за хуманите и за контроверзните димензии на човекувањето; за социјална и етичка функција на философијата и на културата; за дигнитет на творецот и на творештвото. Овие функции, и тој самиот, се своевидни гласници на новата етичка изградба и практика, на ширењето на духот со секој современ човечки акт.

Бертолт Брехт е роден во 1898 година. Се интересирал за разни работи, од социјалните прашања и историјата до медицината и економијата. Почнал да пишува многу млад. Тој е еден од најплодните современи германски поети (со преку 1.300 песни и балади), автор на необични романи и раскази, веќе млад достигна светска театарска слава, за да стане и **најзначаен драмски писател на XX век** и творец на **автентична** современа театарска естетика, на единствен оригинален театарски систем (покрај оној поставен уште од *Аристотел*, 384-322 пред н.е.), кој е срцевина на новиот вид претставувачко творење во нашата ера. Бил пријател со исклучителните германски мислителите - **Карл Корш** (1886-1961), **Ернст Блох** (1885-1977), **Валтер Бенјамин** (1892-1940) и со многу други, кои истргаа интелектуални конфликти и лични страдања од фашистичките непријатели. Како сите чесни и прогресивни творци, и Брехт емигрирал од нацистичка Германија, талкал низ светот, за по војната да се врати и во Берлин да го создаде "Берлинер Ансамбл", кој стана најдобар светски театар на

времето, а за чија завеса *Пикасо* наслика гулаб на мирот. Умре во 1956 година и погребан е до познатите германски философи *Фихтје* и *Хегел*.

Карактеристиките на Брехт се оригиналност и креативност, лична и творечка посебност и индивидуалност. Тој е еден од најособените творци на нашата епоха. Кај него силно проблеснуваат **модернизмот и активизмот** како базични принципи. Тој имал и амбиција да дава пример - поблиску е до духовната и животна педагогија одошто до контемплативноста на некој старински философ. Тоа е обичај во германската практика - најголемиот пруски крал Фридрих Велики, кога гладниот народ не сакал да почне да сее и да јаде компири, а тоа можело да биде излез од тешката ситуација, нарачал чинија со варени компири и почнал да ги лупи и јаде пред сите (па Германците денес се најпознати според своето трошење на компирите), како што и денес германските менаџери на најпознатите светски фирми може да го соблечат палтото, да ги завиткаат ракавите и знаат да работат на своите производи и да ги поправаат машините.

Брехт сакал творештвото да му биде поврзано со светот, бил особено заинтересиран за **унапредување на животот**. Се определил за *еџикаџа* како раскажување на “слученото“, а не за драматиката, како нешто “сценски условено“. Создал *теорија на зачудноста*, на дистанцата (*Verfremdung-efekt*) како дел од животната и творечка цел да се отворат сетилата и да се афирмира умот наспроти чувствата; тој верувал дека **само умот може да го спаси заталканиот свет**. Таквото отворање кон светот, настаните и контроверзите во него, кон идеите и духовните противречности се духовна карактеристика и апел на Брехт. Престојувајќи во Данска по бегството од Хитлеровиот Рајх, една данска аматерска група го замолила најпознатиот драмски писател на епохата Брехт да ѝ помогне во работата. Овој напишал поема “Говор до данските актери-работници за уметноста на набљудувањето“. За него, смислата на ангажманот на актерите денес не е да се покажат на сцената за да им ракоплескаат и сл., туку да го прикажуваат светот. Од актерите се бара светот “да го покажат онаков каков што е - создаден од луѓето, од луѓето променлив“. Но, тие треба да ја научат вештината на набљудување на реалноста. Важно е **да се отворат сетилата и добро да се набљудуваат луѓето** - на работното место, во станот, во маалото, на улицата, во јавните сообраќајни средства, во дуќаните. “Луѓето треба таму да ги набљудувате. Страниците небаре ви се познаници, познатите небаре се за вас странци..., а битките околу вас претставете си ги како историски настани“. Вештината на набљудувањето на луѓето е гранка на вештината на однесувањето со луѓето, т.е. на етиката. На актерите Брехт им наменува да бидат истражувачи и учители на уметноста на дејствувањето со луѓето - познавајќи ја природата на луѓето и претставувајќи ја, да ги учат луѓето како да постапуваат со самите себе, да ги учат на “големата уметност на заедничкото живеење“.

За Брехт **задачите на луѓето се социјални и прогресистички**. Вистински свртени/отворени кон својот живот, тие ја откриваат потребата тој да биде изменет, исто како и животот на сите. Сознаените закони на заедничкото живеење ќе им помогнат на луѓето да ги совладаат тешкотиите на сето човештво. Учењето и набљудувањето помагаат “искуствата да станат општо добро и правдината да стане страст“ на луѓето. Решенијата на Брехт се практични. Во расправата “Пет тешкотии при пишување на вистината“, во времињата на остра конфронтација помеѓу вистината и лагата, за него најважни вредности за оној кој сака да дојде до вистината се храброста, мудроста, способноста, расудувањето и итрината. Во кусите записи “Книга на промените“, божемски создадени од старокинескиот философ Мо Ти, кој бил реалист,

рационалист и верувал во промените - како и самиот Брехт, овој дава духовити мисли и идеи за моралот, светот, политиката. На пример: “Мо Ти рече - Државата нема право некој човек трајно да го направи полицаец”.

Брехт ја сака вистината и ја смета за најсилно оружје на човекот, но покажува и силна **емпатија**. Тој е голем воведувач на *вчувствувањето* во социјалниот живот. Сочувството со понижените и навредените, со страдалниците, со нерамноправните, со жртвите на лошите околности, со оние кои немаат сила ни шанса дури ни за човекување - тоа не е едноставен хуманизам на културен човек, туку драматично изразување на еден радикален хуманист и револуционер. Во драмите и баладите Брехт зборува за множеството негативности кои го обременуваат светот и го прават тежок за живеење, нанесувајќи им неправда на луѓето. Животните правила и моралот се насочени наопаку, не водат кон унапредување на животот, туку кон негово назадување, ја оневозможуваат реализацијата на обичните човечки соништа и замисли, грижата за блиските, каква-годе позитивна реакција на животните предизвици. Затоа Брехт бара промена на таквиот живот во еден друг - кој на сите луѓе ќе им даде шанса да се изразат, да си создадат живеење според својата мера, да им биде добро, да живеат добро и да бидат задоволни. Брехт е **просветител** од стар ков - верува дека најпрвин луѓето треба да си го сменат односот кон светот, за светот да им припадне ним и да стане поинаков. За тоа е незаменлива улогата на *разумот*, како медиум на просветлувањето. Тој историски пресврт нема да го извршат херои, ниту масата како поддршка за налет, туку множество **секојдневни умни дела на рационални поединци**. Брехт е еден од најгорливите застапници на *рационализмот* во новата епоха. Тој смета дека е можен универзален колективен рационализам. За тоа многу ќе помогне уметноста, особено театарот. Тој го гради театарот (и литературата) како орудие на рационалистичката пресметка со старите, класичните решенија на човековата психологија, социологија, етика, економија и политика. Голем е творечкиот придонес на Брехт кон новата цивилизација од неговите бројни драми, од кои барем “Мајка Храброст“, “Кавкаскиот круг со креда“ и “Питачката опера“ имаат највисока вредност. Интересни и важни се и неговите социјални, естетички, философски и етички *идеи*, кои истовремено се и *заложби*, зашто кај него идејата сака да поттикне на дејствување.

Театарот е **морална уметност** и ставовите на творците често се недвосмислено етички настојчиви. Кај Брехт делото повеќе ја изразува етичката ориентација отколку што е вообичаено во театарското творештво денес (иако сите историски врвови на театарот се обележани со етичко настроение и значење). Брехт верува во можноста да станат поарни односите помеѓу луѓето и да се подобрат постапките на луѓето. Тој оптимизам е сместен во своевидно милје од критички, иронични погледи врз современата и историската ситуација. Кај Брехт интелектуалниот потенцијал и ангажман се сконцентрирани во една точка - да се изврши **етичка револуција** како претпоставка на универзалната промена на човештвото.

Тој има величествен етички поглед, модерен, инспиративен, поучен за денешницата, во која има заостанати пројави и нови неправди. Брехт е критичар на таквиот недостоен морал за претпоставениот развиен човек на современоста. Неговите пиеси “Баал“, “Мајка Храброст“, “Малограѓанска свадба“, “Питачка опера“ и други се идеални дела за соочување со алчноста, непринципиелноста, зависта, со моралната растроеност од секој вид, и тоа со беспопштедност која плени и понесува, во која идеалот на рационален прием на идеите се реализира и

преку етичката огорченост против безмилосните, насилниците, занесените по уништување, против деградираните во човештината.

Од Брехтова етичка активност, најуспешен и најважен е придонесот за една особена етичка проблематика на денешницата - **пацифизмот**. Неговата верба во можноста од мир и во потребата од него, како и личната жива борба за мир во конкретните услови на подготовката и изведувањето на најголемата и најстрашна војна во историјата и во ужасниот период на студената војна потоа - од Брехта направија корифеј на модерните мировни настојувања. Тој беше водител на пацифистичките идеи на времето и остана идеолог на мировноста денес. Неговата пиеса "Мајка Храброст" е најзначаен духовен пацифистички плодоаје на денешницата.

Така придонесот на Брехт е комплетиран со големината на **еден од најактивните етички мислители** и борци на нашата епоха. Ваквата силна и образложена етичка фундираност на погледите на Брехт го прават неговиот уметнички опус меѓу најзначајните во современото, а тој е мошне интересен и денес - во ерата на етиката, кога толку лесно отпаѓаат од репертоарите и комуникацијата многу дела и на најголемите мајстори. Трајна придобивка на светската култура ќе останат не само Брехтовата теорија за театарот и неговите драми, туку и неговото настојување за духовен развој на новото човештво со отворање на сетилата и умот на човекот и со вчувствување во реалните проблеми на луѓето, како и неговото актуелно етичко настојување за Мир, за разбирање меѓу луѓето, за човештина, за храброст и добродетелност.

Естетичката лабораторија на Филозофскиот факултет во Скопје, кога под мое раководство работеше на културно и етичко воздигнување на младите со средствата на уметноста, го истакнуваше Бертолт Брехт како еден од своите *духовни извори*. Нејзиниот млад соработник д-р Сашко Насев, истовремено еден од најпознатите македонски драмски писатели, а и професор на Факултетот за драмски уметности, напиша магистратура за концепциите на Брехт и создаде книга за философските идеи на Брехт "Естетика епика", која беше промовирана на 100-годишнината на овој голем писател и етичар.

Етички мисли на Бертолт Брехт

"Ве молам, не лутете се без образложение, зашто на секое суштество му треба помоќ од секого."

"Не е судено војната еднаш засекогаш да престане."

"Другите нека зборуваат за нивните срамоти, јас ќе зборувам за мојот срам."

"На мојот сид стои јапонска маска на лошиот демон, од дрво, златно лакирана. Сочувствено ги гледам набрекнатите жили на вратот, кои покажуваат колку е напорно да се биде зол."

"Ниедна облека нема толку џебови колку палтото на водачот."

86. Ерих Фром

ХУМАНИСТИЧКА ЕТИКА

И етичарите имаат свој научен и духовен развој, како секој интелектуалец, автор и философ. Кај некои етичари ставовите проблеснуваат интуитивно, како непосредно согледување на вистината; на некои им се потребни долги проучувања и компарирања на разни погледи, за нивната автентична идеја да се појави како резултат на етичката специјализација; некои прифаќаат некоја определена теорија, која во сооднос со поранешните учења или со позициите од други области ќе произведе нов етички склоп. А кај некои етичари влијание имаат настаните во светот, нивните животи и судбините на луѓето околу нив, нивните доживувања и емпатија, нивната храброст да не ги затвораат очите дури и ако самите страдаат, духовно или физички, туку се отворени за согледби, како што се готови своите сознанија да ги споделат со сите луѓе. Понекогаш сознанијата на етичарите се **шокантни** за целиот свет, ги исплашуваат луѓето со својата искреност и драматичност, но може и да ги **охрабруваат** да се замислат и да прифатат нови етички визии и норми. Најчесто ваквите етичари не остануваат незабележани, туку влегуваат во центарот на културата, нив ги читаат и цитираат, учат од нив, и студенти, и интелектуалци, и оние кои ќе почнат нивните учења да ги применуваат во животот, да постапуваат според поуките од инспиративниот мислител. Таков голем етичар и хуманист е Ерих Фром, чии учења се појавија повеќето по Втората светска војна, како поттик од бурните социјални, политички и морални процеси во светот. Тој со низа трудови ги потврди своите таленти и етичка ориентација.

Ерих Фром е роден на почетокот на XX век (1900) во Франкфурт, каде студирал психологија и социологија, докторирал философија во Хајделберг и специјализирал психоанализа во Берлин. Бил подготвен за продлабочени истражувања на современото општество и на сите човечки карактеристики и активности. Станал член (1928-1938) на **Франкфуртската школа** (1923-1972), позната модерна научна организација на талентирани мислители, кои сакаа да современ начин да ги испитаат марксистичките поставки (Франц Нојман, Макс Хоркхајмер, Теодор Адорно, Херберт Маркузе, Јирген Хабермас и др.). Тој институт издаваше бележито "Списание за социјални истражувања" (1932-1965), а, под натисок од нацистите, се премести (1933-1950) во Швајцарија, а потем во Њујорк; во неговите рамки се создадени многу значајни дела на денешната мисла. Фром емигрирал од Германија (1932), бил професор во Мексико Сити и во САД (Јејл, Мичиген, Њујорк). Врз основа на широките познавања и инспириран од неколку големи мисловни правци (психоанализа, марксизам,

религија, егзистенцијализам) создаде продуктивна врска меѓу философијата и психологијата. Тој даде нов импулс за **хуманизмот**, стана **најзначаен светски етичар** во 1960-70-тите години, кога етиката уште не беше во центарот на модерната наука. Автор е на делата: "Догмата за Христосв (1931), вЗдраво општествог (1935), вБегство од слободатаг (1941), вЧовекот за себег (1947), вВештина на љубовтаг (1956), "Човечкото срцев (1964), вАнатомија на човечката деструктивностг (1973), вДа се има или да се бидег (1977) и др. Писател со убав стил, со голема љубов за човекот, сите книги му беа бестселери секаде во светот. Почина во 1980 година.

Најголемо влијание врз Фром извршија Зигмунд Фројд и Карл Маркс. **Зигмунд Фројд** (1856-1939) во Виена создаде нова наука *психоанализа*. Општото инсистирање за науките важеше и за посебната наука за *душата* (хел. психе = душа), се бараше да биде егзактна; во првите *психолошки лабораториуми* со експерименти се испитуваа психичките реакции, ставови и својства. Така започна **научната психологија**, која ќе забележи извонреден развој во современата епоха. По тоа започнаа истражувањата на тн. *длабинска психологија*, нурнување во длабочините на човекот, вид интердисциплинарна медицинска и психолошка наука; се роди новата медицинска наука **психијатрија** и една интересна теорија и практика, исклучително значајна за разбирање на човекот, наречена **психоанализа**, чиј пат го трасираше нејзиниот најзначаен мислител виенскиот лекар Зигмунд Фројд. Таа претставува нова согледба на суштината и животот на човекот, голем придонес кон хуманистичките науки и философијата. Фројдовите трудови "Толкување на соништата" (1899), "Психопатологијата на секојдневниот живот" (1904), "Вовед во психоанализата" (1916-18) и др. спаѓаат меѓу најпознатите дела на современата култура и антропологија.

Фројд брзо доби следбеници, најчесто од странство; психоанализата од почетоките е интернационална наука. Основани се списание и Интернационално психоаналитичко здружение (1910). Фројд крајот од животот го дочека во Лондон, откако нацистите го изгонија од окупираната Австрија. Тој без престан ја развиваше својата теорија - кај него, како и кај некои од неговите следбеници, таа стана **поглед на светот**, една философска и етичка теорија, а не само важна психо-медицинска практика. Психоанализата разви испитување на намерите и постапките на пациентите, а по *разговорно* со нив (нивните изјави се особено важни) може да им се помогне со соодветен третман. Медицината иманентно содржи философска концепција, нејзините идеи овозможуваат духовна и морална ориентација на луѓето кон здравјето и живеењето. Основните учења на психоанализата помогнаа *научно* да се проникне во најсуштествените прашања на светот, животот, човекот и општеството и да се стигне до сознанија и толкувања кои имаат философско и етичко значење и квалитет (така инспиративни се и истражувањата на Ајнштајн, 1879-1955, и на другите најголеми физичари за микросветот, за материјата, просторот и времето, за законитоста и за релативноста, за можноста за сознание на најситните честички; или трудовите на Стивен Хокинг и на другите астрономи за почетоките, структурата и движењето на вселената, и сл.).

Психоанализата овозможи нов став за *човечката природа*. Фројд откри кај човекот три фактори - Ид, Его и Суперего (*лат.* Тоа-Нешто, Јас и Над-Јас). Основниот елемент на човечката природа е *сексуалниот нагон* (природен нагон). Тие се најважни делови од **несвесното** кај човекот, врз што се концентрира Фројд. **Егото** е *ценител* на *рационалната* свесност и на дејноста која е насочена кон јасни и јавни резултати. **Суперегото** е израз на притисокот и

на барањето *однадвор*, од другите, од општеството; од него извираат моралните норми и другите соодветни барања кон личноста. Од **Идот** доаѓа *либидото* (сексуалниот нагон, енергија - *лаи*. желба, страст), основната категорија на фројдистичката психоанализа. Тоа не е целина на сите нагони, туку специфичен најсилен нагон. Се однесува на еротското, љубовното (либидото е за љубовта исто што е гладта за хранењето). Во животот егото е распнато помеѓу натисоците од идот и од суперегото, кои се разликуваат и натпреваруваат. Егото се труди да најде *баланс*, тоа сака да ги задоволи двете страни. Кога барањето на идот предизвикува голем судир со суперегото, тогаш егото и суперегото неговата содржина ја *пошиснуваат во несвесниот дел* на психата. Тоа е вид "цензура" (*лаи*. надзирање). Фројд смета дека секоја потсвесна содржина некогаш била свесна и во психата влегла преку искуството. Иако сега е сместена во несвесниот дел, таа на разни скриени начини влијае врз свеста. Со *сублимација* (*лаи*. возвишување, претворање на нешто пониско во ценета содржина) таквите содржини стануваат извор на творештвото во разни области, бидејќи енергетскиот склад се насочува во прифатливи канали. Кога ова не функционира, се јавува **невроза** (*лаи*. пореметување на нервите, возбуденост, слабост), најчесто како вид психички блокади. И соништата, грешките во говорот и во постапките и заборувањето Фројд ги поврзува со психичкиот механизам на репресијата и на отпорот спрема неа. Заборуваме затоа што се плашме да се сеќаваме. За да го разбереме ова, треба да се *анализира* зошто тоа ни се случува. зошто се воздржуваме од сеќавање.

Психоанализата е *терапија*. Таа го испитува несвесното, терапевтот ги користи соништата и несвесните грешки да разбере како потиснатата содржина ги предизвикала тегобите. Содржината треба да се доведе до свеста на невротичниот; се претпоставува дека така ќе престане да ја пореметува психата. Според Фројд, главни содржини за неврозата се *сексуалните проблеми* (уште од најраното детство) - со оглед на силата и значењето на либидото и можните невротични последици што ги создава. Овие неврози се претставени во разни митови и уметнички дела. Во животот се изградени разни методи и сили за регулирање на овие особени (а според Фројд - основни) човекови проблеми. Фројд учи дека еден од тие методи е *религијата*, која е проекција во космички димензии на заповедите и забраните од таткото како глава на семејството. Со ваквите илузии или со масовните неврози може да се избегнат индивидуалните неврози. Личноста ја достигнува зрелоста кога илузиите ќе ги замени со два принципи - **реалноста** и **задоволствата**, кои треба да станат *цели* на животот. Фројд ја изнесе и теоријата, која ќе биде многу користена, а говори за разликата меѓу принципите Ерос и Танатос. **Ерос** (*хел.* сексуална љубов и бог на љубовта) е инстинкт на задоволството. **Танатос** (*хел.* смрт и бог на смртта) е инстинкт кон смрт. Тоа се основни животни нагони, помеѓу кои е распната личноста, но и целото човештво.

Идеите и толкувања на Фројд се *научна новина* и постигнаа *голем успех*. Фројд е еден од најзначајните научници на новата ера. Не само што посочи еден вид терапија, која им помага на луѓето, туку даде значаен импулс и идеи за разбирање на многу пројави во човештвото. Психоанализата дури стана **мода** во развиените земји, предизвикува иронија, но психоанализата, разговорот со стручњак, проникнувањето во своите проблеми итн., навистина може да помогне во сè потешкото живеење на кривките денешни личности. Психоанализата, особено нејзината сексуално заснована теорија, предизвикува оградување и напади од малограѓанската свест. Фројдовите учења беа **забранети** во фашистичките и во бившите социјалистички општества (иако болшевизмот

изворно инсистираше на "слободната љубов" како пат за ослободување на личноста од буржоаските навики - главен теоретичар на оваа идеја е *Александра Колонијај*, 1872-1952, авторка на книгата "Нова жена"). Во социјалистичките држави имаше официјален предмет *Критика на фројдизмот*, а студентите не смеа да читаат оригинални трудови, туку само дозволените, во кои учењето на Фројд е осудувано.

Најистакнати следбеници на Фројд се големите научници и мислители Адлер, Јунг и Корнај, а од оние кои идеите на Фројд ги поврзуваа со другите погледи најпознати се Рајх и Ерих Фром. **Алфред Адлер** (1870-1937), психијатар во Виена, посебно внимание му посвети на проблемот на **компензацијата**. Уште Фројд забележа случаи кога личноста ја нагласува во своето однесување машката односно женската страна кога нема целосен сексуален развој. Адлер тврди дека така се случува во биологијата; кога некој орган е повреден, неговата функција ја презема другиот орган. Кај луѓето Адлер тоа го дополнува со социјалните аспекти; ако човекот има некои физички, психички или социјални недостатоци, тоа го компензира со копнежот да се афирмира во средината и да завладее со неа (Адлер ја сметаше **афирмацијата** за основен стремеж кај личноста, дури и либидото го изведуваше од неа). Неврозите се вид компензација. Потоа Адлер се оддели од Фројд и направи свој правец - **индивидуална психологија**.

Карл Густав Јунг (1875-1961), психијатар во Цирих, прв преседател на Интернационалното психоаналитичко здружение, раскина со Фројд, а своето учење го нарече **аналитичка психологија** или **комплексна психологија**. Основното дело на Јунг е "Симболи на духот" (1948). Тој го прошири поимот на **потсвеста**, а го стесни поимот на свеста. Потсвеста ја смета за *најавиен типичен дел на човековата психа*, суштина која го поврзува човекот со самиот себе и со сето постоечко. Нејзината содржина не може да се изнајде со мисловен процес, туку *инстинктивно* и преку **симболи**. За Јунг симболите се средство за сознание, од едни симболи се оди кон сè подлабоки симболи, но не може да се стигне до конечната и најдлабока психичка реалност. Симболите претставуваат преобразување на биолошката во психичка енергија - тие се суштина на сè. Јунг ја истакнува разликата меѓу **личното** и **колективното несвесно**. Содржините на личното несвесно се формираат во личноста во текот на нејзиниот живот, во колективното несвесно се содржини кои како своевидно *расно помнење* се формирале во текот на историјата на развој на родот. Содржината на колективната свест се **архетипови** - пластови од историски искуства, претформи на сè значајно што доживеало човештвото. На колективната потсвест може да ѝ се доближime со интуиција, но сето е "заклучено" во длабината на душевноста. Сепак, тоа силно влијае врз животот на единката и на општеството, се изразува во уметноста, митологијата, религијата, соништата (а кај примитивниот човек тоа дури владее со неговото мислење).

Карен Хорнај (1885-1952) е најзначајна жена психоаналитичар, основач на Американскиот институт за психоанализа (1941). Го отфрли апсолутизирањето на либидото и детерминизмот на изминатите искуства - но го истакнува значењето на детството, на културата и на социјалната реалност. Тоа ја изложува **конфликтноста во човековиот живот** ("Невротичната личност на нашата епоха", 1937). Централно место имаат меѓучовечките односи, културата, чувството на тегобност и желбата за самореализација. Човекот има желба да расте и способен е за тоа. Но растењето го попречуваат невротските конфликти и основните тегобности (анксиозност, стравови). Невротскиот конфликт е израз на спротивните потреби. Има решенија за амбициите, но невротикот е бессилен

и не прави избор. Темелниот конфликт е меѓу ставовите на човекот за самиот себе и за другите луѓе. Човекот ја потиснува омразата, но таа предизвикува чувство на вина. Се пореметува *самореализацијата*, невротата целосно ја блокира. Услов за оздравување е *освесетувањето*.

Вилхелм Рајх (1897-1957) соработуваше со Фројд само 3 години, но тоа ги детерминираше неговите идеи. Тој учествува во движењето за политичка и сексуална револуција (*Сексџол*), а верува и во *фрејдомаркизмот*, кој се трудеше да ги спои учењата на Маркс и Фројд (уште во 1933 година напиша одлична книга "Масовна психологија на фашизмот"). Но го отфрлија и марксистите и аналитичарите. Рајх ја нагласува *сексуалноста*. Во хетеросексуалното уживање тој виде природна состојба на човекот и среќа за човекот. Сè што го попречува тоа донесува несреќа, страдање и душевни пореметувања. Особено значаен е *орѓазмот*, кој за Рајх е извор на душевното здравје. Општеството прави насилство над личноста оневозможувајќи го сексуалното доживување, што е темел на општественото угнетување, со што човекот се учи на *јокорност*. Класното општество е израз на тие стремежи да се укинуваат нагоните. Психоанализата може да му помогне некому како единка, но ослободувањето во општествена смисла е можно само со комунистичка револуција, која ќе ги укине ограничувањата на сексуалниот нагон и со тоа ќе го ослободи човекот. Кога ќе нема полови девијации ќе се загубат и психичките болести. Потоа Рајх изгради теорија за *космичка природа на сексуалноста*, која во вид **оргон** се јавува во целата Вселена (тоа е еден вид од космизмот како нов вид философија). Тогаш Рајх беше борец за сексуална револуција.

Фројд и фрејдистите создадоа мошне важна философска и научна концепција за улогата на нагоните и за нивното реализирање или запречување во целината на човековото живеење, лично и заедничко со другите луѓе. Тоа е основа за многу современи уметнички, социјални, политички и други теории - во некои философски концепции влијанието на ваквите идеи е клучно, како кај **Мишел Фуко** (1926-1984, "Болеста и цивилизацијата", "Историја на сексуалноста"), кај творецот на антипсихијатријата **Роналд Дејвид Лејнг** (1927-1989, "Разумот и насилството", "Разделеното Јас") или кај творецот на алтернативната психијатрија **Франко Базалја** ("Негација на институциите", "Заталканото мнозинство").

Karl Marks (1818-1883), по потекло од Триер од Рајнската област, доктор по философија (дисертација за учењето на Епикур за *слободно* движење на атомите), еден од најзначајните *економски* мислители ("Капитал"), идеен и политички водач на *комунистите*, автор на "Комунистичкиот манифест" (1848), основач на меѓународното здружение на работниците и работничките сојузи *Интернационала* (1864-1876), еден од највлијателните идеолози на новата ера, во почетоците пишуваше за суштината на човекот и ја истакнуваше човечката *креативност* и *самосвесност*. Потоа се застапува за општите *слободи*, како и за надминување на подреденоста на работниците на производството, кое ја уништува нивната личност, трудова сушност и моралност, ги води во **отуѓеност**. Еден од најсилните критичари на буржоазијата, Маркс го развива учењето за *класниот* карактер на општеството и на класната борба како *движател на историјата*. Предвиде и предлага *револуција* на пролетаријатот како разрешување на современите противречности и на негативната положба на човекот и на културата.

Учењата на Ерих Фром се значаен израз на **хуманизмот во современата епоха**. Низ историјата растеа сознанијата за човекот, како и неговата *самосвесност* за својата посебна положба на Земјата и за своите животни и општи задачи.

Денеска сме во нагласена **ера на човекот**. Во денешната епоха најповеќе се говори за човекот и се истакнуваат човечките интересирања, сè се свртува "кон човекот", се создаваат посебни социјални и политички идеи за унапредување на човечката положба, речиси сè во современата свест и живот има *антропологичка* смисла (од човекот произлегува секоја вредност, кон човекот е свртена секоја цел). Се развива **антропологијата** (хел. антропос - човек) како систем од особени науки за човекот (*философската антропологија* - го проучува обопштено човекот; *физичката* - го проучува како живо суштество; *културната* - ги проучува човековите вредности и дела; *социјалната* - ги проучува општествените форми на човечкиот живот). Сите визии денес се стремат да бидат **хуманистички** (лат. хомо - човек) - или пред сè зборуваат за човекот (а сите други нешта ги подредуваат на човекот), или тежнеат да му помогнат на човекот, или говорат за величината на човекот и сакаат уште повеќе да ја зголемат, или укажуваат на тешкотите на човечкото живеење и се трудат да им помогнат на луѓето. Философијата *предничи* во тој општ хуманистички бран. Во Ренесансата посочи дека е најважно да се унапредат човековата слобода и сознанија, а оттогаш речиси сите правци (емпиризам, рационализам, Просветителство, критичката мисла, позитивизам, либерализам, марксизам, неопозитивизам, прагматизам, феноменологија...) само го пофалуваа човекот и укажуваа на неговите сили да го сознае светот и да завладее со него. Укажувањата од Ниче дека човекот е во декаденција беа надоместени со неговата вера во натчовекот. Егзистенцијалистичките стравувања за човековата грда судбина во модерната епоха одеа заедно со повикот за менување на состојбите.

Состојбите на човекот денес не се добри. Суровата реалност, војни, кризи, експлоатација, судири, тегобности го погодуваат човекот. Противречно е и силното инсистирањето на моќта на научното-*објективно* над човекот-*субјективно*. Човекот исто така ја повредува природата, со што си ја уништува основата на постоењето и си го одзема легитимитетот за слободно дејствување. Со свеста на луѓето уште владеат предрасуди (дискриминација, сегрегација, фанатизми), нетрпеливост, лоши цели (насилство), погрешни визии (потрошувачки дух, зависности). Тоа предизвика појава и растење на **новиот хуманизам**. Тој со научни средства, особено со психолошки истражувања, како и со сите други сили на луѓето (етика, уметност, религија, грижа за здравјето и за образованието, добра политика), ги критикува состојбите, но и го охрабрува човекот да живее благородно и го поттикнува да оди по патот на хуман развој, а не да создава пропаст на човештвото. За тоа многу се заслужни етичарите во последниве две столетија, кои со теориски придонес и со личен пример покажуваат љубов за човекот и го поттикнуваат да се однесува хумано кон другите луѓе.

Ерих Фром укажа дека "**модерниот човек чувствува тегобност**". Централните истражувања на Фром се посветени на *противречноста на човечката егзистенција*, кои не се само лична позиција на некој човек, туку суштествена карактеристика на луѓето денес. Основната идеја на Фром е дека современиот човек самиот **се отуѓува** во животот и во општеството. Суштината е во бегството од слободата и од одлучувањето кое ќе води кон правилни решенија - човекот се стреми кон "слобода од", а не кон "слобода за". Тоа е база за развивање на насилничките форми на волјата за моќ, кои се шират на разни начини - со стремежот да се господари над друг, со авторитарноста на позицијата и на ставовите, кои се наметнуваат безобѕирно, со заканувањето и со уништувањето итн. Посебно е вредна анализата на Фром на деструктивната

природа и практика на човекот. Вели дека тој обично ја испитува човековата способност да сака, но, сепак, и човековата моќ да урива, неговото самољубие и негативни психички настроенија. Едното го нарекува "биофилија", **љубов за животот**, "синдром на растењето" - другото "некрофилија", **љубов-нагон за уништувањето и смртта**, "синдром на упадокот". Предупредува дека во масовната бирократско-индустриска цивилизација, во која се води дискусија дали атомската војна би го уништила целото човештво или само 50-60 проценти од луѓето, "луѓето не се плашат од сеопштото уништување затоа што не го сакаат животот, или не им е гајле за него, или мнозина се привлечени од смртта".

Фром покажува дека во човекот се судруваат два вида ставови и односи - **авторитарност** и **хуманост**. Тие се изразуваат и во психата на личноста и во нејзините социјални релации. Така е и во етиката. Фром пледира за **хуманистичка етика**, а станува против авторитарната етика: "Критериумите во авторитарната етика нужно фундаментално се разликуваат од критериумите на хуманистичката етика. Во авторитарната етика авторитетот утврдува што е добро за човекот и ги поставува законите и нормите на поведението; во хуманистичката етика самиот **човек е оној кој ги поставува нормите**, тој е субјект на нормите, нивни извор или регулативна сила и ја определува нивната содржина". Фром суштествено го критикува авторитаризмот во моралот: "Авторитарната етика може да ја разликуваме од хуманистичката етика според две основи - формално и материјално (содржински). Во формална смисла, авторитарната етика ја **негира способноста на човекот да знае што е добро, а што зло** - оној кој ја воспоставува нормата секогаш е сместен над поединецот. Таквиот систем не се базира врз разумот и знаењето, туку врз стравот од авторитетот и врз чувството на субјектот дека е слаб и зависен... Решенијата на авторитетот не смеат да се доведуваат во прашање. Според содржината, авторитарната етика одговара на прашањето на доброто и злото пред сè според интересот на авторитетот, а не според интересот на субјектот. Таа етика е експлоататорска". Тука човекот ја загубува индивидуалноста, самостојноста, слободата и одговорноста. Во Фромовата етичка визија, силите на човекот оптимистички се насочени кон самоизградбата, кон етичкото однесување, слободата, љубовта и толеранцијата.

Една од најзначајните нови појави кај човекот е неговото чувство на **осаменост**. Ова нужно бара да биде согледано, истражувано, експлицирано, да се укажува на негативностите и тие јавно, остро и непрестајно да се критикуваат и да се посочува на позитивноста на живеењето и на нужната поврзаност на луѓето, а луѓето да се учат како да градат добри цели, да ги спроведуваат добрите намери, да прават добри дела и меѓусебно да се почитуваат и сакаат. Фром во своите етички истражувања ги вградува своите *психоаналистички искуства* (без прекин ја развиваше својата психоаналитичка практика).

Според Фром, кон овие тешки прашања, човекот може да се однесува на два начини - или со здружување со другите преку **љубов** и со **давање придонес кон општествениот развој**, или со препуштање на авторитетот, со покорување на другите со лоши цели, со градење омраза и насилство и со правење зли дела. Во тоталитарните режими, кои ги имаше доста во современата епоха, нивните членови се препуштаат на власта на другите, така предавајќи ја својата слобода, и се истакнуваат со лоша насоченост на дејствувањето и со злосторства. Во современото општество луѓето може да се отуѓени и заради општеството ако тоа не води сметка за работливите и за оние кои имаат позитивни ставови. Општеството може ја да ограничува слободата на

единката и како *меѓаломашина*, огромен апарат за угнетување и за ширење на нехуманите тенденции. Фром истакнува во книгата "Човекот за себе", кое е истражување на психологијата на етиката: "**Решението зависи од човекот**. Тоа се базира врз неговата способност себе, својот живот и среќа да ги разбере *сериозно*, врз неговата желба да се *соочи* со своите морални проблеми и со моралните прашања на своето општество. Тоа се засновува врз неговата *храброст* да биде свој и за себе!" - Фром има многу учења кои се однесуваат на човекот, а се карактеристични за неговата етика. Неговиот став не е релативизам, дека не знаеме што е добро, туку *реализам*, посочување на вистинските проблеми на луѓето: "Ако некој верува во добрината на човекот како единствена можност, ќе биде присилен да ги дотерува фактите или да заврши со горчливо разочарување. Ако некој верува во другата крајност, ќе заврши како циник и нема да ги види многуте потенцијали за добро кај другите и кај себе си. Реалистичкото становиште гледа на двете можности како на реални потенцијали и ги проучува условите за развиток на секоја од нив".

Фромовата анализа на човечките карактери е негов придонес кон самосознанието на човекот и кон продуктивната социјална психологија и антропологија, кои треба да помогнат во организирањето на современото живеење на луѓето. **Карактерот** е (релативно постојана) форма во која човечката енергија се канализира во процесот на поврзување и социјализација. Поимот "социјален карактер" ги обединува психата на личноста и социјалната структура на општеството - и покажува како се развиваат културата (во нашиот случај западната), деперсонализацијата и дехуманизацијата во неа. Фром претставува и објаснува 5 видови **карактери и однесување**, кои имаат последици за социјалните односи на тие личности и на нивната заедница: **рецептивни** - тоа се оние луѓе кои примаат, а не даваат; **присобирачки** - оние кои собираат и сè задржуваат за себе и не го делат со другите; **искористувачки**, експлоататорски - оние кои од другите земаат со насилство и итрина; **трговски** - оние кои сметаат дека себе и своите квалитети можат да ги продаваат како стока; **продуктивни** - оние кои своите потенцијали ги реализираат на *позитивен* и општествено вреден начин. Истакнувањето на продуктивноста како најзначаен и позитивен карактер е поврзано со Фромовото сфаќање на **трудот како суштинска потреба на човекот** - додека во негативна смисла човекот ја користи работата само како средство за опстанок или за постигнување успех. Ова е поврзано со учењето за смислата на животот, со посочувањето дека човекот треба да ја научи **вештината на живеењето**, како посебен творечки импулс и сила кај човекот. Фром посебно ја истакнува и **вештината на љубовта**, како најважно и најблагородно чувство на човекот. *Способноста за љубов* е вистинска човечка вредност, суштина на човечкото постоење и може да му даде одговор за проблемите на егзистенцијата. Љубовта оди заедно со **почитувањето кон животот**, со потребата на човекот да се поврзува со светот и со другите луѓе. Фром постојано говори за квалитетот на заедничкото живеење на луѓето, за доброто и злото што ги води во животот, за надежта која ги охрабрува и за безнадежноста која ги погодува. Во една од најпопуларните и најчитани етички книги на денешната епоха "Вештина на љубовта" Фром опишува разни видови на љубовта, а проблематиката на чувствата се истражува со нагласен етички приод: "Зрелата љубов значи врска во која се сочувува сопствениот идентитет, својата индивидуалност. Љубовта е активна сила на човекот, сила која ги урива ѕидовите што го разделуваат човекот од неговите ближни, што него го соединува со другите луѓе. Љубовта му помага на човекот да го совлада чувството на осаменост и одделеност, а сепак му дозволува да биде свој, да го

задржи својот интегритет. Во љубовта се случува парадоксот две суштества да стануваат едно, а сепак да останат две".

Човекот, според Фром, е дел од природата, па и човечката ситуација е определена од природните својства на човекот. Но човекот ја надминува природната положба зашто има **самосвест**. Противречноста меѓу разумот и природата предизвикува многу конфликти кај човекот, но тоа истовремено е и извор за неговиот хуманизам. Човекот не може да остане пасивен, туку бара да ја најде смислата на своето постоење (која постојано се доградува). Тоа го прави со проникнување на својата суштина со природата, со општеството, како и со самиот себе како важен објект за себе. Тој може да воспостави хармонија со нив ако се изгради во самостојна, неавторитарна личност, која ќе ги развива специфичните човечки сили - производноста, разумот и љубовта.

Во философско-психолошка смисла сè се резимира во модерната дилема **да се има или да се биде**. Модерниот човек, според Фром, треба да биде готов на откажување од сите форми на поседување за да може *целосно да се реализира*, да биде. Врз желбата за имање, поседување, владеење со светот и со другите и за робување на своите сопствени потреби - нема слободна личност. Затоа новото хумано општество треба кај личноста да развива чувство на идентитет и на доверба, базирани врз вербата во она што е човекот, врз потребата за позитивни човечки релации, љубов, хумани интересирања, солидарност со светот околу себе. За сè е најважна перспективата за слободен и творечки развој и дејствување на личноста. Фром вели: "Стремежот да се создаеме себеси, да ги создаеме другите е изразен во античкото мото *Сознај се себеси!* Тоа е основниот мотив на целата психологија. Доколку, сепак, имаме желба да создаеме сè што е во човекот, да ги согледаме неговите најголеми тајни, нашата цел никогаш не може да биде постигната само со сознание преку мислата... Единствениот начин за целосно сознание е актот на љубовта. Љубовта (срцето) ја надминува мислата, се крева над зборовите. Тоа е остар скок во светот на сплотувањето".

Фром се стреми кон **лечење на западната цивилизација** (бара и на Исток идеи кои можат да помогнат во разбирањето и решавањето на противречностите кај денешните луѓе - коавтор е на популарната книга "Зен-будизмот и психоанализата", 1957, со најзначајниот современ јапонски мислител *Дајзек Сузуки*, 1870-1966, како и на многу анализи, објаснувања и компарирања на етичките ставови на јудаизмот, таоизмот, христијанството, будизмот, зороастризмот и на другите религии). Учењата на Фром се мошне популарни заради нивната хуманост, човечка доблест и универзалност. Тие понудуваат бележит хуманистички пристап кон човекот и современото човештво. Учењата на Фром имаат и профетски карактер, тој пишува апологии за моќта на човекот за љубов, ненасилство и добрина, но горчливи зборови, прекорување на човекот за лошите поставки во современата свест за животот и за етиката, за повредувањето на Природата и за заканите со атомска пропаст: "Сите податоци ѝ се достапни и познати на јавноста. Меѓутоа, речиси е неверојатен фактот дека **досега не се преземени сериозни напори да се избегне навестената грда судбина**. Додека во приватниот живот само луд човек би останал со скрстени раце доколку неговата егзистенција би била загрозена, во овој случај оние кои се одговорни за јавната благосостојба не преземаат практично ништо, а оние што ним им ги доверуваат своите животи, ги оставаат да прават што сакаат".

Етички мисли на Ерих Фром

"Секоја култура има специфични морални проблеми, кои никнуваат од нејзината структура, но тие се само различни страни на општите морални проблеми на човекот."

"Секој врви кон насоката што самиот ја избрал - на животот или на смртта, на доброто или на злото."

"Биофилната етика има свои принципи за добро и злото. Добро е сè она што му служи на животот, коешто го помага животот, го поттикнува растежот и развитокот - злото е сè она што служи на смртта, коешто го задушува животот, го стеснува, го раскинува на парчиња."

"Не престапникот или садистот, туку човекот со исклучителна власт е главната опасност за човештвото."

87. Емануел Левинас

ЕТИКАТА Е ПРВА ФИЛОСОФИЈА

Сите етичари не работат во својот крај и немаат сите шанса да им зборуваат на својот изворен круг луѓе. Но тие им говорат на сите луѓе, на сето човештво. **Емиграцијата** е зло за нив како личности, или за нивните семејства, или за народите во кои се родени, но е придонес за земјата каде што пристигнале и можеле да го дадат својот придонес за разбирањето и развојот на етиката - за нас сега тоа е најважно, особено во модерното време.

Париз, и другите земји и градови во слободниот свет, ги прибираа во свои преградки оние кои морале да емигрираат од своите земји - некои во потрага за подобра средина за творење, некои бегјаци од притисоците и закани од авторитарна власт, а некои од творечко-авантуристичкиот предизвик да се живее и работи во развиена средина, која ќе го сфати модерното што врие во душата на младата личност. Можеби во своите

оригинални краишта тоа не би можеле да го постигнат. Таквите културни емигранти се најпознатите научници и уметници Хајнрих Хајне и Карл Маркс, Никола Тесла и Алберт Ајнштајн, ликовните уметници Пабло Пикасо, Амадео Модилијани, Салвадор Дали, Василиј Кандински, Марк Шагал, Ханс Хартунг, Константин Бранкузи, Кристо Крстов, филмските уметници Чарли Чаплин, Грета Гарбо, Ерих фон Штрохајм, музичарите Фредерик Шопен, Игор Стравински, Сергеј Прокофјев, писателите Ежен Јонеско, Семјуел Бекет, Џејмс Џојс, Бертолт Брехт, философите Костас Акселос, Јулија Кристева и Цветан Тодоров, и многу, многу други, како и Емануел Левинас, кој даде круцијален придонес за етиката.

Емануел Левинас е роден во 1906 година во Каунас во Литванија, учел во родниот крај и во Русија. Емигрирал во Франција (1923). Студирал во Стразбур и во Париз. Специјализирал една година кај Хусерл (1928/29), напишал прва фундаментална интерпретација на неговиот метод "Теоријата на интуицијата во Хусерловата феноменологија". Го предвестил "нацистичкиот ужас" во книгата "За бегството" (1936). Бил во логор (1940-45). По војната пишува за моралот, создава оригинална "феноменологија на дијалогот". Предавал во Поатје и во Нантер, бил професор по онтологија на париската Сорбона и директор на Нормалната ориентална израелска школа (1947-1963). Бил пријател со егзистенцијалистите Жан Вал (соработувал во неговиот Философски колеж), Морис Бланшо, Габриел Марсел. Умрел во 1995. Објавил многу бележити трудови: "Времето и другиот" (1947), "Тоталитетот и бесконечноста" (1961), "Хуманизмот на другиот човек" (1973), "Тешка слобода" (1976), "Етиката и бесконечноста" (1982), "Етиката како прва философија" (1992) и др. Во

Универзитетот на Северна Каролина (Шарлот, САД) е основан центар за истражување и ширење на философските и етички идеи на Левинас.

Левинас ја истакнува следнава базична мисла: "Кога говорам за *првата философија*, јас укажувам на философијата на *дијалогот*, кој не може да не биде *етика*". **Етиката е прва философија**, од неа другите гранки на метафизиката ја добиваат својата сила. Етиката го има централното место во човечкото живеење, кое е поинакво од "битието" и трансценденцијата на светот. **Етичкото е однос на човекот со човекот**. "Моралното не е секундарен слој, кој е надградба на рефлексивната за тоталитетот; моралноста има независен и прелиминарен дострел - првата философија е етика". **Секоја мисла е етичка**. Иако е осамено суштество, човекот реално е морално суштество, бидејќи го признава другиот човек, како дел од интерсубјективноста. Според Левинас, философијата не одговара само на прашањето "што е?", туку на прашањето "како е тоа што е, како значи дека е?"

Левинас го истакнува **дијалогот** како **централна тема на философијата**, а тоа значи на човечката опстојба и сознавање. Дијалогот (*хел.* разговор на двајца, размена на мисли помеѓу двајца) као метод го разви најпознатиот етичар на Антиката *Сократ* (470-399), користејќи го човекот да дојде до морални сознанија, кои се "во човекот", нив ги содржи душата, која ги гледала идеите во вистинскиот свет пред да се смести во човекот со раѓањето во овој минлив свет. Неговиот ученик *Платон* (428-340) го разви дијалогот во речиси исклучив метод за истражување и образложување на вистините во своите дела (во кои Сократ разговара и ги надвладува поинаквите сознанија). Во *Ренесансата* дијалогот го користеа големите умови во чест на разликите на мислењето (Пјер Абелар, 1079-1142, Џордано Бруно, 1548-1600, Галилеј, 1564-1642,...). Денешните *постмодернисти* тврдат дека дијалогот не е само успешен пат за доѓање до вистината, туку можност да се чуе другото мислење (како основа на демократијата) и подобро да се размисли за својот став, да се осмисли своето лично постоење и наосоченост, како и егзистенцијата и вредноста на другиот.

Во дијалогот е основна позицијата "Јас-Другиот". Феноменолошки, тоа е трансцендентална *интерсубјективност*, странува збор за априорниот карактер на дијалогот. Оваа основна комуникација сведочи за битието, која е основа на субјектот. Онтологијата, според Левинас, се однесува на ова појавно битие (не како "старата" на скриеното или недофатливото битие).

Во таа смисла, за Левинас **етиката е пред онтологијата**, пред првата философија (Аристотел учењето за постоењето и неговите квалитети го нарекува "прва философија" - откако по неколку векови беа пронајдени Аристотеловите ракописи, философите не знаеја како да ја наречат оваа дисциплина - а Аристотел е првиот философ кој градеше философски дисциплини; бидејќи според содржината доаѓаше по физиката, науката за појавноста, ја нарекоа *математика-физика*, т.е. она што следува *по* физиката). Левинас вели: "Несводливоста и врвното доживување на врската е некаде на друго место, не во синтезата, туку во односот на личноста со личност помеѓу луѓето, во социјалната димензија, во нејзиното морално значење. Но, моралноста не е втор слој над апстрактната рефлексивна над тоталноста - моралноста има независен и априорен обем. **Првата философија е етиката**". Тоа што етиката е пред онтологијата значи дека моралот е состојба во која не е замешана онтологијата. Од позицијата на онтологијата, моралната врска е нешто дополнително. Всушност, "треба" како база на етиката не може да се изведе од "е", стандарден поим на битието, т.е. вредностите не може да се негираат од фактите. "Даденоста" пред битието и фактите ја нарушува смислата на моралот.

Етичката анализа открива дека основата на моралот е конкретната индивидуа, а не некој "општ човек" или "човечкиот род"; не станува збор за дел од природата, туку за субјектот на моралниот свет. Се разбира, човекот има способност да ја разбере природата и да се грижи за родот, може да ѝ се потчинува на природата, но не може наполно да ја совлада. Но тој си создава свој свет на културата и на моралноста. Левинас ја изградува мислата врз етичките односи како структура на битието. Оваа, една од основните структури, е чиста потенција (еден од квалитетите на битието во класичната философија). Меѓутоа, средствата на онтологијата не можат да помогнат да се разрешат прашањата на дијалогот. во кого се олицетворуваат етичките односи. Етиката овозможува да се разоткрие смислата на дијалогот преку опозицијата Јас-Другиот. За другиот Левинас кажува дека се наоѓаме "покрај" него, "не наспроти" него, а тематизирањето на другиот не е исто како што се случува со познатиот предмет, ние не може да ја споделиме својата егзистенција. Моралот се наши **обиди да ја надминеме страноста на другиот**, а со тоа да го победиме злото, да ги совладаме егоизмот (следење само свои интереси), егоцентризмот (ставање себеси во средиште на сè), непријателството, омразата и сличните пороци. Проблемот е да стигнеме до хуманоста, љубовта, толерантноста, сочувството, лојалноста, емпатијата, милосрдноста.

Со етиката се надминува дихотомијата на зададените онтологични поими *иошталност-бесконечност*. За тоа помага етичкото движење кон другиот и постоењето на другиот вон од секоја можност за тотализирање, со која би ја загубил својата автономност. Наспроти тоа, стои поимот на "самоста", кој има димензии само за нашата внатрешност. Врската на себеси со самиот себеси за Левинас е опасна рефлексивност на духот, која треба да биде надмината. Со успехот во таа свесна активност ние се враќаме кон сопственото Јас. Јас останува исто и во текот на сите негови промени во животот. Основата на субјектот е универзалната *идентичност*. Доколку го совладува својот идентитет, Јас може во себе да предизвика претстава за Другиот. Левинас је пресвртува Декартовата мисла "Мислам, значи постојам" во "**Постојам, значи мислам**". Тој толкува дека "Јас мислам" не значи дека моето мислење го објаснува постоењето на Јас како супстанција, туку постоењето на она на што Јас мислам. Самиот глагол "мислам". како транзитивен (интенционален) не насочува кон предметот свет, а не никогаш кон нашето Јас. Кога мислам на себе, откривам дека сум во светот, дека сум втопен во светот.

Така Левинас го напушта класичниот рационализам. Тој е занимава со откривањето на комуникацијата на Јас спрема Другиот. Способноста за ваквото трансцендирање ги опишуваат етичките идеи. Моралноста е чувственост, која ни е дадена пред рационалната субјективност. Чувственоста може да биде ограничена на егоистичното Јас, ако сум свртен кон себе, ако имам грижа само за себеси. На ова Левинас му противствува "стремеж кон Другиот", којшто означува социјалност, моралност како алтруизам. Самиот стремеж кон Другиот е обично социјално искуство, но има базично значење, има смисла. Се открива една апсолутна ориентација, станува збор за добрината.

Другиот е објект на мојот стремеж, тој може да се анализира како "другост". Другиот е дел од културната севкупност (другиот си има друг Друг итн.). Другиот не е ист како светот, стремежот кон него има за мене особено значење. Моралот претставува обид да се совлада она што органски е страно. Левинас ѝ забележува на современата философија дека го заборавила Другиот, кој е наш **соработник и сосед, клиент** на продукцијата и **собеседник**. Ако му откажувам автономија на другиот, настапува тотализација, негирање на

неговата различност, откажување од неговата "другост". Тотализацијата е неетична, бидејќи не води сметка за реалноста на другата личност.

Според Левинас, ние сме и Јас и Другиот. Сврзникот "и" не значи власт на едниот над другиот. Односот помеѓу Јас и Другиот се случува најнапред како *разговор* (дијалог), кој е **етички однос**. Тој доаѓа однадвор и ми донесува повеќе отколку јас содржам. Во етичката врска Јас и Другиот се незаменливи. Сите "правила" и "должности" се однесуваат само на мене, само мене ме обврзуваат и мене ме определуваат како Јас. Оттука следува и толкувањето на Левинас на **одговорноста** (тој инсистира на етичката примордијалност на одговорноста). За мене одговорноста е морална димензија, таа се изразува со ставот "*шука сум*". "Да се стори нешто за другиот - потцртува Левинас. - Да се даде. Да се биде човечки дух". Потсетува на зборовите на *Достоевски* (1821-1881): "Сите сме виновни за сè и секој пред сите, а јас повеќе од другите". Одговорноста може да ја загуби својата морална содржина ако јас ја префрлам врз Другиот - морално одговорен сум јас, не можам да избегам од одговорноста, таа е дел од субјективноста: "Никогаш не сме ослободени од одговорноста спрема другиот... Никој во ниеден момент не може да каже: ги исполнив сите свои обврски". Не е ист критериумот на моралната личност и на предметот на моралната загриженост, тоа сознание ме поставува во морална врска. Одговорноста е единствена и нејзината насоченост не се пресвртува. Левинас истакнува дека јас имам секогаш една **одговорност повеќе од другите**. Правилото на мојата одговорност се однесува само на мене и јас морам да внимавам на неа, не другите. Оваа мошне сериозна експликација на личната одговорност кај Левинас добива и категорија "*стиандард на светиости*". Тоа можам само јас да си го наложам себеси.

Исто така, моралот нема правила, тој **не е збир на правила или стандарди**. Тој се противен на кодификацијата и формализацијата. "Доброто не е во природата, тоа не е исто така во проповедите на пророците, во големите социјални теории, во етиката на философите..." За Левинас добрината е во обичниот живот. **Моралниот повик целосно е индивидуален**. Станува збор за мојата одговорност. Не донесува спокојство сознанието дека другите прават како мене или дека јас сум ја извршил должноста. Врската во општеството, социјалното заедништво и солидарноста се јавуваат како израз на моралното единство. Делото на осамените единки се шири подалеку од нив со актот на саможртвување. Должноста на човекот е да изградува економија која ќе ги облече голите и ќе ги исхрани гладните. За Левинас нема сомневање - ние не сме морални заради општеството, ние **живееме во општеството затоа што сме морални**. И пред општеството, пред сите законодавства и пред да се направат неговите етички начела, постојат човечки суштества кои се морални без ограничувања на определената добрина.

Левинас етиката ја определува како **универзална етика**, вели "етичката вистина е заедничка". А моралот е хуманизам за Другиот. Покажува како философијата може да се отвори за прашањето на "другоста". Философијата, според Левинас, е "мислење кое им зборува на сите луѓе". Тој создаде многу интересно етичко учење, кое, сочувувајќи ја индивидуалноста како нов општ феномен на човештвото, ја истакнува етиката како незаобиколно чувство и дејства на човекот спрема другите луѓе. Со самоидентитетот се гради етиката на правдината, која ја нарекуваат "нова философија", "етика без етике", "елементарна етика", "фундаментална етика", "етика на ближниот", "етика во знакот на времето" и др. Самиот Емануел Левинас сметаше дека неговата задача

не била да конструира етика, вели: "Јас само се обидов да ѝ ја пронајдам смислата".

Етички мисли на Емануел Левинас

"Секоја отвореност содржи разбирање."

"Никогаш не егзистирме единично. Опкружени сме со суштества и со објекти со кои одржуваме однос... Јас гледам Друго, но *не сум* Друго... Понеѓу суштествата сè може да се размени, освен егзистенцијата."

"Слободата на суштеството е непосредно ограничена со неговата одговорност."

"Секојдневниот живот е загриженост за спас."

88. Леополд Сенгор НАШИ КАРАКТЕРИСТИКИ

Универзалната етика се гради од **сознанијата и добродетелите на сите луѓе**. Сите краишта на светот имаат морални творци, бидејќи луѓето живеат со моралот и своето достоинство го добиваат од моралните ставови. Ако се разликуваат од луѓето од другите краишта на светот, моралните начела и норми соодветствуваат на потребите на луѓето од својот крај. Некогаш светот бил огромен, далечините немерливи и не биле минувани. Но секаде се правени заедници за опстојба, а луѓето ги слушале советите на постарите и ги следеле правилата на исправното однесување. Така до модерната епоха стигнаа многу народи и неколку раси, а мнозина се загубиле во темнините на столетијата. Во меѓувреме светот се раздвижи, поактивните и посилни нации почнаа да одат насекаде по светот и да ги завладуваат неразвиените групи и помирните и бессилни народи. Се зароди **едно од најбедните човечки дела - ропството**, подјармени се цели континенти, а особено Африка. Под своите окупатори "црниот континент" мина низ катаклизмата на пропаѓањето, на уништувањето на својата култура и на запоставувањето на човечкиот развој.

Целата Африка страдеше од заостанатоста и продолжителното робување, токму кога дојде до работ на современото живеење - од Француската револуција и во наредниот век започна движењето за **аболиција-ослободување** на робовите и напредување на народите, и на арапските и берберските во северна Африка и на црните народи јужно од Сахара и во суптропска Африка. Слободата доаѓаше тешко, но се навестуваше, имаше борби за неа, но тоа бавно се реализираше. Колонизаторите дивееја. Тврдеа дека донесуваат прогрес, но, и ако беше така, тоа беше капка во огромната маса обоен народ. Кога конечно дојде слободата во 1960-тите години (а во Јужна Африка со гнасен *апархејд*, делење на луѓето според бојата на кожата, дури 30-тина години подоцна), новите народи имаа проблем, кој нашиот голем поет-философ Бранко Миљковиќ го опиша за нас, но важи за сите народи на светот: **"Дали слободата ќе знае да пее како што робовите пееја за неа?"**

Големият претседател на Сенегал *Леополд Сенгор*, како и *Кваме Нкрумах*, водачот на Гана, двете ослободени земји во Западна Африка, сметаа дека Африканците треба да изградат **своја философија**, која ќе ги изрази нивните визији за светот и за животот. Тоа беше наречено "на начин на Црните" (**негритуд**) или покласично **"панафриканизам"**.

Леополд Седар Сенгор, философ и поет, е роден во 1906 година блиску до Дакар. Бил најпознат политичар и писател во западноафриканската држава Сенегал, до 1958 година колонија на Франција, потоа автономна република во федерација со Мали. Бил претседател на Сенегал од неговото формирање како независна држава (1960), а од власта се повлече кон крајот на 1980 година. Сенгор, католик, престојувал и учел во Франција, каде се дружел со познатите писатели. Дипломирал литература. Бил член на Движењето на отпорот.

Објавува песни од 1945-та, има низа бележити изданија. Бил и член на францускиот Сенат, како и министер во владата на Едгар Фор (1955). Ја напушти Социјалистичката партија на Франција и основа (1948) Сенегалски демократски блок, кој прерасна во Прогресивна унија на Сенегал. Објави антологија на современата африканска поезија "Песни на црниот човек" (1947) со предговор од Жан-Пол Сартр "Црниот Орфеј". Член на Француската академија (1983). **Макс Жакоб** (1876-во логор 1944), поет, духовита личност, потсетува: "Модерниот поет, тоа е светот во човекот". Сенгор е добитник на многу интернационални награди и на најголемото македонско поетско признание "**Златен венец**" на Струшките вечери на поезијата (1975). Бил пријател со македонскиот врвен поет **Ацо Шопов** (1923-1982), прв уредник на весникот "Млад борец", кој со сопругата Светлана Велкова, ќерка на д-р Ристо Велков од Кавадарци, беше југословенски *амбасадор во Сенегал* (1972-1976). Шопов, еден од најпознатите македонски поети и преведувачи, наш водечки модерен, интимистички поет, создаде одлична збирка "Песни за црната жена" (1976) при неговиот престој во Западна Африка.

Кваме Нкрумах (1909-1972) политичар од Гана, која била колонија на Британија, бил претседател на владата на т.н. Златен брег (1952), потоа на независна Гана (1957), за да стане претседател на Гана (1960), но е оборен од воена хунта (1966). Еден е од основачите на Организацијата на африканското единство и поттикнувач на идејата за неутралноста (конференции во Акра во 1958 и 1960 година). Ја застапуваше идејата за специфична култура и дух на Африканците - **панафриканизам**. Најпознатиот трубач **Луј Армстронг** (1900-1971), кој веруваше дека неговие предци се донесени во Америка од Гана, при својата турнеја како културен амбасадор на САД (1960), му ја посвети трогателната композиција "Црн и тажен" (*Black and Blue*) на присутниот Нкрумах.

Африка е огромен континент, со многу специфичности и богатства. Долго време беше под власт на страни сили. Северна Африка (од Египет до Мароко) била под власт на Рим, Византија, разни варварски народи (Вандали и др.), а потоа дел на Исламското, па на Отоманското царство. Од Северна Африка, населена со Арапи и Бербери, потекнуваа неколку династии во Шпанија, во која до 1492 имаше арапски држави. Најголемата пустина на светот Сахара ја разделува Екваторијалната Африка од северните земји. Подсахарската Африка е најнапред сахел и савана, краишта со малку вода, а потоа има измешани краишта со добра земја и со огромни шуми, со големи реки и езера. Тука живеат Црнци, иако во Источна Африка во Етиопија и на брегот има други раси, доселени Арапи и народи од Исток. На југот е пустината Калахари, а потоа добра земја на Јужна Африка. Освен Етиопија, која е држава уште од Стариот век, и Либерија на западниот брег, на Атлантот, каде во 1822 година има вратено црни робови од САД, до XX век нема друга слободна афричка земја - сите краишта се окупирани и колонизирани, најмногу од Британија и Франција, но и од Португалија, Холандија, Германија, Белгија, Италија.

Колонијалниот статус на Африка е проследен со страшна **експлоатација и уништување**. Во Африка во историјата имало разни локални држави, дури царства, но не биле многу развиени, а западните освојувачи и Арапите ги разурнувале нивните политички и социјални структури, ги поробувале и, заедно со црнечките поглавици, Црнците ги продавале како **робови** (во Арабија и во Отоманското царство, како и во Јужна и Северна Америка). Автентичните африкански жители се верски асимилирани, негиран им е секаков идентитет.

Страдањата на тој народ беа грозни. Во Јужна Африка, која стана полунезависна република од 1910 година, а независна од 1961, се спроведуваа најригорозна дискриминација на обоеното население, наречена *апартејд* ("одделени во живеењето"), а Црните беа населувани во посебни зависни краишта (*бантустаните*). Силни злосторства имаше во краиштата на германското националистичко владеење, или во огромната држава Конго, која беше приватен посед на белгискиот крал. По Втората светска војна започнаа револуционерни организирања на Африканците, борби со колонизаторите и постапно ослободување на државите. Денес Африка има 40-тина земји, често со граници произволно определени од претходните окупатори, со измешани племиња, така што многу држави се нестабилни или војуваат меѓу себе.

Освен Јужна Африка, нема развиена држава во целиот континент. **Африка е најголемиот светски проблем.** Владее сиромаштија, со голем наталитет и со голема смртност, земјоделството е заостанато и не може да ги исхрани жителите, така што мора да помагаат другите земји и ООН. Инфраструктурата не е развиена, иако се градат пруги и патишта, брани и фабрики. А објектите останати од колонизаторите се запустени или разурнати. Некои земји имаат големи рудни и нафтени богатства (Конго, Нигерија), но слабо ги користат за својот развој, а чести се и огромни граѓански војни и судири и крвопролевања помеѓу ривалските племиња. Има гангстерски банди (дури со малолени деца) кои немилосрдно убиваат и пљачкосуваат. Во Африка има **најмногу болести** - од гладот, од немањето вода, од недостигот на лекари и лекови, од традиционалната запустеност, од ниското образовно ниво на населението - но и од лошите услови; на пример поради мувата Це-це во поголемиот дела од црната (екваторијална) Африка не може да се одгледува стока, од глад умираат милиони секоја година, таму има најмногу болни од маларија (која е искоренета во другите краишта на светот, но сега повторно се заканува да биде пренесена оттаму), најмногу болни од СИДА, сега се разгоре заразата ебола и др. Населението е суеверно, слабо образовано, безработно, родово и племенски традиционално.

Една од **најголемите етички задачи на човештвото** е да вложи огромни напори да им помогне на Африка и на африканските народи да ја совладаат неразвиеноста и да го организираат животот со подобри услови и според помодерни начела. Постои стара **предрасуда** кај другите народи, не ги сакаат или ги игнорираат Африканците. Тоа треба да им отстапи место на заинтересираноста за **помагање** на страдалниците и за нормален човечки прием на Африканците без расизам и без заблуди за нивното божемско "шумско потекло" или "дивјаштво". На тоа се однесува експликацијата на Сенгор за "африканизмот" како идеја и реалност на Африканците.

Сенгор е посветен на оживувањето на африканската **културна традиција**. Го истакнува значењето и величината на **"негроафриканизмот"**, т.е. на црната боја и дух на Африка, "на идеологијата и физичките и духовните својства на Црните" (поимот **négritude** тој го рашири во светот, а признава дека прв го употребил во 1932/34-та неговиот пријател поетот од Мартиник **Еме Сезер**, 1913-2008 - познат според изјавата: "На светот нема линчуван страдалник, ниту измачен сиромав во коишто и јас не сум убиен и понижен"). Сенгор вели се интересира за **"сите вредности на цивилизацијата на црниот свет"**, која е целина на културни, психички, расни, етички и космолошки вредности, олицетворени во постоењето на афричкиот црн човек, за кого тој смета дека дал придонес кон изградбата на новата цивилизација. За Сенгор оваа концепција повеќе е одбрана и надеж отколку израз на борба и градење. Се потпира врз идеите на

неортодоксниот теолог-антрополог **Пјер Тејар де Шарден** (1881-1955), авторот на книгите "Феноменот на човекот", "Иднината на човекот", "Химна на Универзумот", откривач на т.н. пекиншки човек, кој учеше дека со човечкиот труд и социјализација се создава поврзување во космосот; пантеист, учеше дека човечкиот дух историски се развива. Сенгор ги отфрла од учењата на Маркс атеизмот и насилството, но ја прифаќа теоријата за **отуѓувањето**, со која ја објаснува положбата на црниот роб, кого експлоатациите го отуѓиле од самиот себе, од неговата комунална традиција, културно наследство и начин на мислење, т.е. од Африка. Според Сенгор, идеите на Шарден помогнале да се пронајдат афричките патишта за ново општество и напредување и да се даде свој придонес кон изградбата на **универзалната цивилизација**, "да се социјализираме без деперсонализација и без потреба нешто да отфрлиме од вредностите на негроафриканизмот".

За Сенгор се важни три аспекти за развојот на Африка: приспособување на марксизмот на афричките карактеристики, т.е. водење сметка за афричките традиции, културната традиција и за начинот на мислење и за ставовите на црниот човек; водење сметка за економските услови на афричките земји, кои се земјоделски и главно селски, без капитал и техника; имање свест за социјалната реалност на Африка, во која основна спротивност е јазот помеѓу развиените и неразвиените. Сенгор истакнува дека тој социјализмот го разбира како "усвојување на најмодерната техника, на најрационалното работење и на целосната чесност". За него социјализмот значи "техничка и духовна организација на општеството со интелигенција и со срце". Всушност, тој вели дека бара **афрички решенија**, кои ги поврзува со концепцијата на негроафриканизмот. Моделите на афрички заедници тој ги нарекува *комуниџарни*.

Сенгор истакнува дека афричката култура постои 40.000 години. Секоја човечка група изградува свои средства за приспособување на Природата и за адаптирање на Природа кон себе. Има свои средства за изразување, свој јазик. Секоја човечка заедница има "своја, повеќе или помалку богата цивилизација, повеќе или помалку изворна, **според своите карактеристики**". Таа се базира врз човечката енергија, "врз одредена метафизика, врз сообразна онтологија, врз духот како Култура", има обичаи, знаење, работни техники, ликовни уметности и литература... "Таа е **дете на својата раса, географија и историја**, кои ги објаснуваат чувствата, размислувањата и дејствата на секоја човечка група". Црните имаат свои особени својства, изворна, единствена и незаменлива цивилизација. Дел од нив можат да се најдат и кај другите народи, но не заедно, не така поврзани. **"Негритудата е збир на вредностите на цивилизацијата на црниот свет**, такви какви што се пројавуваат во животот и делата на Црните".

Затоа е недостојно да се отфрла од *расизмот*, да се негира со божемската црнечка инфериорност - "негритудата е само една **волја да бидеш она што си како би можел да се развиеш**". Тоа не значи одделување од другите цивилизации, Црните немаат презир или омраза кон нив, туку сонуваат да изградат во *симбиоза* со нив автентичен *хуманизам*, кој би бил создаден "од сите достигнуања на сите народи на нашата планета". Нашата култура, вели Сенгор, се противстави на предрасудите, подлостите, подбивањето - за да "биде присутна на банкетот на целиот свет". Негритудата беше и орудие на борбата за *деколонизација*. Сенгор потсетува на бројни творци и важни дела кои ги направиле Црните, од Африка и од американските земји. Истакнува дека големи мислители ги разбрале и ги поддржуваат Црните, дека никој сериозен повеќе не им ја негира изворноста, не смета дека се плагијатори и дека прават

само лоши копии. Заедно со онтологијата (битието) на Црниците, Сенгор ги објаснува психологијата, философијата и творештвото на Африка: "Црнецот е човек на Природата. Бујната средина во Африка... му дала мошне силна чувствителност... Црнецот е отворен за сите контакти... Тој повеќе чувствува отколку што согледува... Тој сознава со помош на емотивната сила... Тој не сака да го користи предметот (како белецот), туку да му ја дофати смислата... Африканскиот Црнец е интуитивен... И тој и европскиот белец се разумни луѓе, *homines sapientes*, но не на ист начин". Сенгор истакнува посебно дека Црнецот има развиено чувство за човечка *солидарност* и *соработка*, неговиот дух е наклонет кон *дијалог*. Во уметноста, Црниците ја изразуваат идејата или чувството-сликата, т.е. *симболи*. Не се подражава Природата, Црнецот се интересира за скриената смисла на знакот што се пројавува. Тој сака да го доживее виденото и замисленото, сака да се нурне во егзистентното. Тој не се занимава со детерминизмот на појавата, туку со нејзината целост и со внатрешните импулси. Тој симпатизира и духовно асимилира. "Европскиот ум е аналитичен и дискурзивен преку употребата; афричкиот ум е интуитивен преку партиципацијата". За автентичната поезија на Африка, која е поврзана со митот, но и го изразува актуелниот дух на Африканците, Јасмина Шопова, нашата соработничка во УНЕСКО, има напишано: "Бидејќи уметноста во средиштето на универзумот го поставува сопствениот творец - човекот, црниот човек не гледа во неа само начин на себеизразување, туку и единствена можност за себереализирање. Затоа црнчката уметност не претставува, туку креира... Во тој духовен свет црниот човек живее исто толку активно колку и во материјалниот".

Оддавајќи им признавање на европските интелектуалци, кои го поддржувале ослободувањето на Африка, и на мнозина афроамериканци и негроафриканци, кои со своите дела ја демонстрирале творечката моќ на црните народи - Сенгор изразува уверување дека Африканците ќе знаат да се снајдат во градењето на слободните општества и ќе се вклопат во универзалните процеси на светскиот развој. Потсетуваме дека **Мартин Лутер Кинг** (1929-1968), колега на Сенгор по ученоста и другар во борбата за ослободување на Црниците, има кажано: "(Големиот историчар) *Арнолд Тојнби* (1889-1975) во својата *Синудија на историјата* вели дека можеби Црниците ќе бидат тие кои на западната цивилизација ќе ѝ дадат духовен поттик, којшто толку очајнички ѝ е потребен за да опстане. Се надевам дека тоа е можно. Духовната сила која Црниците можат да му ја пренесат на светот произлегува од љубовта, разбирањето, добрата волја и ненасилството".

Кваме Нкрумах говори за "афричката личност" и оттука ја изведе својата идеја на **консциенсизам** (освестување). Но водачот на Гвинеја **Секу Туре** (1922-1984) и Кваме Нкрумах брзо се приклонија кон идејата за **африканскиот социјализам** според советскиот образец. Тоа беше поблиску до идејата на **панафриканизмот**, која ја разви американскиот поет и социолог **Вилијам Едвард Дибос** (1868-1963) по Првата светска војна, а во средината на XX век многу ја поддржуваа црните мислители и борци од карибските краишта.

Африка страда. Не успеа да развие свој вистински пат. Лоши политички ориентации, неоколонијализмот (кој ги опседнува нејзините простори и богатства), социјалните немири и бунтови, воени пучеви, страшни конфликти помеѓу племињата и верите, геноциди, болести, сиромаштија, глад... не придонесуваат за напредување на африканските народи. Дадени се многу жртви - **Патрис Лумумба** (1925-1961), **Амилкар Кабрал** (1921-1973), **Том Мбоја** (1930-1969)... Уништувањата се константни и, се чинат, неизбежни. Африканците

самите се против себе. Нестивнатиот **неоколонијализам** дивее - за тоа пишуваат многу нови научници и пријатели на Африка, помеѓу кои и младиот социолог **Франц Фанон** (1925-1961), од Мартиник, соработник на Сартр, автор на трогателните книги "Проколнатите на светот" и "Социологија на револуцијата", во кои ги опишува несреќните Африканци во својата борба за опстојба и човечко признавање. Затоа е секогаш корисно да се чуе што мислел и кажувал големиот мислител и поет Леополд Сенгор, еден од оние кои имаа шанса лично да се развијат во современата светска цивилизација, со што се покажуваат потенцијалите на африканските личности, кои се рамни на оние на сите луѓе на светот. Само кога би го нашле својот **негроафрикански пат!** Сенгор потсетува дека негритудата и цивилизацијата на универзалното можат да се разберат само во заедништво со другите луѓе.

Етички мисли на Леополд Сенгор

"Сите етнички групи ги имаат, со различни аспекти на разумот, сите човекови вредности, но кај секоја посилно се истакнува еден од тие аспекти и една добродетел."

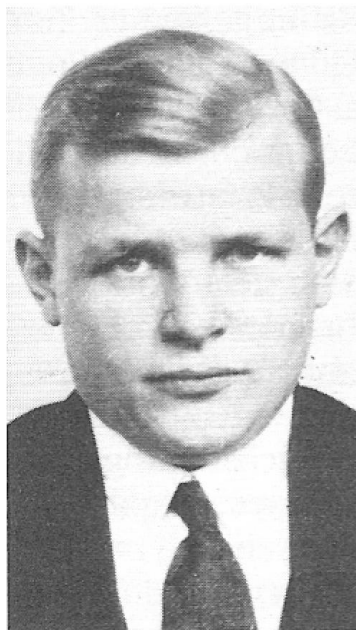
"Мора да го задржиме афроцрнечкиот метод на сознанието, кон него интегрирајќи го оној со кој се служела Европа во својата историја."

"Жено, запалија ја ламбата на масло и децата, како и нивните родители, нека зборуваат за предците - дозволи ми да ја вдишувам миризбата на нашите мртви, да се потсетам и да го повторувам нивниот жив говор."

"Ние сме во епохата на сечовечка конвергенција. Горди сме што нашиот прилог кон вредностите на цивилизацијата придонесе хуманизмот на XX век да биде почовечен, значи повистински, затоа што го обликувале сите луѓе на нашата планета Земја."

89. Дитрих Бонхефер

СЕКАКО ПРАВИ ДОБРО

Етичарите ги учат луѓето да ги почитуваат добрите животните ставови и начела. Тие предлагаат и правила за добро однесување, ако постоечките не се достатно добри и доволни за живеење достоинствено за човекот. Но, во човештвото има периоди кога завладува особено лудило, "темни, матни времиња", што води кон криза на однесувањето и кон пропаѓање на човештината. Тогаш етичарите се меѓу првите кои не се согласуваат со тие норми што се стремат кон уништување на луѓето, особено ако се безразложни таквите напади спрема другите. Понекогаш некои групи, народи или раси се "слепи", не гледаат дека прават недостојно зло и ги уништуваат ближните. **Етичарите се исправаат наспроти злото и помагаат да се спасат страдалниците**, кои-годе да се тие. Секој човек е Божје чедо и најдобро е луѓето да живеат и да се крепат сите заедно.

Најлошиот човек во последниот век Адолф Хитлер (1889-1945) со некоја демонска моќ ги раздвижи потенцијалите на германскиот народ со цел да ги зароби сите нации, заслепен да се бори против целиот свет. Тој имаше голема спротива во антифашистите и хуманистите, во модерните народи и водачи, кои не дадоа да победи Злото и успеаја да ги победат разуларените нацисти. Негови противници беа и големите германски научници, кои тој ги избрка или тие избегаа од теророт кој изродот го спроведувааше - Ајнштајн, Томас Ман, Бертолт Брехт, Марлен Дитрих, Карл Јасперс и стотици други. Фанатизираниот фашист имаше и фантастичен **директен противник дома**, во лицето на пасторот Дитрих Бонхефер, кој не го жалеше ни животот за да ги оправда своите етички погледи и љубовта спрема луѓето.

Дитрих Бонхефер е роден во 1906 година во Бреслау (Вроцлав). Татко му психијатар и браќата се агностици, но Дитрих студира теологија во Тибинген и Берлин и станува лутерански свештеник. Служи во германската колонија во Барселона, потоа минува една година во теолошката семинарија во Њујорк, каде што се запознава со познатиот американски теолог Рејнхолд Нијбур. Станува предавач на Берлинскиот универзитет (1931). Кариерата му е прекината во 1933-та. Два дена откако Хитлер дојде на власт, Бонхефер одржа предавање преку радиото (тогаш најсилниот медиум) против нацистичкиот "принцип на општ водач (фирер)"; предавањето е насилно прекинато. Есента заминува како пастор во Лондон за тамошната германска колонија. Јавно ги поддржава Германската исповедна црква и Барменската декларација (1934), Се враќа од Лондон (1935), иако го канеле во САД, сакал да биде со своите верници. Раководи со малиот семинар на Исповедната црква (1937), кој е забранет од нацистите. На Бонхефер му е дадена забрана да предава во Берлин, да проповеда и, конечно, во 1941, да не смее да пишува и да објавува. Во 1939-та тој се придружи на движењето на отпорот во Германија, кое го поддржуваше контраразурнувачката служба на адмиралот Канарис. Веројатно учествувал во прочуениот заговор за убиството

на Хитлер во јуни 1944 година. Но уште во 1943 година, малку по свршувањето со млада жена, го уапси Гестапо, без јасни сознанија за неговиот отпор, помагање на противниците на режимот и спасување на илегалците. Во септември 1944-та го обвинија дека се откриени докази за неговото учество во неуспешниот атентат. На 8 мај 1945-та е осуден на смрт и идниот ден обесен со Канарис и другите заговорници. На логорските чувари им била пренесена посебната заповед од Хитлер дека Бонхефер не смеат никако да го остават жив - бил соблечен гол и обесен со метален тел (само ден-два пред Англичаните да го ослободат тој логор). Последните зборови му биле: "Тоа е крај, но за мене е почеток на животот". Делата пред војната му се: "Заедница на светителите" (1930), "Актот и постоењето" (1931), "Цената на доследноста" (1937); посмртно се објавени "Писма и документи од затворот", неговата незавршена "Етика" и "Отпор и покорност".

Дитрих Бонхефер е силен проповедник и сјајен теолог на **протестантизмот**. Секоја религија говори за Бога и ги следи своите свети книги и Божјите пораки. Зачетникот на протестантското христијанство **Мартин Лутер** (1483-1546), една од најзначајните личности од германската и модерната светска историја, потсетуваше на зборовите на свети Павле (**5-67**): "Праведниот ќе биде жив со верата". Божјата милост ќе се излее врз оној кој ќе ги почитува љубовта и жртвата на Исус Христос. Спасението доаѓа кога верникот ќе си ја потчини волјата на Христа и неговите начела (љуби го Бога, а и ближниот како себеси). Таа основна вистина треба да се покаже и со животот, без никаков компромис, "дури целиот свет - како што велел Лутер - да биде потопен во конфликти и борби, дури и да биде урнат и уништен". Тоа е идеја водителка на протестантизмот, кој е доминантна религија во Германија. Дури и пред официјализираните нацистички притисоци и злосторства, многу протестантски пастори и теолози се противствувале на Хитлеровата омраза и на нечовечните заповеди, на бришењето на историјата, на прогонувањето на слободноумните творци и на сите кои не мислат исто како Фирерот и Партијата, а за целиот народ идеологот д-р Јозеф Гебелс тврдеше дека сите треба духовно и лично да му се покорат и да го величаат Водачот слично на месија, кој ветува дека на Германија ќе ѝ обезбеди владеење со светот и "царство од 1.000 години". Кој е против, или нацистите не го милуваат - или бегаат во странство, или ги прогонуваат, или ги убиваат, или ги затворат во логорите (во кои првин се затворани Германци, а потоа и сите други окупирани народи, посебно Евреите и Ромите).

Бонхефер е еден од ретките останати интелектуалци, кој активно се противстави на авторитаризмот на Хитлер и неговите крволочни соработници. Тој се противи на фирерството на Хитлер како идеализиран водач на Германците - вели "Ние го следиме Христа!", како и на гонењето на Евреите - вели "Сите сме браќа!" Теологот **Хелмут Тилике** (1908-1985) од Бармен, професор во Хајделберг, во 1940 година јавно ја критикува политиката на нацистите и отпуштен е. Иако по војната станува повторно професор, тој останува и пастор. Напишува "Теолошка етика" (1955), со амбиција да разговара со современиот човек, сака да ја врати Црквата од самоизолацијата и да ја насочи кон земниот живот на човекот, за овој да може да има вера во животот. **Германската исповедна црква** (1933) е создадена како вонредна лига на пасторите, која следеше по прочуениот *Аријски ѱараџраф*, со кој нацистите забранија во Црквата да работат луѓе кои немаат чисто расно потекло (неколку колена да немаат Евреин помеѓу предците) или да не се оженети за такви лица. На иницијатива на пасторот *Марјин Нијмилер*, новата организација одбива да

даде поддршка на нацистите (што, инаку, го стори една група пастори) и јавно истакна дека Христос е единствениот Господ на Црквата. Првиот синод на Исповедната црква е одржан во Бармен, каде е прифатена **Барменската декларација** (1934). Во овој значаен документ се вели: 1) Се отфрла секое божествено откровение освен Божјето слово кај Христос, "кое треба да го слушаме, да му се доверуваме и да му се потчинуваме во животот и во смртта"; 2) Нема животни области кои се надвор од власта на Христос (на пример, политиката); 3) Црквата не може "да ја смени формата на своето послание и заповеди, произволно или според некои владејачки идеолошки или политички уверувања"; 4) Црквата не може да се потчинува на нацистичката држава и да го прифати "принципот на фирер (водач)", ниту да воведи други влијателни црковни раководители освен обичните пастори; 5) Се отфрла идејата дека државата има право да ги одземе функциите на Црквата (и да стане "единствениот и општ систем во човечкиот живот") или Црквата да ги шири своите должности и врз државните работи, да "стане државен орган"; 6) Се отфрла идејата дека Црквата може да биде потчинета на световните цели. Иако не успева да стане широко позната и влијателна, Декларацијата значеше силно противставување на нацизмот.

Вратен од странство кон својата паства, Бонхефер знае дека им е потребен на верниците во тие тешки времиња и ги води со верски дела, учења и совети. Ги споделува со нив страдањата. Вели Исус бил со луѓето, па и сега е со нив со верата. Помага и духовно и реално, ги крие ако треба, набавува илегално документи кои ќе им помогнат, ги учи младите, дава помош да ближните, дури и ако не се протестанти. Неговите дела ги храбрат исплашените и ги насочуваат храбрите. Ја велича личноста на Махата Ганди - вели "Тој може да ни биде пример!"

Има уште многу такви храбри, талентирани и вредни интелектуалци во Европа, кои се бореа против фашизмот, дури и по цена на животот. Прочуениот чешки писател **д-р Карел Чапек** (1890-1938), философ и лекар, кој го создаде поимот *робот*, како апарат-суштество кое е создадено од луѓето, но без душа и емоции, но кое ќе се *љобуни* и ќе го уништи својот алчен и недоволно умен творец - се крена против заканата од нацистите за окупација на неговата земја, држеше огнени говори и ги учеше луѓето да издржат пред таа страшна судбина, кога светот ги остави без одбрана. Беше кандидат за Нобеловата награда за литература, но почина токму пред да ја добие. Големият писател **Џорџ Бернард Шо** (1856-1950), хуманист, тогаш рече: "Подобро јас да умрев отколку д-р Чапек".

Француската мислителка **Симон Вејл** (1909-1943), од Париз, со највисоко образование, беше убиена во *логор*. Постхумно објавените книги направија од неа значајна личност на современиот хуманизам и религиозна мисла: "Достоинството и милосрдие", "Чекајќи го Бога", "Ропството и слободата" и др.

Логорите се посебна тема на *фашистичката* политика и на секоја *диктаторска* власт во модерното доба. Ги имаше во Германија, Италија, Унгарија, во сите фашистички земји, па и во Југославија пред, за време, а и по војната, како што ги имаше во Советскиот Сојуз, Бугарија и во другите социјалистички земји, во Африка, дури и во САД за време на војната, во кои се превентивно затворани граѓани со јапонско потекло (за да не станат шпиони). Цинично, на германските логори на портата пишуваше "Трудот ослободува", парафраза на ставот на протестантите. Во логорите се затворани политички недоверливи личности, потоа припадници на несаканите нации-етноси,

исцрпувани се, казнувани и држани **без судење**, спроведуван е терор на властите и чуварите, а за омразените народи **геноцид** (масовни убиства заради припаѓање на некоја народност). Еден од најзлогласните логори беше во полскиот град Ошвјенцим, *герм. Аушвиц* - тамо се убиени и изгорени во печките милиони. Во хуманистичката мисла е кажано дека по Аушвиц (каде човекот го покажал своето *најџрдо* лице), ништо повеќе нема да биде како порано во културата и човечкото живеење.

Дитрих Бонхефер бил значаен **теоретичар на верата**, не само голем морален борец. Тој инсистира на историското откровение со Христос. Тој ги поврзува онтологијата и теологијата како комплементарни дисциплини, кои заедно служат за различните потреби на религијата. Не е согласен со истакнувањето на човековото изделување од себе самиот и од светот, зашто со тоа се задушуваат христијанската религиозност и должности спрема луѓето.

Од писмата од логорот на Бонхефер се гледа дека имал идеја за "**нерелигиозно христијанство**". Тој маченик насетувал концепции кои ќе станат поразвиени во 1960-тите години. Тилеке вели: "Бонхефер ни остави пораки како трнци во нашите души, кои треба благотворно да не возбудуваат". Бонхефер потекнува од семејство кое не било религиозно, а животот го запознал како свештеник. Тој се интересира како да најде допирни точки со современиот човек, кој денес не е близок со старата религија. Од Ренесансата Бог е исклучуван од науката и од етиката, се верува дека овие можат да постојат без верска основа, а сознанието и моралот сепак да се развиваат. И образованието и политиката не бараат поддршка од религијата. Човекот се поретко се повикува на Бога. Иако прави ужасни дела, како за време на Првата и Втората светска војна, и при колонизирањето на неразвиените народи, луѓето не ја повикуваат религијата на помош, не се враќаат кон верата. Бонхефер вели: "Бог не пушти да мислиме дека може да живееме и без Него... Пред Бога и со Бога ние живееме без Бог. Господ дозволува да биде истиснат од светот, да остане на крстот".

Затоа Бонхефер го постапува прашањето какво е христијанството денес, што на луѓето им значи Христос. По речиси два милениуми вера во Христа, која стана најраширена на светот, и според териториите и според бројот на верниците, сега кругот на религиозните се стеснува. Насилната држава се подигрува со религијата, ги негира основните христијански вредности - *љубовта* и *милосрдноста*. Бонхофер посочува дека свештениците треба да им се свртуваат на оние кои имаат тешкотии или кои загубиле некој близок. Но, тие нешта не се доволни за христијанската активност. Бонхефер се прашува дали човекот мора да биде религиозен за да биде христијанин.

За Бонхефер е можно "нерелигиозно христијанство", на Исус да гледаме како на Господ на нерелигиозните. Современиот човек не верува во митот, а се сомнева и во самата религија, него го изненадуваат чудата, а исто така и самиот Бог. Човекот треба да научи да говори за Бога на световен начин, а христијанството да го покажува исто така на световен начин. Така треба да ги доживува и Божјите страдања. Бонхефер ќе каже: "Не религиозните практики, туку учеството во страдањето на Господа во световниот живот се карактеристика на христијанинот"

За оваа идеја Бонхофер го следи познатиот швајцарски теолог **Карл Барт** (1886-1968), кој прави разграничување помеѓу стремежот на човекот да го открие Бога во религијата (што може да води и до идолопоклонство) од стремежот на Бога да допре до човекот преку откровение. И Бонхефер укажува дека Црквата прави пропусти со некои професионални дела. Религијата го

толкува Бога како трансцендентен и така на философски начин го прави оддалечен, па спасението почнува да се толкува како бегство во другиот свет, а резултат на тоа е овој свет да ја губи вредноста. Исто така индивидуализмот пречи на верата. Религијата, понатаму, го ограничува христијанството на одредена област од животот, а и оваа се намалува поради сè поголемата секуларизација. Христијаните така се изолираат и стануваат далечни на тешките и болни прашања на реалноста. Во Црквата луѓето се интересираат само за сопственото спасение. Така со помош на религијата се одделуваат од општеството и неговите проблеми. Во светот само се пронаоѓаат нови верници и тие се тука за да бидат одведени во царството на религијата.

Поради тие тревожни аспекти, Бонхефер тежнее да ги врати **Бога и Црквата во обичниот живот** (не само при празничните црковни молитви). Бог би требало да биде во центарот на животот. Иако е трансцендентен, тоа е значи дека е оддалечен од луѓето. "Бог е тука, среде нашиот живот", вели Бонхефер. Затоа христијанинот треба да се научи да го живее христијанството и да говори за Бога на световен начин. Црквата не треба да се нурнува во своите грижи, туку да му служи на светот. Таа треба да го следи примерот на Христос, кого Бонхофер го определува како "човек за другите". Според Бонхефер, христијанинот и натаму би требало да говори за Бога и да се моли, но тоа малку би било на личен план. Не знаеме како ја замислувал точно оваа концепција, но секако станува збор за религија според современите услови и цели.

Се разбира, свештеничката практика е основна задача и размисла на Бонхефер. Но интересна е една негова критика на верската реалност. Тој во иронија вели дека е можно да се даде опрост на гревовите без покајание, крштевање без црковни правила, причастие без исповед - некои се заложуваат и за такви постапки. Тоа Бонхофер го нарекува "прости благодатти". Меѓутоа, вистинска благодат е следење на Христа, што му дава на човекот единствено можен живот и го осудува гревот. Позицијата на Бонхефер не е само на добра личност, загрижена за другите луѓе, туку на свештеник, кој го следи учењето на Христос и се истакнува со своето дело како религиозен предводник. "Ако благодатта е Божји подарок на христијанскиот живот, тогаш не може ни за миг да се отклонуваме и да не го следиме Христа". Достојно на христијанството не може да се живее ако се верува дека може да се прави сè со надеж дека Господ ќе прости. Бонхефер прави добро, и во невозможни услови, покажувајќи дека и покрај сè **може и мора да се прави добро ако се верува.**

Малкумина кај нас знаат за Дитрих Бонхефер, далечните херои и добродетелни луѓе понекогаш се заборавени или за нив не сме училе - тие го прават доброто заради доброто и заради својата етичка должност. Со овој текст се надеваме дека читателите ќе научат за **еден од најголемите модерни мофалсти**, дека да се биде морален тоа значи да правиш добро и во најтешки услови и секако, ако треба и со животот, да им помагаш на оние на кои помошта им е потребна.

Етички мисли на Дитрих Бонхефер

"Прави го и сподели го она што е исправно!"

"Храбро соочи се со реалното, не се двоуми што би можело да биде!"

"Не летај со мислите, туку прави нешто за слободата!"

"Слободо, долго се мачевме за тебе дисциплинирано, со дела, страдајќи, сега кога умираме те гледаме и те знаеме точно каква си!" (крај на стихотворбата на Бонхефер по затворањето "Стапки на патот кон слобода" - Самодисциплина, Акција, Страдање, Смрт)

90. Рејчел Карсон

НОВ ВИД ХЕРОЈСТВО

Храброста е една од главните добродетели. Но, ако се разбира само како докажување наспроти другите луѓе, таа има ограничена димензија на т.н. машкост, “машки” морал. Во Антиката ја сметаа за една од основните 4 добродетели. Сепак веќе постарите етичари укажуваа дека храброста е особен вид однесување наспроти другите, чување на себе од другите, а не насилничко манифестирање на својата сила (рицарите-трубадури имале задача да ги бранат слабите и жените). Од друга страна, човештината, високата хуманост непосредно би значела чување на другите од себе. Така кажуваше црногорскиот етичар **Марко Миљанов** (1833-1901). Небаре се навестуваше нов бран на човечки дилеми и постапки. Во новата епоха на човештвото се појавија различни *нови видови храбрости* и *ново*

херојство - како што се дрското пробивање на патиштата во модерното творештво, или одбраната на самодостоењството и на животите и достоинството на другите луѓе пред страшните закани на социјалните диктатури или на колонизациите, или невиденото неочекувано проникнување во сферите на науката и во производството, во психологијата и во етиката, или херојството при новите огромни брзини и при испитувањето на космосот. Стравовите се човечка реалност, која не стега во душата и не ни дава да се истакнеме во човештината, ни ги одзема енергетските делови за јуначење. Односно, ни ја скротува нашата чувствителност и ни оневозможува да ги сториме неопходните нешта. Со добрината ги истакнуваме нашата човечност и херојство. Со новите видови херојско однесување го градиме единствениот свет на луѓето.

Значајно е гледиштето на новите хуманисти, како **Штефан Цвајг** (1881-1942), кој во своите популарни дела претстави многубројни етички аспекти на човечкото живеење, а исто така и животи и погледи на разни етичари (Еразмо, Толстој, Ганди...). Овој храбар бранител на општочовечкото поврзување, кој од протест се самоуби пред разгореното насилство во светот и потресен од првичните успеси на Хитлер да завладее со Европа, укажува дека **единствениот хероизам на земјата е оној кој не бара туѓи жртви**. Една од најзначајните вакви нови пројави на храброста и херојство е **соочувањето на луѓето со своето негативно дејствување врз Природата**, согледбата на тешките последици од таквата негрижа и поттикнувањето да го сменат своето однесување. Пионер на таквото храбро размислување и поведение е Рејчел Карсон, која ја иницираше современата еколошка свест и акција - а исто така даде инспирација да се размавне и нов вид морално мислење, т.н. “женска етика”.

Рејчел Луиз Карсон е родена во 1907 година во американската држава Пенсилванија, како најмалечко девојче во четиридетно семејство. Израснала

покрај реката Алегени на имот од 260 декари со густа шума. Самата кажува дека била осамено детуле, кое се интересирало за природата, а времето го минувало изучувајќи ги птиците, инсектите и цвеќето. Заради болест долго време останала дома, но слабото девојче читало страшно и учело со голема желба. “Реј“ Карсон се определила да биде писателка и уште како дете објавувала во списанијата за деца. Потоа студирала литература на женскиот колеџ во Питсбург. Таму започнала да учи **биологија**, што ѝ донело нова ориентација во животот. Велела дека биологијата кај неа го разбудила **чувството за волшепства**, под што таа секогаш го подразбирала природниот свет (слично говореше и Емерсон). Дипломирала во 1929 година со одличен успех. Летната практика во една поморска лабораторија ја поврзала со океанот, во кого открила голема мистериозност. Добила стипендија за прочуениот универзитет “Џон Хопкинс“ во Балтимор, а по магистрирањето во 1932 година станала асистент по зоологија на Универзитетот во Мериленд.

Откако умреле татко ѝ и сестра ѝ, Рејчел се грижела за семејството. Нашла работа во Бирото за риболов во Вашингтон и пишувала куси радиоемисии за морскиот живот. Откако одлично го положила државниот испит, станала *државен биолог за водениот свет*. Самата велела дека сè започнало со нејзиниот научен и истовремено лиричен текст за животот во морето, под наслов “Под морската површина“. Тој материјал го проширила во книга “Под ударите на морскиот ветер“ (1941). Потоа ја објавила книгата “Морето околу нас“ (1951), кое било бестселер во текот на 81 седмица. За ова дело освоила многу награди, а преведено е во десеттици земји. И во следната книга за морето (1955) таа ја објаснува физиката, геологијата, хемијата и биологијата на океанот и на неговите брегови. Во нив научните согледби се проникнати со поетски описи. Тие книги остануваат траен придонес на Карсон кон естетиката на морето и културата на човечкото однесување спрема големите природни пројави и простори.

Во 1958 година нејзиниот приватен резерват за птици во државата Масачусетс е опустошен со **ди-ди-ти**, кога било прскано против комарците. Карсон одамна ги знаела големите опасности од употребата на хемиските отрови; уште во 1945 година предупредила на заканата од *ди-ди-ти* за живиот свет, но списанијата не ја прифатиле нејзината статија. Сега решила да почне да **зборува посилно**, зашто “инаку не ќе имала спокојство“. Ди-ди-ти (ДДТ, дихлоро-дифенил-трихлоретан) е хемиски препарат, создаден непосредно пред Втората светска војна. Под влијание на славата на новиот лек *пеницилин* и заедно со ентузијазмот од победата над фашизмот, и овој препарат е сметан за волшебен. Како силен инсектицид, тој лесно убива бубачки кои го напаѓаат човекот (вошки, комарци) или ги јадат посевите. Целиот свет го величаше новиот препарат. Тој навистина донесе многу промени, пред сè спаси мнозина од тифус и од маларија и овозможи да се зголемат приносите од житарките. Пообемната храна (заедно со другите агрикултурни, хигиенски и здравствени мерки) влијаеше врз порастот на населението, така што денес на Земјата има преку 7 милијарди жители наспроти 1 милијарда пред едно столетие. Но, ди-ди-ти во себе имаше проклетство. Се откри дека тој е **страшен отров** за човекот и за секое живо суштество. Тоа убиствено влијание - но и со големи **генетски последици!** - е спротивно на благородната намера тој препарат да ги ослободи луѓето од злодејните и опасни инсекти. Карсон беше свесна за противречноста помеѓу оваа нова животна опасност и стремежот за зголемени земјоделски приноси и добивка, заради кои земјоделските производители можат да бидат индиферентни спрема последиците од искористувањето на хемиските препарати.

Министерството за земјоделие на САД дури препорачувало масовно да се употребуваат *хербициди* (поим создаден во 1930-тите години, за да ги означат препаратите за “уништување на лошите треви”) и *пестициди* (поим создаден во 1950-тите, за да ги означат препаратите кои ги убиваат непотребните и штетни суштества - инсекти и растенија).

Рејчел Карсон ја проучи употребата на милиони тони пестициди во Америка и во Европа. Во 1962 година таа ја објави книгата “**Замолчана пролет**“, историско дело на **новата етика**. Во книгата таа опиша едно малечко американско место, каде што изгледало дека животот е хармоничен, но каде што прскањето со новите отрови изменило сè: “Беше страна тишина. Неколку птици, кои инаку летаа насекаде, сега имаа треска и не можеа да летаат. Тоа беше пролет без глас. Во мугрите немаше повеќе хор на птичји гласови, немаше никаков звук; само тишина царуваше над полињата и шумата“. Во книгата таа покажа како ди-ди-ти и другите слични материи, од кои некои се и поотровни, го напаѓаат крвкото тело на сите живи суштества, па и на човекот. Карсон го обвини човештвото дека не внимава на Природата и укажа на неопходноста да се воведат **биолошка контрола** при борбата со инсектите и со плевелот. Во таа борба “основно ќе биде разбирањето и на живите организми, и на сиот животен систем на којшто тие му припаѓаат“. Неразумното однесување на луѓето во биосферата може да доведе до **самоистребување**. Во делото Карсон даде низа факти за апсолутното уништување на животот во безброј реки и езера, како и за труењето на птиците и на другите животни во големите области на САД. Посочи и на лошите генетски импликации врз човекот, што претставува грозна опасност со несогледиви последици (тие проблеми не можеме лесно да ги согледаме кај човекот, бидејќи една генерација изнесува 25-30 години, така што оттогаш досега се случени 2-3 човечки генерации и не можат да се видат генетските импликации врз човечкиот вид и биолошка структура).

Делото “Замолчана пролет“ брзо стана **светски хит**, поттикнувајќи бројни дискусии. Производителите на хемиските препарати се обидоа да ги дискредитираат авторката и книгата, наречувајќи ја Карсон “хистерична жена“, без квалификации да пишува такво дело; критичарите сметаа дека таа ги “поедноставува нештата и погрешно заклучува“. Меѓутоа, во 1963 година Советодавната научна комисија на младиот умен Претседател на САД **Џон Кенеди** (1917-1963) основа специјална поткомисија за испитување на пестицидите (во светот **прва етичка комисија за биохемиската област**). Направените истражувања покажаа дека Карсон има право и во американскиот Парламент е забранета употребата на ди-ди-ти. Тоа беше **првата вистинска успешна еколошка акција** на светот. Во 1964 година од рак умре Рејчел Карсон како почитуван херој на новата свест и дејност за подобрување на положбата во Природата.

Во новата епоха **Природата е нападната широкострано**. Човекот ги исцрпува нејзините ресурси, ги валка водите, воздухот и почвата, претерува со греењето, уништува растенија и животни, невнимателен е при развитокот на индустријата и на другите форми на дејствувањето и на живеењето, кои ја загадуваат животната средина. Карсон **поттикна нов дух кај луѓето** за да ги согледаат негативностите од своето дејствување, да изберат правилен животен пат и да се определат за постапки кои нема натаму да го загрозуваат живото постоење на Земјата. Тоа е **вистинско современо етичко однесување**.

Карсон предупреди дека идејата за “*покорување на Природата*“ (која од Ренесансата и заедно со развојот на науката и техниката е раководна идеја кај луѓето) е арогантна фраза, плод на “неандерталската епоха на биологијата и

философијата, кога се мислеше дека Природата постои заради удобство на човекот“. За Карсон проблем и несреќа е што науката го вооружува човекот со толку силни оружја и средства, со кои, насочувајќи ги нив против здодевните и опасни инсекти, **човекот истовремено ги загрозува Земјата и своето живеење**. Карсон загрижено укажа дека луѓето живеат во свет со премногу труење и крајно уништување.

Во “Замолчаната пролет“ Карсон пишува: “Тврдам дека хемиските инсектициди никогаш не треба да се употребуваат. Ние сме дале отрови и силни биолошки хемикалии на луѓе кои целосно или во голем степен не се запознаени со нивните потенцијали да повредуваат и уништуваат. Тие отрови ги направивме достапни за многу луѓе - без нивна согласност и често без нивно знаење... Сме дозволиле хемиските препарати да бидат употребени со недоволно или со речиси никакво претходно испитување на нивните ефекти врз почвата, водата, дивниот свет и врз самиот човек. **Не верувам дека идните поколенија ќе ни го простат недостигот на вистинска загриженост за целината на Природата, која е основа за нашиот живот**“.

Карсон не беше милитантна, туку суптилна и тивка личност. Таа само **храбро** се крена против трагичните состојби, крајното незнаење и катастрофалната невнимателност на луѓето. Таа прва херојски покажа дека прогресот на луѓето не може да се спроведува на сметка на животната средина. Со голема љубов ја опишуваше Природата и на луѓето им всади вредности за поцелосно разбирање на природната реалност и процеси.

Особено е важно што со идеите и етичките норми на Рејчел Карсон се појави еден нов етички феномен - т.н. **женска етика**, која во моралот ги вградува и развива оние димензии на разбирањето на доброто и на исправното постапување за кои се верува дека ѝ припаѓаат на душата на жената. Идеалите на таа етика се животот и опстанокот; главните вредности се вчувствувањето, разбирањето и топлата практичност; нормите ја истакнуваат загриженоста и грижата, свртеноста кон реалните животни проблеми, а се однесуваат на блиските и на ближните, на повредените и на несреќните, на длабоките трауми во Природата и во животот на луѓето. Во практична смисла, ваквата етика се разви неколку години по Карсон со првото големо движење за одбрана на животната средина, наречено “**Зелените**“, кое во најиндустријализираната и хемиски најзагадена земја на Европа (тогашна Западна Германија) го осмисли и предводеше уште една херојка на новата храброст - **Петра Кели** (1947-1992).

Оттогаш сè повеќе жени од областа на философијата и науките се посветуваат на истражувањето на човечкото однесување спрема Природата и ги развиваат идеите за заштита на животната средина и човечката опстојба. Наместо **антропоцентризам**, како концепција која сите прашања и главната цел на човечкото мислење и постапување ги концентрира врз човекот и неговата посебна опстојба, завладеа концепцијата на **биоцентризам**, која ги насочува луѓето кон внимавање и чување на сите живи суштества, а сега е сè помодерна концепцијата на **физиоцентризам**, со која целината на постоењето, сите видови постоење, и природните и материјалните, стануваат предмет на човечкото интересирање и загриженост, или на **геоцентризам**, со сконцентрираност врз прашањата за суштината на Земјата како наш животен дом, со објаснувањето дека таа како целина е специјален жив организам со име “**Геа**” (GAIA, што како поим, инспириран од старохеленската божица на Земјата, го востанови астрономот **Џејмс Лавлок**). Треба да имаме особени сознанија за ранливоста на Природата-Земјата и за неопходноста да ја сакаме и чуваме планетата. Се развива **еколошка етика**, планетата се нарекува еуфемично **Мајка Земја**, ООН

прогласи нејзин светски ден **22 април**, се тврди дека мора да внимаваме на загадувањето за да ја вратиме Природата "во добра состојба на идната генерација, од која сме ја позајмиле" и сл. Од 1970-тите години се јави и сè повеќе се развива и **биоетиката**, како особена форма на етиката посветена на оценувањето на човечкото однесување во биолошките области (Природа, здравје, животна средина, болести, научни истражувања, технички иновации, зависности, особено наркоманија...) и на чувањето на природните ресурси. Таа етика е блиска во духот на "женската етика", која денес најобразложено ја развива и брани професорката **Керол Гилиган** (р. 1936), која истакнува дека со векови сме ги слушале гласовите на мажите, а дека од скоро може "да се чуе поинаквиот глас на жената, во којшто лежи вистината на етиката на грижата".

Биоетиката и еколошкото движење се најзначајните етички димензии на современиот свет. Сето тоа започна со идеите и борбата на Рејчел Карсон за вредноста на живата природа и за достоинството на живите суштества. Таа покажа колку е неопходно човекот да се соземе и да не прави непростливи грешки, кои ја уништуваат Природата. Нè демнат топлотна климатска криза, ширење на озонската дупка, која нè ги спречува смртоносните ултравиолетови зраци да создаваат рак кај луѓето, губење на слатката вода, ширење на пустините, труење на почвата, опаѓање на создавањето на кислород и други тешки природни состојби... Карсон јасно го идентификуваше големото зло на современиот свет - неговото внатрешно *самоуништување* во природна смисла. Со морална сила на пророк и со храброст на етички рицар Реј Карсон се застапуваше за промена на начинот на човечкото живеење и однесување. По нејзините дела и идеи за доброто, светот тргна во друга насока. Или, поточно кажано, секако треба да тргне, ако ја послуша поуката за **вистинското херојство на луѓето** - луѓето треба да се контролираат себеси, да не ѝ нанесуваат штета на Природата и да не го повредуваат животот, да ги чуваат другите луѓе, да се грижат за сите живи суштества околу себе, за сиот природен свет и за самите себе - онака како што мајките мислат за своите деца и се грижат за нивно добро. Тоа е новото нужно херојство на човекот и човештвото.

Етички мисли на Рејчел Карсон

"Човекот е дел од Природата и неговата војна против Природата неизбежно е војна против самиот себе."

"Јас се обидов да ја спасам убавината на живиот свет."

"Имав света обврска да го сторам она што можев - ако не го направев тоа, јас не ќе можев повторно да бидам среќна во Природата."

91. Симона де Бовоар

СМИСЛАТА НА ЖИВОТОТ Е ВО НАС

Философите, како и сите луѓе, обично имаат блиски другари. За етичарите *пријателството* е една од најголемите вредности, а неколку од најзначајните философи на моралот (Аристотел, Кикерон, Монтењ, Ками...) истакнуваат дека без пријателите човекот е осамен и дека пријателствувањето му дава шанса на добриот човек да се истакне во моралот, сакајќи да се покаже пред својот близок во најдобра светлина. Меѓутоа, има малку брачни двојки во философијата, кога двата члена се мислителци, најнапред зашто философите често се осаменици и не стапуваат во брак. Двојки научници има - **Пјер Кири** (1859-1906) и **Марија Склодовска-Кири** (1867-1934), физичари и хемичари го открија *радиумот* (1898) и ја споделија Нобеловата награда (1903); таа дури беше прва жена на светот шеф на универзитетска катедра (1906) и прва личност и една од ретките која највисоката научна награда Нобел ја има добиено два пати (1911).

Затоа е забележана двојката **Жан-Пол Сартр**, најпознатиот француски философ кон средината на XX век, со неговата другарка **Симона де Бовоар**. Тие 51 година имаа прекрасна врска. Нивното духовно дејствување ги поврзуваше и ги инспирираше во нивното одделно творештво (не напишаа ништо заедно, иако целиот живот беа заедно речиси секој ден, се поддржуваа во работата и се сакаа и почитуваа - споделуваа сè). Денес се случи нешто неверојатно, што говори за промените во светот и за **новото место на жената** во културата и во творештвото. Имено, делата и идеите на Симона де Бовоар се меѓу најбележитите во современата светска духовност, дури се *популярни* од трудовите на Сартр. Светот ги сака и почитува нејзините размислувања, се инспирира од нив и ги следи, де Бовоар е една од оние жени-етичари кои ѝ дадоа белег на новата ера.

Симона де Бовоар е родена во Париз во 1908 година. Дипломирала философија на Сорбона (1929). Во 19-та година запишала: "Не сакам во животот да му се покорувам никому, освен на самата себеси". Уште од студентските денови е пријателка со Жан-Пол Сартр, блескав млад философ и писател, кого го оценува како "сродна душа, за кого открив дека топло ги споделува сите мои страсти; нему би можела секогаш да му раскажам сè". Не живееле во ист стан, но секоја вечер се дружеле, разговарале, ги споделувале идеите и многу патувале заедно по светот. По кусо време учителствување во гимназија, таа (како и Сартр) одбира слободна писателска професија. Била уредник во списанието "Модерни времиња", со Сартр учествувала во сите позначајни културни и политички настани во Франција. Пишува повикувајќи се на сопственото

искуство и лично ги проучува проблемите. Ги анализира важните прашања на современото и вдахновено и мошне уверливо, со убав стил, ги изнесува своите ставови. Пишува *романи* "Гостинка", "Мандарини", "Убавите слики" и "Раскината жена", *автобиографски* текстови "Спомени на добро воспитаната девојка" и "Церемонија на разделбата", *философски и социјални* текстови: "Двојството на моралот", "Вториот пол" и "Староста", *драми и есеи*; во секој жанр може да се изложуваат видувања за животните реалности и за човечките проблеми. Почина во 1986 година, оценета како "вистинска хероина во историјата на жената".

Една философија го записна светот кон првата третина и кон средината на XX век. Светот ја очекуваше со страст и со интересирање, бидејќи на човекот му кажувааше што му се случува и какви проблематични ситуации го очекуваат. Во прашање беше тематиката на **егзистенцијата** (*лаш.* - *посвојување*, конкретно живеење). Уметноста тогаш чекореше кон творечки слободи, но луѓето во секојдневното живеење, во работата, во политичките позиции беа застрашени и потресени од случувањата, кои носеа смрт и болести, ако престануваа едните се заменуваа со полоши, проблемите прогресивно се зголемуваа. Во Првата светска војна (1914-1918) имаше многу мртви, иста така разочарани и духовно растревожени, душите на луѓето се потресоа од насилството и страдањата, од фрленоста на човекот во бесмислени ситуации и огромни тегоби, од апсурдноста на живеењето и од безизгледноста на иднината, а очекуваа дека XX век ќе им донесе слобода и радости (трагедијата на луѓето убаво ја опишува уште насловот на романот "На Западот ништо ново!", 1929, од *Ерих Марија Ремарк*, 1898-1970). Во последователните регионални конфликти и војни загинаа уште толку низ целиот свет, а за мнозина никој не ни знаеше. Во Втората војна (1936-1945) умреа педесеттина милиони, а атомската бомба се закани да го уништи човечкиот род. Индустријата убиваше душа, тело, свест, љубов, кризите изгладнуваа милиони. Стотици милиони беа под туѓа доминација и жртви на кризи и терор. Новите авторитарни режими управуваа милиони, прогонувајќи ги сите за кои мислеа дека не им требаат. Насекаде милиони жртви, страдања, неизвесности, дури радостите се претвораа во тажни пројави и духовно тревожење. А богатите имаа празни души. Ретко кој се чувствуваше слободен и исполнет со хуманизам.

Во таа нова философија како *еџика* имаше бројни способни мислителци, кои настојуваа со разни литературни средства (философски расправи, романи, драми) да ги објаснат **страмот** и постојаната **загриженост** на личностите. Тие длабоко ги чувствуваа неволјите како и мнозинството луѓе. За човекот во новата епоха се карактеристични неговите **јанси** и **несигурност**. Философите ги испитуваа тешките последици од човековиот развој и живеење и создадоа особена размисла за бесмислата и тешкотиите во човечкото постоење, за талкањата и за налудничавите насоки на човечкото движење. Тој философски правец во Западна Европа се појави во 1920-тите години најпрвин во Германија, а подоцна и во другите европски земји, а за време на Втората светска војна стана уште попопуларен, а по војната, во Франција, во Париз, речиси мода и **култура на живеењето**. За тоа придонесе многу антрополошката, психолошка и критичка свртеност на оваа мисла. Општата **разочараност** од прогресот и од кризата на европската цивилизација ги потресе сфаќањата на луѓето и предизвика *песимистички* мисли кај луѓето. Предвесници на оваа философија се *Сорен Киркегор* (1813-1855) и *Фридрих Ниче* (1844-1900), кои ја покажаа поврзаноста на философијата со егзистенцијата на човекот. Големо влијание извршија и писателите со критичка и философска конотација *Фјодор*

Достоевски (1821-1881) и Франц Кафка (1883-1924), со своите трагични видувања на човечките судбини во модерната епоха. Од новите духовни правци, силно беше влијанието на создавачот на психоанализата *Зигмунд Фројд* (1856-1939), како и на новиот метод феноменологија на *Едмунд Хусерл* (1859-1938).

Една гранка од тие размисли е наречена **философија на егзистенцијата**, како своевидна реакција во однос на позитивизмот и неговиот оптимизам во науката, како разочараност од техниката и сомнеж во просперитетот и хуманоста на индустриското општество. Овој правец се занимава со **единичната егзистенција** на човекот и со неговото место во светот. Се истакнува разнебитеноста кај човекот и неизвесноста од светот во којшто живее, кој го збунува и плаши, има многу сомневања, опкружен е со опасности. Се чувствува *оси́авен* и *осамен*, упатен е на самиот себе, без никаков сигурен темел за постоењето, а истовремено има одговорности, што произлегуваат од слободата што ја има. Оваа философија егзистенцијата на човекот ја сфаќа како *йосебна сйецифична форма на йосйоењеййо*, кое се разликува од постоењето на другите нешта во светот. Пред сè, човекот е единственото суштество кое **свесно се однесува кон своето постоење**. Но, човековата личност не може до крај да се разбере научно и рационално. Карл Јасперс вели: "Оној кој мисли дека може да проникне во сè, тој повеќе не философира. Кој научното знаење го смета за сознание на битието како такво и за сознание на целото битие, тој влегол во еден вид научна празноверица. Кој повеќе не се зачудува, тој повеќе не прашува. Кој повеќе не знае ни една тајна, тој повеќе не ја ни бара... На границите на знаењето се покажува нешто што не може да се знае".

Човекот има **слобода на избор**, неговото постоење е неповторливо, конечно. Основните својства на човековата егзистенција, наречени **егзистенцијалии**, се индивидуалноста, индетерминизмот, историчноста. За да проникне во егзистенцијата и во нејзината срцевина и сушност, оваа размисла се служи со поимите: очај, загриженост, страв, тегобност, јанса, страдање, мачнотија, пораз, пад, закана, проклетство, здодевност, апсурд, смрт, ништожност... Егзистенцијалната ситуација на човекот во светот се опишува како еднократна, неповторлива и особена.

Претставници на **философијата на егзистенцијата** се **Карл Јасперс** (1883-1969), **Габриел Марсел** (1889-1973) и др. Јасперс првин бил психијатар; од огромниот број дела најпознати се: "Духовната ситуација на времето" (1932), "Философија на егзистенцијата", "Атомската бомба и иднината на човештвото". Тој разликува три темелни области на философирањето кое е *йтрансцендирање* ("преминување преку") на објективно даденото: философска ориентација, осветлување на егзистенцијата, и метафизика. Неговата основна теза е дека егзистенцијата е небаре *осйварување на вечносйа во времеййо*. Таа не може објективно да се создава, т.е. да се мисли за неа, самата егзистенција е секогаш воздржување пред неискажливото.

Највиден претставник на правецот кој се нарекува **егзистенцијална философија** е **Мартин Хајдегер** (1889-1976), еден од најпознатите светски философи, чија најзначајна книга е "Битието и времето" (1927). Тој се запрашува за битието. Испитувањето на егзистенцијата (која е во времето), т.е. на самата човекова опстојба (*герм.* Dasein = "битие кое е тука, излезено на виделина"), е подготовка за прашување на самото битие (Sein). Да се мисли тоа што е битието може само ако човековата суштина се промислува како *екс-истенција*, т.е. како отвореност за вистината на битието како "дом" на битието. Хајдегер посебно ги испитува и објаснува категориите на проблематичното човеково постоење во современата епоха - загриженост, дело, смрт итн.

Третата варијанта на овој философски правец е **егзистенцијализам**, со најзначајните претставници **Жан-Пол Сартр**, **Морис Мерло-Понти** (1908-1961), **Симона де Бовоар**, тука го приклучуваат и **Албер Ками** (1913-1960).

Жан-Пол Сартр (1905-1980) е роден во Париз (дедо по мајка му е чичко на Алберт Швајцер). Рано останал без татко. Учел во елитна гимназија и на Сорбона. Бил кусо време професор во гимназија, па заминал на 3-годишна специјализација кај Хусерл. Бил во германско заробеништво и член на Движењето на отпорот. По војната му понудиле да биде професор на најзначајниот француски универзитет Колеж на Франција, ја отфрлил поканата, зашто сметал дека така ќе се зароби со старите идеи кои треба да ги предава, сакал да пишува свои книги. Добил Нобелова награда за литература (1964), но е единствениот кој одбил да ја прими, останувајќи доследен на своите критички уверувања спрема буржоаската култура. Создавал *проза*: "Тегобност" (1938) е најпознат егзистенцијалистички роман, "Сид" (1939) се раскажи за страдањата и доживувањата во Шпанската граѓанска војна, "Патишта на слободата" се тритомен роман, и *драми*: "Муви" (1943), за моралните дилеми во односите меѓу луѓето, ги повикува на отпор против окупаторот, "Зад затворената врата" (1944), за односите помеѓу луѓето во пеколна атмосфера, во која духовно се тормозат, "Валкани раце" (1948), за политичкиот неморал во партиските односи и, посебно, кај водачот, "Ѓаволот и добриот Господ" (1951), за дилемите на голем војсководец, кој првин е зол, па многу добар, па ги согледува дилемите на моралот, што самиот ги доживеал, "Заточениците од Алтона" (1960), за современите капиталисти; драмите имаа *свејска слава*. Има објавено многу *философски* расправи, од кои "Битието и Ништожноста" (1943) е најпозната егзистенцијалистичка книга, "Егзистенцијализмот е хуманизам" (1946), "Што е литературата?" (1949), за проблемот на ангажираноста во уметноста, "Критика на дијалектичкиот ум" (1960), едно ново видување на марксизмот, збирка на своите текстови "Ситуации" (во 10 книги), *автобиографски* текст "Зборови", како и анализи на *писателите* Бодлер, Флобер (на 2.400 стр.), Жан Жене и др. Во списанието "Модерни времиња" (кое го основа со група пријатели, а така е наречено според филмот на Чарли Чаплин) развива исклучителна критичка активност, ги поддржува сите страдалници и опоненти на власта; зема учество во студентските бунтови (1968/69) и бил прв директор на дневникот "Ослободување (Libération)" (1972), за да им помогне на новинарите да излегува. Силно ги критикуваше капитализмот, Америка, империјалистичките војни и секој вид колонијализам и експлоатација. Беше еден од членовите на Меѓународниот Раселов суд против војната во Виетнам.

Жан-Пол Сартр ги критикува и материјализмот и идеализмот, кои не можат да ги објаснат релациите суштествени за човекот. Материјализмот ја објаснува релацијата човекот-светот како однос на субјектот со од него независниот објект, човековата свест е одраз на законите на материјата. За Сартр тоа е самоизмама, се прикрива фактот дека човекот е апсолутно слободен. Идеализмот, пак, оваа релација ја смета како идентитет на свеста и реалноста, го сокрива постојаниот судир помеѓу свеста и реалноста.

Сартр ја сфаќа **егзистенцијата како она што ѝ претходи на есенцијата**. Тоа е радикален пресврт. Традиционално философијата ја претпочитуваше *есенцијата* (суштина) и сметаше дека таа ѝ претходи на *егзистенцијата* (постоењето), која е материјализирање на есенцијата во реалноста. Според Сартр, човекот најпрвин постои, тоа е напред, тоа претходи, а потоа, како што живее, се развива и умира, се определува неговата суштина. Во романот "Тегобност" Сартр ни го опишува главниот јунак Рокантен како ја сознава

својата егзистенција во миговите на вдохновеност, размислувајќи за коренот на едно дрво што го набљудувал. Сартр картезијански изјавува: "Ме фаќа ужас од постоењето - значи, постојам". За парадоксот на личното постоење и денес зборува мотото на овој популарен философски роман: "Тоа е момче без некоја општа важност, всушност само една единка".

За Сартр, "**човекот е одговорен за тоа што е**". Во неговото главно стручно дело "Битието и Ништожноста", основниот однос е помеѓу *биџиетјо-по-себе* и *биџиетјо-за-себе*. Битието-по-себе е сета реалност, освен човекот, кој е битие-за-себе. Начинот на нивното постоење ја прави разликата помеѓу предметите и човекот. Предметите се материјални, тешки, цврсти, масивни, валкани и троми, тие даваат отпор и немаат никаква смисла. Човекот со свеста како битие-за-себе ја *определува смислата на постојаноста*, на нештата, на битието-по-себе. Човекот како егзистенција е во постојано менување и развивање, насочен е *кон иднината*. Тој не може да се дефинира што е. Само може да се рече за човекот дека е *она што не е и не е она што е*. Откако ќе умре и ќе стане битие-по-себе може да се каже за човекот што е, тогаш престанува да биде она што бил. Во битието-за-себе се појавува недостаток, *ништо*. Тоа е важно за човекот, бидејќи е над битието. Ова откривање на ништожноста значи извор на вредностите, кои произлегуваат од основната човекова побуда што сака да ја оствари - а тоа е *синтеза на свеста и биџиетјо*. Човекот има желба да има апсолутна егзистенција, во која ќе биде исклучен недостатокот, за со тоа да стане Бог. Сартр вели: "Ако Бог постои, тогаш човекот не постои; едниот со другиот се исклучуваат".

Така Сартр ја изложува својата главна тема СЛОБОДАТА. Сартр открива дека во човекот ништожноста го надминува битието - тоа се изразува во слободата, која се открива низ чувството на уплав, "кога човекот доаѓа до свест за својата слобода". Самиот страв е начин на постоењето на слободата. *Човекој е осуден да биде слободен*. Всушност, **човекот е слобода**. Сам во светов, без Бога, напуштен и без да е поврзан со нешто како Битие, тој ја остварува својата смисла со дела. Според Сартр, човекот е она што "самиот од себе ќе направи со својата дејност". Каков ќе биде човековиот живот зависи од него: со смисла или бесмисла, тој самиот е одговорен за тоа како ќе се определува, како ќе се ангажира. За слободата да не остане празна, човекот мора да ја исполни со правење планови, проекти во ситуациите во кои е фрлен. Човекот **мора да избира**, тој е осуден на тоа да избира. Ставен е пред многу можности, мора да ја прифати одговорноста за она што ќе се случи, како и за ризикот на своето постоење. Зад секоја постапка се крие ризик, заради безброј непредвидени опасности кои човекот постојано го изложуваат на страв и неспокојство. Тоа предизвикува јанса и тегобност во човековиот живот, а неговото постоење станува бесмислено.

Со своите планови човекот доаѓа во судир со другите, кои, исто така, имаат свои проекти. Се појавуваат отпори за остварување на плановите и проектите. Секој сака другиот да го искористи како објект за својот проект. Сартр ќе рече: "**Пеколот, тоа се другите**", затоа што другите мојата слобода ја ценат според својата волја. Слободата на другиот е негација на мојата слобода - и обратно. Така другиот секогаш се гледа како објект за нечиј проект, а неговата слобода се негира.

Хуманизмот е возможен само ако се засновува врз *ангажираноста* на единката која има свест и чувство на одговорност за своите постапки. Човекот се определува што е и што ќе биде. Одлуката тешко се донесува и претставува тегобност за човекот, затоа што секогаш е поврзана со одговорноста и со

ризиците (во зависност од тоа во која насока ќе се случува егзистенцијата). Тоа е тешко за човекот, бидејќи одлуката е акт на определување на себе, а отфрлање на другите можности. Во тоа е тегобноста и неможноста на човекот да донесе решение. Но човекот мора да одлучува, да се определува. Тоа е неговиот живот, тоа е неговиот ангажман, кој ќе трае сè додека човекот не умре, кога дефинитивно се определува неговата есенција.

Сартр и Бовоар се најбележити **егзистенцијалисти**, секојдневно присутни во универзитетскиот Латински квартал и Сен-Жермен де Пре и на сите париски настани. Литературата пишувана од егзистенцијалистички позиции - романите, расказите, драмите - станаа најпознати во светот. Се развиваше и популарна музика, чија муза беше прекрасната **Жилиет Греко** (р. 1927), интимна пријателка на најпроучениот млад трубач **Мајлс Дејвис** (1926-1991), кој живееше во Париз. Потоа и филмот ги презеде истите идеи, како "црн бран" или "нов бран" (Франсоа Трифо, Клод Шаброл, Жорж Клузо). Егзистенцијализмот, со своите одрази во битничката, хипи и критичката мисла, ја изрази тешката, драматична лична положба на човекот во современата историска и социјална ситуација.

Симона де Бовоар започна со *романот* "Гостинка" (1943), во кој врз основа на своето искуство, и дотогашните идеи на Сартр, сугерира двестраност на ситуациите и на односите во љубовните релации. Истакнува дека "говорот е повик за слобода на другиот". Животот бара да пронајде смисла. "Литературата започнува таму каде што живеењето запира да се движи самото од себе", заклучува авторката. Романот "Мандарини" е ремек дело (ја доби најголемата француска награда за литература Гонкур, 1954). Во романот се опишува можноста-неможноста за ангажирање на левите интелектуалци по војната, вклетени помеѓу граѓанскиот став и сталинистичкото влијание, без вистински да продолжи духот на Движењето на отпорот и на Народниот фронт (предвоена обединета политичка акција). Дали е конечен искажаниот оптимизам за политичко и литературно ангажирање на хероите на романот во новата социјална ситуација?! Љубовта на суштества разделени со океанот е трагична, животот е веќе определен и не може суштествено да се менува. Авторката вели: "Бидејќи срцето и натаму ми чука, ќе мора да чука за нешто, за некого. Не сум gluva, повторно ќе слушнам повици". Нема самоубиство, туку отвореност за живеење.

Автобиографските текстови на Бовоар се прекрасни. Во "Мемоарите на добро одгледаната девојка" (1958) говори за раѓањето на желбата за пишување заедно со бунтот против граѓанската средина. Ја покажува ситуацијата кога семејството, бидејќи е сиромашно, нема пари за мираз за нејзин буржоаски брак и ѝ дозволува да студира. Таму го сретнува Сартр, се здружува со него. Ги опишува професорската кариера и почетокот на војната, "кога животот престана да се движи". Во другите два тома (1960, 1963) Бовоар покажува како се вклопила во историјата и се здобила со увереност дека пишувањето за себе е истовремено пишување за другите. Го раскажа своето и Сартровото делување за време на војната и по војната; тоа е широка слика на настаните и културните процеси, но истовремено и информација за нивните литературни дела и амбиции. Во "Церемонијата на разделбата" (1981) Бовоар ги опишува последните години и месеци со Сартр - нема драстични тагувања, но пленат потсетувањата на философот кого го сакаа милиони млади на светот, како и неговата неисцрпна желба да се бори, заедно со младите и со револуционерите, до последниот миг и речиси ослепен да им помага колку што може со својата личност, совети и текстови (кон текстот се приложени и записи од снимените философски разговори со Сартр). Со префинети емоции Бовоар се

простува од својот полувековен пријател, истомисленик и љубовник. Таа направи и автобиографски текст "Кога ќе ги направам сметките" (1972), со што се заокружува нејзиното *себеиспишување* како философско-литературно сведоштво, карактеристично за егзистенцијалистите. Текстот "Мошне блага смрт" (1964) се однесува на умирањето на мајка ѝ, но зборува за смртта како насилство и бесмисла, како скандал на човечката судбина, што нашата цивилизација треба да го доживее реално, а не да го маскира со лажен оптимизам.

Етичката расправа "Двојството на моралот" (1947) е бележит придонес на Бовоар кон егзистенцијалистичката философија и етика. Амбицијата е да го претстави животот и етичките избирања. Започнува со мотото од Мишел де Монтен дека "животот по себе не е ни добро ни зло, туку место за доброто и злото, според тоа каков го создадете". Потпирајќи се врз главното дело на Сартр "Битието и ништожноста", но и врз мислите на Хегел, Бовоар направи образложение на двојните ориентации и дејства во моралот, кои човекот го водат кон слобода или кон опредметување, онака како што ќе одбере. Човекот е разумно суштество, "трска која мисли", бега од својата природна судбина на смрт од која нема ослободување - и како свест, на која не дејствува никаква надворешна сила, но истовремено е објект смачкан под тежината на другите предмети. Како субјект во светот во објектите, тој и самиот е објект за другите. Таа трагична двојственост на човечката судбина во денешницата се чувствува уште попарадоксално. Луѓето сметаат дека се врвни цели за секоја намера, а во акциите им се бара кон другите да се однесуваат како да се орудии или пречки; што повеќе расте нивното влијание врз светот, ги урнисуваат силите што не можат да се контролираат; господари се на атомската бомба, а таа е создадена само за да ги уништи. Така философски резонира Бовоар - човекот живее помеѓу вистината на живеењето и на умирањето, на осаменоста и на врските со светот, на слободата и на робувањето, на безначајноста и на најголемата важност на секој човек и на сите луѓе. Треба да **погледнеме во лицето на двојственоста**. "Од сознанието за вистинските услови на нашиот живот треба да ги црпеме силата за живеење и причините за дејствување".

Човекот, според Бовоар, не треба да се обидува да ја скрши двојноста на своето суштествување, но "мора да прифати да се реализира". Нема надвор од себе да бара гаранција за својата егзистенција - таа е единственото нешто, вон од неа нема ништо со што би се споредувала. Но, "треба да знае **дали сака да живее и под какви услови**". Тоа е централната тема на оваа етичка книга на Бовоар. Човекот носи одговорност за светот, тој е негово дело, во него се впишуваат неговите порази и победи. На земната судбина ние треба да ѝ дадеме значење. "Моралот постои само кога треба да се реши некој проблем". Моралот е израз на полетот на нашето живеење, него го нема кај пасивниот субјект, туку слободниот субјект го открива во својот проект. Луѓето треба да се свесни за слободата на другите и за својата слобода. Изборот е миг на реалното пројавување на човекот и на моралноста. Слободата е извор за сите значења и вредности - од неа се оправдува егзистенцијата. "**Сакањето да се биде морален и сакањето да се биде слободен - тоа е едно исто решение**". Слободата значи минување од природата во моралитет. Тоа е **творечка слобода**. Затоа е тажно препуштање на судбината, разочарано гледање на неуспешните поранешни обиди (особено во младоста), поништување на слободата, страв од обидите...

Тогаш се **затвора иднината**. Целта на мојата слобода, вели Бовоар, е освојување на егзистенцијата. Тоа е можно само ако човекот "ја сочува на располагање својата иднина". Казна е ако се присили на дела која немаат

смисла. Најужасна казна е доживотно затворање. Слободата се изразува само кога си дава содржина низ некоја **акција**. "Слободата секогаш може да се спасе", таа е секогаш движење за ослободување. Затоа за Бовоар егзистенцијалистичкото учење е "единствената философија во која моралот има свое место". Ништо не е однапред решено, човекот може да загуби, но може и да добие. Но мора да ја прифати својата субјективност. Моралниот избор е слободен, значи "непредвидлив". Но ако не избира и не е одговорен за себеси, човекот станува обичен факт, трпи пораз. "**Моралот е победа на слободата над фактичноста**". За Бовоар, "човечката слобода е крајната, единствена цел за која човекот мора да се определи", напуштање на остатокот на светот како безлична пустина. Тоа е основната идеја на теориската етика на Бовоар, човековото барање на **слобода и активност** за животните **проекти**. Егзистенцијата човекот треба да ја чувствува како радост.

Но, ништо не може да се направи без другите или дури против нив, предупредува Бовоар. Волјата на човекот извира од него, сепак тој може погрешно да сака да ја наметне на другиот. Ако предметот на ваквата негова страст е целиот свет, тој станува фанатик и тиранин. "Човекот кој го бара суштествувањето далеку од другите луѓе, го бара против нив, а истовремено се загубува себеси". Ниедна егзистенција не може валидно да се исполни ако се ограничува на себе, "таа ја побарува (нејзе ѝ е потребна) егзистенцијата на другите". Така ќе може морално да се реализира. Станува збор за **поврзаноста на човекот со сите други луѓе**. "Секој човек, тврди Бовоар во своите дела, чувствува потреба за слободата на другите луѓе". Слободата е нешто општочовечко. Секој чувствува **потреба сите луѓе да бидат слободни**. И тоа човекот го прави, бидејќи не е набљудувач, туку дејствува. Моралот бара во борбата човекот да настојува да служи на универзалниот интерес на слободата. Угнетувањето не може никако да се оправдува. Исто така, во однос на минатото нема можност за акција, но таа е можна за иднината, за **отворање на конкретни можности**. Со изборот се создава историјата. "Животот се користи и да се продолжи и да се надмине".

Книгата на Бовоар "**Вториот пол**" (1949) е **најзначајна книга за жената во нашата епоха**, а бидејќи пред нашето време малку се пишуваše за жените како социјални суштества (освен како личности во литературата), тоа е веројатно **најзначајна светска книга за жената**. Тоа е сведоштво за ЖЕНАТА денес, посебно во западната цивилизација. Пристапот е егзистенцијалистички - не постои општа човечка природа, па така нема ни неменлива, вечна женска природа. Прочуерна е изјавата на Бовоар: "**Жената не се раѓа, таа тоа станува**". Дадени се одлични анализи на положбата, сфаќањата и третирањето на жената во нашата цивилизација. Со својот истражувачки дух, првокласно образована, философски и научно насочена, Бовоар создаде историско дело. Во **првиот том** се изложени Судбината (биолошка анализа; психоаналитичко гледиште; и позициите на историскиот материјализам), Историјата (главно трагични факти и засрамувачки компарации за мажите - како "втора" страна во овие расправи) и Митови (културно-литературни сознанија, поврзани со ставовите на писателите Монтерлан, Лоренс, Клодел, Бретон и Стендал, или со позициите на одвратноста, фалусната гордост, слугувањето, поезијата и романескните мечти). Во **вториот том** се анализираат детално Формирањето на жената (детство, доба на моминство, воведување во сексуалниот живот, лезбијство), Ситуацијата (мажена, мајка, општествен живот, проституција, зрелост и старост), Оправдувањата (нарцисоидност, љубовништво, мистика) и Кон ослободувањето (каде се говори за независната жена). Дадена е секоја можна и значајна

содржина за разбирање на жената како суштество (која сочинува **половина од човечкиот род**), како активен учесник во животот (главно без права), како партнер на мажите (кои ја игнорираат, запоставуваат или малтретираат), како творец (кој мошне ретко има шанса да се искаже - па така се пропаднати безброј таленти и човечки дела) - но и како опора за постоење на човечкиот свет, како љубовница, сопруга, мајка, домаќинка, гледачка на децата, помошничка на мажот, личност на комуникациите, на соработката, на мирот...

"Вториот пол" е една од **книгите на векот**. Ги возбуди жените, а исто така и сознанијата и совестите на мажите. Конзервативците и мачистите (кои мислат дека мажите се "надмоќни") ја критикуваа, но жените ѝ благодарат на Бовоар зашто е прва која ја разоткрива нивната положба. Пишуваат дека е мајсторска суптилната анализа на "притисокот со којшто општеството ги манипулира жените да ја прифатат пониската улога". Животот и културата управувани од мажите ја претвора жената во *предмет*, кој главно дава задоволства и работи. Книгата се ширеше низ светот (во САД излезе во милион примероци, 1953) - како што стигнуваа новите социјални прашања и се развиваше свеста и областите на интересирањето на луѓето за достоино хумано живеење (преведена е и кај нас). И денес тоа е најдобра книга за секого да ја дознае сушноста и положбата на жената (нема ништо загубено од својата актуелност). Книгата е исто така основа за **феминистичкиот** став, дека жената треба да биде слободна, како сите суштества на светот. Книгата на Бовоар ги изложува сестраните аспекти на жената и на нејзината отуѓена положба во светот, но не се запира на дадената, туку се заложува за нова социјална улога на жената, за ослободувајќи се од својата општа судбина да дојде до сопствен избор на лична слобода и одговорност за она што ќе стане. **Ослободената жена ќе ги ослободи и мажите и ќе овозможи нови односи помеѓу половите** (или *родовите* - како што денес се зборува). Во Франција е основано Движење за ослободување на жената (1970), а Бовоар, која беше активна во него, укажуваше дека не е потребна само теорија, туку и практични мерки за конкретна слобода на жените. Во денешната наука е посилено социо-културното отколку биолошкото толкување на разликите помеѓу половите. Една активиска има кажано: "Сите ние, денешните феминистки, сме духовни ќерки на Бовоар. Таа ги отвори за нас *патајата на слободата* (алузија на истоимениот роман на Сартр)".

Книгата започнува со прашањето дали зборот "жена" има некаква содржина. Бовоар посочува женски писатели кои укажуваат дека жените, како и мажите, треба да се третираат како човечки суштества. Всушност, разликите помеѓу родовите постојат, веднаш се видливи, според изгледот, облеката, интересирањата... Бовоар посочува дека човештвото го истакнува машкиот тип како апсолутен, жената мажот ја дефинира според себеси. Се појавува тоа неминовно *Друѓо*; Бовоар покажува дека и философите така реагираат. **Жената секогаш е потчинета на мажите**, хендикепирана е, нејзиниот правен статус не е ист како на мажите, економски и социјално тие се *две касии*, мажите имаат предности, различно се мерат нивните постапки. Општеството им ја признава на жените само "еднаквоста во разликите" (слична формулација се дава и за робовите во САД). Бовоар ја потцртува **перспективата на егзистенцијалистичкиот морал** - "секој субјект ја реализира својата слобода само преку постојано преминување кон други слободи", нема доказ за егзистенцијата "освен експанзија кон бескрајно отворената иднина". Тоа е смислата на истражувањето и експликацијата на авторката, Таа посочува дека денешните жени се на патот на промената. "Тие почнуваат **конкретно да ја потврдуваат својата слобода**". Сепак се оградува, дека не изложува вечни вистини, туку ја опишува заедничката основа врз која се гради егзистенцијата на

секоја жена посебно (со што посочува на нивниот особен егзистенцијален статус).

Книгата "**Старост**" (1970) е второто историско дело на Бовоар. На светот има сè повеќе стари луѓе (како и сè побројни жители), медицината напредува, животните услови се подобри, така што во светот една третина се луѓе со поголема возраст. Тоа создава нови сфаќања и проблеми за да се организира нивното живеење. Таа тема Бовоар ја обработи прекрасно во книгата посветена на "**третото доба**", кое е нов општочовечки феномен (по *детството* и *зрелата* животна фаза на човекот). Во **првиот том** се обработени поглавјата: Староста набљудувана однадвор, Староста и биологијата, Податоците од етнологијата, Староста во историските општества и Староста во денешните општества. Фактите изнесени во овој дел се важни за секое сознание за сушноста и реалноста на однесувањето спрема староста во човечките досегашни и сегашни заедници. Во првиот том Бовоар ја истражува старата личност како објект на науката, историјата и општеството - ја опишува однадвор. Бидејќи старите се и субјекти кои се набљудуваат себеси однатре и реагираат на тоа, во **вториот том** Бовоар се обидува поцелосно да изложи како тие ја доживуваат својата старост, што не може да се изрази со еден поим или еднозначно, но може да се објаснат нивните параметри и да се образложат нивните разлики. Во овој том се говори за Откривањето и прифаќањето на староста, т.е. за животното искуство на телото, за Времето, активноста, историјата, за Секојдневниот живот во староста и се анализираат Неколку примери на старост (записи на бележити писатели за својата старост, живеењето, проблемите, јансите...). Кон делото Бовоар приложи и неколку додатоци: Стогодишници, Кој се занимава со старите личности?, Судбина на старите работници во социјалистичките земји и Статистички податоци за полноста на старите лица.

Како и во случајот со "Вториот пол", ни со книгата "Старост" де Бовоар не му откри на човештвото дека постојат жените и остарените лица и нивните проблеми, но таа не само што напиша *фантастични* дела, авторски (концепциски, истражувачки и стилски) *совршени*, мошне *популарни* и читани, преведени во целиот свет, користени во науката и во разните видови човечки активности за помош на жените и на старите - туку таа даде **импулс за овие проблеми да бидат ставени во средиштето на општочовечките интересирања** - се развија медицинската *џеријатрија*, социјално-медицинската наука *џеронтологија*, се осниваат *сипаречки домови*, речиси секаде се воведени *пензии* и *здравствено осигурување* за старите лица, основани се универзитети и здруженија "*Трето доба*", а се развива и *антиеџинџ* движење (за раздвижување на возрасните). За Бовоар може да се каже дека е *spiritus movens*, духовен двигател на човечкото свртување кон овие две незаобиколни, суштествени егзистенцијални човечки реалности - жените и староста.

Сартр, де Бовоар и нивните колеги го направи популарен егзистенцијализмот во повоениот живот во Европа. Париз беше центар на егзистенцијалистичкото движење, по универзитетите, кафеаните и книжарниците се дискутираше за слободата и тегобноста, се пееше за човековите јанси и душевни страдања. Тоа не беше песимизам на болка, туку поттик за ангажман, за борба, за храбро настапување и **одбрана на слободата**. Интересно е дека во сите последователни тешки ситуации за животот на луѓето, повторно заживуваат категориите и сознанијата, духот и атмосферата на егзистенцијализмот. Сега, по паѓањето на европските социјалистички режими (во кои егзистенцијализмот беше забранета мисла, беше дозволена само критика на таа "буржоаска измислица"), нашите земји паднаа во кризи на духот, за кои расправаше егзистенцијализмот. Ние сме сега во актуелна и често драстичка ситуација на празнотија, недостиг на себеразбирање, губење на спокојство, страв од нечовечните однесувања. Старите егзистенцијалистички

теми и книги ќе ни помогнат да сфатиме што ни се случува и кои се нашите патишта за наоѓање на слободата.

Така **егзистенцијализмот сега повторно е актуелен** - треба да се чита, за да ги смириме нашите вознемирени духови од транзицијата, која кај многу народи главно не најде вистинско творечко и социјално решение.

Етички мисли на Симона де Бовоар

"Не се раѓаш жена, стануваш жена."

"Ниеден маж не би се согласил да стане жена, но сите мажи сакаат да имаат жени - *Благодариме на Бога што ја создал жената! Природата е добра затоа што на мажите ја дал жената!* - Со тие изрази мажот наивно тврди дека неговото присуство на овој свет е неизбежен факт, негово право, а присуството на жената е случајност, дури и ако среќна."

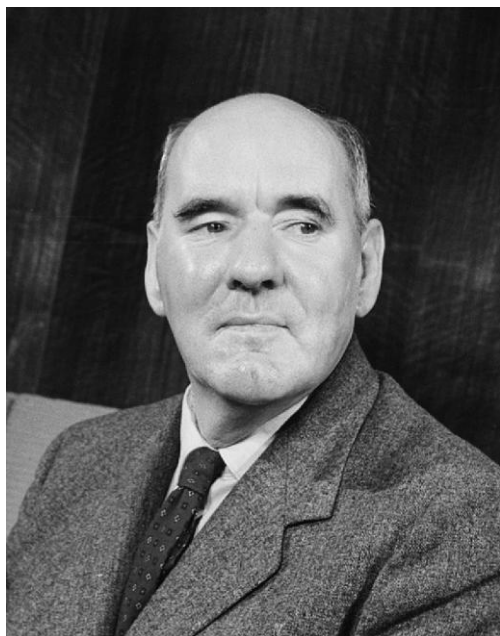
"Зборот *љубов* не означува едно исто за различните полови и тоа е една од причините за заемното недоразбирање што ги разделува."

"Ако љубовта е доволно силна, очекувањето станува среќа."

"Умниот живот води кон убавата старост, наградена со здравје и со ведрина на последното животно доба."

92. Сирил Паркинсон

ОРГАНИЗАЦИЈА И ПРАВИЛНО РАБОТЕЊЕ

Човекот стана посебно суштество откако почна да си обезбедува услови за својата опстојба. Тоа значи дека мораше да работи, да произведува храна, орудија, облека, засолниште, убави предмети... Но имаше господари, кои неприкосновено заповедуваа и првите си земаа од производите што сакаат. Тоа пљачкосување речиси е идентично сè до индустриската револуција. Во некои кралства се бараше принцовите да научат некој занает, но не за да си обезбедат издршка, туку за да ја разберат смислата и тешкотиите на човечката организација на производството. **Индустриската револуција** донесе промени во производството и негово енорно зголемување, а мораа да се сменат и правилата на **работната етика** - дотогаш работеа само робовите или

крепосниците, обврските на работата се однесуваа на нив. Некои начела на малкумина слободни граѓани-занаетчи, кои имаа свои работилници, или на некои трговци - *еснафскиот* морал, се претворија според групацијата на производството во **професионална етика**.

Се зголемуваше и бројот на *управувачи* на производството однатре, кои исто така беа во наем, но имаа задача да ги организираат фабриките, работниците, набавките, продукцијата, продажбата, наплатувањето, да водат грижа за целината на работењето и за вкупните трошоци. Ги нарекоа "управници", **менаџери**, според англискиот термин, кој во последните век и пол го усвои целиот свет. За нив се создадоа особени очекувања, совети и препораки за ефикасно дејствување, бидејќи тие се задолжени за **успех** на претпријатието - тоа се вика **менаџерска етика** и многу е развиена во современата мисла (а, заедно со философијата на менаџерството, ги воведов како предмети на нашите студии по философија, за идните интелектуалци и мислители да знаат што е важно во современата економија).

Индустриското производство, прагматичното однесување, искористувањето на ресурсите, зголемувањето на капацитетите, безобзирноста на дејствувањето за да се постигнат добри економски резултати и невнимавањето на средината имаа големи **последници за Природата**. Тие негативни состојби растеа во последните век и половина, откако се употребува и терминот **екологија** (создаден во 1866-та од еволуционистот *Ернст Хекел*, 1834-1919), кој сега се рашири во поим за заштита на Природата и на животната средина на човекот. Човекот е најголем загадувач на Природата, а истовремено и најголем страдалник од своите немарни дејства, па **еколошката етика** се однесува на човечката грижа за Природата денес. Таа најповеќе е поврзана токму со *економските* дејства (производство, користење на ресурсите, сообраќај, трошење, правење отпадоци, ставање на приходот пред внимавањето на животната средина...), а сè поразвиените еколошки сознанија се дел од

истражувањето на економијата и на менаџерството како нивни мошне значаен дел (*економијата*, поимот создаден од Аристотел, 384-322 пред н.е., и *еколоџијата* се зборови со ист корен = *хел.* дом, кука, домашни работи, домаќинлак). Со идеите на Сирил Паркинсон и на низа други теоретичари ги претставуваме напорите на човекот да ја објасни организацијата на работењето и да обмисли добри правила за однесување во економијата.

Сирил Норткот Паркинсон е роден во 1909 година. Бил познат историчар на британската морнарица, доцент на Поморскиот факултет во Дартмут. Во Втората војна, ангажиран во Министерството за морнарица, како широко образована личност направил откритие за бирократијата. По војната бил професор по историја на поморството во Сингапур, а има напишано и историја на Малаја. Светска слава му донесоа неговите **Паркинсонови закони** (1957) за развојот на бирократијата и за организацијата на институциите во модерната епоха. Овие ставови ги сметаат за полушеговити, но станаа *класични* според својата оригиналност и остроумни поставки. Паркинсон живеел и предавал во САД, Канада, Холандија, Индија, бил вистинска интернационална личност, старински кажано "полихистор" (кој знае разни нешта). Потоа има направено серија ефикасни книги за **менаџерството**, како нов феномен на економското дејствување и на социјалното живеење. Почина во 1993 година.

Книгата "**Паркинсонов закон**" донесе значајни објаснувања (така е во животот и со другите важни нешта, сите мислат дека ги знаат, но никој не ги запишал или објавил). Законот на Паркинсон гласи: "Работата се зголемува толку колку да го исполни времето кое е предвидено за нејзиното завршување". За бирократијата кажа дека "ги умножува постоечките проблеми со вработување на нови службеници". Неговиот закон покажува дека со зголемувањето на бројот на вработените секоја единица се стреми да го истакне своето значење. Затоа се прошируваат и зголемуваат работите за да се исполни времето за нивното извршување, а вработените работат и непотребни работи само нивните единици да се здобијат со поголема вредност. Тој дава факти: во британскиот Адмиралитет (министерство на морнарицата) во 1914 година имало 542 брода, 125.000 офицери и морнари, вработени во Министерството 4.366; во 1928-та 317 бродови, 90.700 морнари и 7.729 вработени - подоцна во 1967-та 114 бродови, 83.900 морнари и 33.574 вработени. Во Министерството за колониите во 1935-та имало 327 службеници, во 1943-та 817, во 1957-та (кога Британија ги губеше колониите) 1.991. Британската влада имала во 1740-та 5 министри, во 1801-та 12, во 1940-та 16, а во 1954-та 18. Ова набројување се однесува и на бројот на министрите според ефикасноста на работењето во соодветните земји: во Швајцарија има 7 министри, во САД 10, во Австрија 15, во Грција 19, во Куба 27, во (екс)Југославија 35, во (екс)СССР 38. Тој создава и математички формули за пресметување на овие бројки за секој непознат случај и за иднината, сигурен е дека бирократијата само ќе се умножува. Карактеристично е дека во бирократските институции се запира дејноста (иако сите нешто работат) ако поради болест или некоја друга причина отсутува службеникот - тоа може да потрае и со месеци и подолго, без оглед што таа работа изгледа важна. Интересно е дека со зголемувањето на бројот на службениците се проширува нивното комуницирање во установата, а не со надворешниот свет - во една од најбројните амбасади на светот (во Париз) со 2.000 службеници, 90% од комуникацијата, најчесто меѓусебна преписка, се извршува помеѓу вработените.

Се раскажува и за (големите) годишни собири на некоја организација. Запишаните ставови и коментари се однесуваат на тоа кој е поканет, потоа на бројот на поканетите и присутните, на обидите да не се каже ништо суштествено

во дискусиите, се даваат оценки дека собирот не е добро организиран, акустиката лоша, просторот непроветрен, а најчести се прашањата кога ќе се дели јадењето, дали ќе има пијалаци, кој дава дневници (ако се предвидени), а се критикува ако не се предвидени, и сл. Најчеста дискусија гласи: "За двата става (за двете страни) можам да кажам многу, но не знам што е подобро-поточно-покорисно-попотребно за нашата организација (со што се покажува грижа за неа). Јас ќе се воздржам да одлучам". За финансиските дискусии во одборите, укажува Паркинсон, карактеристично е дека за огромните суми, на пример за зидање атомска централа, за која се предвидени неколку милиони долари, не се расправа ни две минути, ретко некој ќе каже нешто, а за поставувањето на паркинг-ограда за точаци пред управната зграда за педесеттина долари се дискутира вжештено 2 часа и сите земаат збор, некои по неколку пати. Решението за некој проблем често не се донесува, туку по празна дискусија некој "поактивен" ќе предложи да се формира комисија која ќе го испита случајот - се води грижа да бидат застапени сите структури. Ако ни комисијата не донесе предлог, се прават подгрупи итн. Основањето комисија и одбори значи дека проблемот нема да биде никогаш решен или нема да биде брзо решен.

Паркинсон тврди, во **втората книга** (1970), дека "националната ефикасност може да биде измерена, дека не е доволна декларацијата за предностите". Сопствените проблеми можат да бидат решени, но потребна е решителност. Но, вообичаената практика во нашиот "претерано организиран свет" е **одговорноста или вината за решението да се префрли на некој друг или на друго место** - надолу, на друга страна или нагоре, тој тоа го нарекува "мајсторство во префрлање на топката". Во пирамидалната структура (која е карактеристична за множеството организации), "секој смета на некој друг"; затоа вели дека помалите организации се поефектни. Во големите установи има два вида карактери - додворувачите бараат централизација (која најчесто и се реализира), но "бароните" бараат своја автономија. Централизацијата стана правило, се натрупуваат извештаи и биланси од сите страни, цути статистиката (чии факти никој не ги споредува и почитува), а компјутерите служат како зашеметувачко орудие со блескави шеми. Во насобраниот врв на власта обично владее хаос. Влијаат не вистинските оценки за работата, туку мненијата за резултатите, што води и кон опаѓање на производствениот морал, а раководителите во центарот и на одделите само чекаат да заминат во пензија. За главниот шеф Парксинсон кажува дека само потпишува хартии и комуницира со високите власти. Паркинсон потсетува дека уште *Џон Сџуарџ Мил* (1806-1873) барал централизирана информација, но поделба на власта. Истото како нужно го истакнува и за современите централизираните држави, каде што не може да се стори ништо корисно за провинциите. Слично укажува дека национализираните индустрии покажуваат тенденција кон губитоци-банкрот (што беше општ случај и во самоуправниот социјализам). "Организацијата е еден од значајните факти на современиот живот", истакна големиот економист Џон Кенет Гелбрајт (1908-2006). - **"Организацијата му дава критична сила на решението"**.

Со ставот за организацијата, законот на Паркинсон тласна множество коментари, кои ја потврдуваат нестабилноста и залудноста на дејствувањето. **Артур Блох** (р. 1948) напиша прекрасна книга **"Марфиевите закони и другите причини зошто нештата одат погрешно"** (1977), во кои шеговито, но сепак мошне сериозно предупредува на парадоксалноста на современите процеси и работење (во духот на Паркинсоновите закони). Првиот закон на Марфи гласи: **"Ако нешто може да се расипе, тоа ќе се расипе"**; следуваат заклучоци: "Ништо не е така лесно како што се чини", "Сé се случува побавно одошто мислиме",

"Ако е веројатно дека неколку нешта ќе се расипат, прво ќе се расипе она што ќе направи најмногу штета", "Ако се предвидени четири можни штети, секогаш ќе се појави и петтата, непредвидена", "Оставени на себе, нештата одат од лошо кон полошо". Од многуте закони на Марфи (популарни во светот), за кои и *вишора книга* објави Блох, останува да ја споменеме само неговата философска поставка: **"Насмевни се, ...утре ќе биде уште полошо"**.

Слични сознанија објавија и Канаѓаните **Лоренс Џонстон Питер** (1919-1990), педагог и самонаречен "хиерархолог", и **Рејмонд Хул** (1919-1985), драмски писател и хуморист, во книгата **"Принципот на Питер"** (1969). Основната идеја е дека нештата одат *од лошо кон полошо* (и тоа го објаснуваат во уште неколку книги со ист наслов, преведени насекаде во светот). Првиот принцип на Питер гласи: **"Во секоја службена хиерархија секој службеник се стреми да се воздигне до нивото на својата некомпетентност"**. Со други зборови: "Во дадено време, за секое работно место се пројавува тенденција да биде заземено од личност која не е способна да ја извршува работата". Во книгата на новата наука хиерархологијата (како ја нарекоа авторите) има многу објаснувања на работните и бирократските појави. Така, на прашањето како некој се воздигнал до некое место, одговорот најчесто е дека го иставиле да не им пречи, или дека е "наш човек" (има крвна или брачна врска или познанство со шефот). Авторите даваат совети како секој да си ја искористи шансата за напредување до нивото на неспособноста. Ако пак некој е исплашен од таквото извистување, Питер му советува да каже дека веќе е некомпетентен. Интересно е дека помеѓу стотиците цитирани мисли на разни умни луѓе од целиот свет, се потсетува на италијанскиот философ **Чезаре Бекарија** (1738-1794), кој кажа дека "историјата на човештвото е едно огромно море од грешки, во коешто понекаде се пројавуваат неколку вистини".

Менаџерството е нова појава во индустриската ера, важна за организирање на сè посложената работа. Според Паркинсон, бесмислен е ставот дека за раководител треба да се биде роден: "Вештината да се раководи може да се научи". За тоа се потребни **визија**, фантазија, јасна претстава каков треба да изгледа крајниот резултат. Нужно е и **знаењето**, да се знае што се работи и зборува. Потребна е и **организаторска способност**, мајсторот лесно ќе ја извршува работата која за другите е тешка, а тој "целата состојба ја држи во рацете". Всушност, добрата економска организација значи "поврзување на материјалните и човечките усилби во таква хармонија, никој да не биде претоварен и никој да не е без работа". Следниот квалитет на добриот раководител е **решителноста**, а исто така и **безмилосноста** спрема неисполнителните, невнимателните и мрзеливите. Тој треба да има **магнетска** привлечност, да е централна фигура во работењето, и да има **карактер**, да предизвикува кај луѓето љубопитство, но и сигурност. За тоа е потребно да се подготвува од раната младост.

Тоа спаѓа веќе во следната област на вредните придонеси на Сирил Паркинсон кон организацијата и работењето - **менаџерските совети**. Првата вистинска философска студија за појавата и значењето на менаџерството **"Менаџерска револуција"** (1941) направи **Џејмс Барнам** (1905-1987). Во "Историјата на човештвото" на УНЕСКО во 1960-те книгата се оценува како едно од највредните научни остварувања во XX век. Барнам направи анализа на потребата и значењето на раководењето со економијата од *сѝручњааци* кои самите не се сопственици на фирмите, туку нив ги ангажираат (како наемници) за извршување на врвна функција. Тоа е нов феномен во човештвото, иако сите големи дејства и градби во историјата се раководени од такви стручњаци, но сега

тоа е масовна појава. Според Барнам, тоа значи изградба и на **нов социјално-економски систем**, покрај капитализмот и социјализмот.

Самите менаџери, или сопственици кои раководеле со својата раширена дејност, прават книги во кои ги објаснуваат работните и раководните принципи; тие книги не се само интересни, туку и корисни за согледбата и изградбата на модерни економски ставови. **Хенри Форд** (1863-1947), механичар, кој создаде светски голема автомобилска индустрија (1903) и прв воведо иновативен метод на производство во серии и **работа на лента** (1913), вака во автобиографијата "Мојот живот и моите успеси" ги изнесува своите **принципи**: "1) Не се плаши од идното и не се врзуј за минатото. Кој има страв од иднината, т.е. од неуспехот, самиот си го ограничува кругот на својата дејност. Неуспесите само даваат повод работата да се почне одново и поумно. Чесниот неуспех не е опасен, опасен е стравот пред неуспесите. Минатото е корисно само во однос на тоа што ни укажува на патот и на средствата за развој. 2) Не обрнувај внимание на конкуренцијата. Нека работи оној кој може подобро да ја извршува работата. Обидите против туѓите дела се престап. Тоа е стремеж од слепа страст за печалба да повредиш туѓ живот и на силата да ѝ дадеш да го надвлее здравиот разум. 3) Повисоко од личните сметки ставај ја општата корист. Без печалба не може да се одржи ни едно производство. Вистина, во "печалбата" не се крие ништо лошо. Добро поставеното претпријатие, носејќи голема општествена полза, треба да донесува со себе и голем доход. Но доходот треба да се добие како резултат на корисна дејност, а не да биде нејзина основа и цел. 4) Да произведуваш не значи евтино да купуваш и скапо да продаваш. Поважно е сировините да ги купуваш по добра цена, да ги обработуваш со незначително дополнителни расходи во производ со добар квалитет, кого што потоа ќе го распределиш најправилно помеѓу корисниците. Со хазард, со шпекулација, со нечесни начини само се отежнува процесот на општественото стопанство". За етиката е интересно дека Форд прв ставал природни материјали во колите, а дека фондот "Хенри Форд" (кој не припаѓа повеќе на семејството Форд) е најголем светски донатор со 2 милијарди долари на еколошките истражувања.

Ким Ву-Чунг (р. 1936), кој од бедно корејско момче се издигна до основач и раководител на светската компанија Даеву, во книгата "**Секој пат е поплочан со злато**", напишана за поука на младите, а беше бестселер, продадена во милион примероци (ја објави и "Нова Македонија", 1994), покрај автобиографските записи дава и интересни **морални заклучоци**: "Никогаш не губете го угледот. Треба да го сметате толку скапоцен колку и животот". "Највредното нешто на светот е времето. Како стрела, пуштена од лак, никогаш не се враќа", "Искрата на **креативните идеи доаѓа од вредното работење и сериозното размислување**", "Не плашете се ако потрошите повеќе пари ако е потребно. Но, никогаш не трошете пари попусто, дури ни најмали суми", "Важно е **што** работите, но уште поважно - **како** работите", "Една грешка е голем учител, две грешки - еден учител повеќе", "Тој што натрупал многу богатство, а не знае да го употреби така што и друг да има полза, е сиромав, а не богат", "Интелектуалната себичност е подеднакво бедна како и материјалната", "Ако имате намера да останете на врвот треба да работите многу посериозно отколку што сте работеле пред да стигнете до него", "Никој кој целосно ѝ се посветил на работата - не пропаднал", "Детето бере овошје од дрвото што го засадил дедото". Ги набројува овие **6 клучеви за успехот**: Од почеток мора да работите интензивно; Малите иновации се важни; Работете за другите, не само за себе; Не грижете се никогаш за личниот чист приход; Сè е возможно додека верувате; Потенцијалните шанси се неограничени.

Легендарниот **Бил Гејтс** (р. 1955), основачот на "Мајкрософт", на системите Виндоус, на Интернет, најбогатиот човек на светот, филантроп, во книгата "**Патот напред**" (1995) вака ги објаснува своите **животни погледи**: "Верувам дека сега е чудесно време да се живее. Зората на векот на информациите дава најдобра можност, која светот некогаш ја имал, за создавање на нови компании и за напредок во медицината и во другите науки, насочени кон подобрување на квалитетот на животот - или за подобро да разбереме што се случува околу нас и да живееме во блиска врска со своите семејства и пријатели. Револуцијата во комуникациите дава големи шанси, но не е лек за сè. Важно е како добрите, така и лошите страни на технолошките иновации да се оценуваат најшироко, така што општествата во целост, а не само специјалистите да го поттикнуваат општиот напредок".

Имав среќа во 2000-та да запознаам еден вреник кој, како и многу други во совремието, даваше придонес за развојот на етиката. **Жак Беноа** (р. 1943), од сиромашно марсејско момче, со работа и деловна среќа стана сопственик на најголемото француско претпријатие за промет со житото и со сличните прехранбени култури, а потоа ја остави својата фирма и се посвети на објаснувањето и **пропагандата на етиката**. Неговата книга "**Грст етика**" (2000) е бележито сведоштво на еден бизнисмен и разбран човек за моралните прашања на животот, на бизнисот и на раководењето со работата. Според Беноа, **три вредности** се основни за животот и односите помеѓу луѓето - лојалноста, алтруизмот и милосрдноста. Во одделот "Етички менаџмент" тој ги објаснува начелата на однесувањето во работењето. Потсетува на зборовите на папата свети Јован Павле Втори: "Човекот не е создаден за да работи, туку работата е создадена за човекот". Беноа кажува дека, реално, човекот се реализира преку работата, со работата го наоѓа својот идентитет и работата му дава чувство дека постои и дека е корисен за општеството. За добриот менаџмент подучува: "**Етичкиот менаџмент го става човекот во центарот на дејството**, човекот е негова *цел*. Парите, техниката и информатиката се само важни и неопходни средства". Бидејќи човекот минува половина од своето време работејќи, квалитетот на неговиот живот зависи од работните услови. Затоа хуманите димензии мора да станат дел од ставовите на бизнисот (во книгата авторот наведува многу примери од САД и од Франција за новите пристапи кон организацијата на работата и заштитата на вработените). Беноа го критикува искористувањето на работникот како средство за профитот, вели тоа е заблуда, која не е во согласност со новите светски етички трендови: "Во новите состојби на духот газдите треба да имаат усет за своите вработени... Секој од овие треба да се реализира во својата сушност и да се види себеси во она што го работи; со тоа ќе се искористат најдобро потенцијалите на секого".

Економијата е мошне важна - ги создава условите за човечкото живеење. **Џон Робинсон** (1903-1983), школувана во Кембриџ, каде беше професор (1931-1949), е една од ретките жени философи-економисти (економијата е практична философска дисциплина - Аристотел, Тома Аквински, Адам Смит, Карл Маркс, Џон Мајнард Кејнс...). Има направено повеќе популарни дела, а во "**Економската философија**" (1962) ја објаснува смислата на една современа хумана економска размисла, чија цел е на луѓето да им се олесни живеењето. "Бидејќи економијата е наука, смета Робинсон, подобро е да биде *просветителска*, отколку да ги замаглува погледите". Во книгата има етички објаснувања, дека животните имаат инстинкти, а луѓето ги водат идеологии (верувања и научени сознанија). Моралното правило е неопходно за секое социјално суштество. Биологијата ја инспирира единката да биде донекаде

егоистична за да обезбеди за себе и за своите она што им е потребно, но "заедничкиот живот е невозможен ако стремежот за задоволување на своите интереси не е ублажен со чувството за почитување и сочувство за другите. Општеството од само скоравени егоисти брзо би се распаднало". Затоа е нужно постоење на **правила** што ќе ги помират сите тенденции, како и **механизам** (морал) кој ќе ги натера луѓето на почитување на тие начела. И творецот на новата економија на слободен пазар *Адам Смит* (1723-1790), кој впрочем беше професор по етика во Глазгов, ја истакнува *симпатијата* како основа за интересирање на луѓето за другите. Прочуениот англиски моралист д-р *Семјуел Џонсон* (1709-1784) има кажано: "Среќата на општеството зависи од добродетелта". Почитувањето на туѓата сопственост мора да се научи. Луѓето имаат совест, моралот значи способност за развивање на совеста, вели Робинсон. Тоа зависи од општеството во коешто расте единката, тоа е конвенција. Ако човекот загуби морал, тоа значи дека кај него не се развил правилно додека бил млад, дека останал недоволно зрел за чувството на правилното и погрешното. "Моралните чувства се особен дел на нашите способности". Кога станува збор за економијата, и за секој економски систем се потребни правила и совест на единките да ги почитуваат. Но стремежот за профитот може да го уништи угледот на деловниот човек. Робинсон објаснува дека задачата на економистите не е да им кажуваат на луѓето што да прават, туку зошто она што го правиме е во согласност со правилните принципи. Робинсон укажува дека Кејнс го вратил во економијата проблемот на моралот, односно ставот дека приватниот и јавниот морал треба да бидат усогласени. Тоа претставува во човекот судир помеѓу мислата за денес и својата позиција во иднината. Тие треба да бидат поврзани со решавањето на актуелните стопански проблеми. Објаснувајќи ги класичните и актуелните дилеми во економијата, таа укажува дека сме "присилени самите да размислуваме". Патот за зголемување на производството (сметано според жителот) се опремата и образованието, развивањето на финансиските институции и едуцираната деловна класа. Но, постојат разни видови "ѓаволски кругови", кои се појавуваат во секој вид економски систем и ситуација. "Ние единките ги цениме според тоа што му дават на светот, а не според тоа што од него земаат", укажува Робинсон. Во современиот свет се зголемува стремежот за помагање на неразвиените, се тврди дека треба да се напушти апсолутизација на "слободното дејствување на пазарот", и дека е погрешен ставот дека задоволувањето на сопствениот интерес води кон општо добро. Но, секогаш треба да се прашуваме: **што да правиме?** Моралниот проблем, заклучува Робинсон, не може никогаш да се реши. "Општествениот живот ќе му понудува на човештвото избор помеѓу повеќе лоши нешта". Надежта е економијата да се движи сè повеќе кон состојбата на **наука**, да се бори против идеологиите кои предлагаат парцијални (и противречни) решенија и секако **да не се застапува ставот дека единствените вредности се оние што можат да се мерат со парите.**

Сирил Паркинсон создаде низа книги посветени на менаџерството како нов вид организирање на економската дејност - напишани со **М.К. Рустомџи**, познат индиски економист во најголемата машинска компанија Тата. Во "**Големите идеи на менаџментот**" (1984) тие даваат преглед на најзначајните творци на научниот менаџмент, покажуваат дека менаџерството има основа во истражувањето, знаењето и иновациите. Најпрвин пишуваат за **Фредерик Винслоу Тејлор** (1856-1915), кој прв го истражувал човекот во процесот на работата и направил книга "**Научен менаџмент**" (1911), во кој менаџерството се означува како строга анализа на вложеното, добиеното и неговата вредност, а

ги испитува човечките односи, финансиите на фирмата, управувањето и контролата. Тој ја мразел неефикасноста. Истакнувал дека целта е да се постигне *хармонија* помеѓу раководителот и исполнителите. Менаџерот како капетан на фирмата треба да биде добро образован, а менаџментот да се студира и практикува, инаку раководството не е ефективно. Според ергономските истражувања на Тејлор во фабриката "Форд" е воведена првата работа на лента на светот. Французинот **Анри Фајол** (1841-1925) се концентрирал врз ефектите на **главната управа**. За него принципите на раководењето се универзални во сите сфери. Тој ја истакна мислата: "Да управуваш, значи да предвидуваш". **Френк Гилберт** (1868-1924) го испитувал најдобриот метод на **работните движења**. Целта е работата да се изведува планирано (операција, транспорт, преглед, складирање и доставување) и наједноставно (идентифицирал 17 движења во работата). Професорот **Елтон Мејо** (1880-1949) испитувал работничко незадоволство во концернот "Вестерн Електрик", **условите на работата**, односите во производството, однесувањето на раководителите и сл. Помогнал да се совлада хаосот во изведбата и да се постигне успех. **Мери Фолет** (1868-1933), политиколог, ги испитувала физиологијата и психологијата во бизнисот. За неа прашањата на менаџерството главно се **проблеми на човечките односи**. Човекот е социјално суштество и задача на раководителите е да го организираат бизнисот така што луѓето со целата душа да учествуваат во него. **Оливер Шелдон** (1894-1951), автор на "Философија на менаџерството" (1923), се занимавал со **социјалната одговорност на бизнисот**. Не се важни само последиците за заедницата, туку и *еџичкиите* односи во самата организација. **Лутер Галик и Лиол Арвик** објавија книга "Наука за администрацијата" (1931). На прашањето **каква е работата на менаџерот?**, тие посочија: планирање, организирање, обезбедување на кадри, насочување, правење извештаи, балансирање на финансиите. Големiot психолог **Абрахам Маслов** (1908-1970), познат со теоријата за основните човечки потреби, даде придонес и кон менаџерството - кое треба да биде **насоченост кон највишето во човечката природа**: тој бара раководителите да бидат најпросветени; двете страни во работењето да добијат нешто добро (*синерџија*); бидејќи човекот е добар според природата, секому треба да му се верува; секој сака да си го подобри работењето; постои стремеж кон *совршенство* (што ќе стане извор за цела теорија на менаџерството); треба да се изразуваат конструктивни цели, да има демократски односи, да има општествени признанија и сл. Најпознатиот и најдолговечен современ теоретичар **Питер Дракер** (1909-2005), Австријанец преселен во САД, ги смета фирмите специфичен **економски орган на општеството**. Максималната печалба не е единствената цел на бизнисот (со таква цел дури може и да се пропадне). Ги истакнува 8 цели на секоја стопанска дејност: маркетинг, иновација, организација на кадрите, финансиски ресурси, материјални ресурси, продуктивност, општествени обврски, планирани доходи. Бара постојана обука на сите во фирмата. Менаџментот не може да биде егзактна наука, но постојат 2 *златни правила*, кои се важни секогаш: правилно користење на *времето*, што е прашање на самодисциплина, и *чесноста*: "Бизнисот може и треба да се раководи чесно". Во книгата се прикажани и разни други менаџерски теоретичари, некои од нив реални раководители или советници во големи фирми, со кои се претставува сложеноста на раководењето и основните принципи на менаџерството, кое е еден од факторите на економската дејност на современото.

Прочуената книшка "**Мала библија на менаџерот**" (1984) на Паркинсон и Рустомџи е посветена на суштината и основните прашања на раководењето. Во првиот оддел Како да водим и раководим, се укажува дека треба да се запре

несуштествената работа; да се има општ поглед врз дејноста, да се стегнат финансиите и да се троши малку; клиентот да се смета за најважно нешто; да се создадат едноставни работни процедури; да се предвидуваат проблемите; избегнување на брзање и кризни ситуации; правење најдобро што е можно; имање смелост да се каже Не! Така во целата книга се даваат конкретни совети и се истакнуваат најважни нешта за успех во работењето, што е задача на менаџерството.

Паркинсон и Рустомџи имаат направено заедно **8 книги** за менаџерството (во некои учествува и познатиот индиски автор С.А. Сапр). Во **"Ефективниот менаџер во дејство"** со поднаслов "Менаџмент за секого" (1986) се пишува за развитокот на човечкиот труд од ловот до компјутерите, а потоа за **неопходноста на работењето** (како храната или водата!), со што човекот си обезбедува потребни стоки и услуги, гради пријателски и колегијални односи со другите и се развива интелектуално и емоционално како човечко суштество, а работата го чува човекот од здодевноста и пороците, па и слободното време се заработува со труд; исто така работата дава можност за учество и саморазвиток, може да биде извор за забава и радост и да овозможува креативност. Се објаснува зошто луѓето не ја сакаат работата - од отуѓеност, од дејство на борбата за моќ, од недоверба и недисциплина, од недостиг на енергија и од голема разделеност на трудот. Се разработуваат задоволството од работата, проблемот на штрајковите, суштината и видовте на учеството во самоуправата, дејството на финансиските стимуланси, работните стресови. Посебно се претставени теориите на менаџерството и **значењето на грижата за производството и за луѓето**; функциите на менаџерите и стимулирањето на луѓето; вештините на менаџерството (со 3 основни сфери - маркетинг, технички и човечки ресурси), при што се истакнува дека менаџерот треба да може да мисли апстрактно; се објаснува зошто се намалува ефективностa, како успешно се искористуваат способностите, како да се подобри раководењето и кадровското планирање, а заклучокот е посветен на новиот квалитет на живеењето, за што треба да учествува и трудот, каква е ситуацијата со синдикатите и се дава визија за најдоброто и идното менаџерство.

Во книгата **"Како да успеам во бизнисот"** (1991) Паркинсон и Рустомџи на модерен и мошне интересен начин го објаснуваат проблемот на економската сметка и на стопанскиот биланс во современата фирма. Основната порака е: **Правете ја добро сметката, за да не пропаднете!** Се разработуваат прашањата за управување и контрола, потоа подобро се објаснуваат расходите, кои треба да се намалуваат, што значи и чувство за економија. Управувањето со финансиите е базично за менаџирањето со фирмата. Треба да се откриваат скриените расходи, да се штеди и при трошењето, се укажува на расходите како одговорност на началникот и на пониските шефови (што е една од суштините на менаџерската позиција - која секогаш е поврзана со економската дејност и одговорност), се споредуваат продуктивноста и продажбата (може да се високи, а сепак да се губи), се испитува прашањето на рентабилноста, се изложуваат прогнозите и прашањето на расходите. Конечно, се укажува на **човечкиот фактор** како суштествен дел од работењето, а се покажува како денес се користат компјутерите за испитување на операциите, за донесување решенија и за најефектно намалување на трошоците на фирмата.

Мошне се **корисни сознанијата, истражувањата и книгите на Сирил Паркинсон** како уште еден негов прилог за развојот на современата економија и организација, на цивилизацијата и на научниот пристап кон светот и живеењето.

Сите ставови се **морално засновани** како споредба на резултатите, како образец за дејствување и како квалитет на човечкото однесување воопшто.

Такви истражувања, автори, мисли и книги има многу во современиот свет - еден кат на најголемата книжарница на светот, во Њујорк, која има пет широки катови, е исполнет со книги за економијата и менаџерството, кои се умножуваат секој ден. Тие се, всушност, и многу потребни. Не содржат само поуки за подобро работење, што е една голема етичка задача на секој активен човек, на секоја фирма и на секоја регионална и на општата светска економија - туку и конкретни предлози за одговорноста на раководителите, за подобро однесување на кон вработените и помеѓу нив, за развивање на работната и на животната мотивација, за грижа за ресурсите, орудијата за работа и за ресурсите, за иновативноста и поттикувањето на развојот на производството и на продуктивноста, за штедењето на финансите и на енергијата (кои имаат одраз и врз светските состојби), за доброто образование и усовршување и на менаџерите и на вработените како една од основните задачи на современата економија и на светот во целост итн. Покрај книги и учебници за економијата и организирањето, тоа се дела и за моралот. (Укажуваме дека малку автори сметаат дека е добра ригорозноста спрема подредените - според образецот на **Атила-менаџмент**, кого мнозинството автори го сметаат не само за настрано однесување, туку и за неефикасно во модерното време на човечки слободи и демократија).

Интересен автор за менаџерството е **Исак Адиџес** (р. 1937), роден во Скопје, кој има светски углед, автор е на многу книги, помеѓу кои на ремек делото "Управување со промените", а во Србија има центар за развој на менаџерството, со бележитата издавачка дејност.

Мошне интересни се истражувањата на менаџерството на **Дипек Чопра** (р. 1947), лекар и психолог од Индија, населен во САД, популарен автор на бројни книги за животот на современиот човек, особено за воспитувањето на младите. Во неговото дело "**7 духовни закони за успехот**" (1994), со поднаслов "Практичен водич за остварување на вашите мечти", ги поврзува *индискиите* сознанија со *западните* задачи и потреби. Мотото на книгата е од една *уџанишада* (индиска света книга): "Ти си таков какви што се твоите силни внатрешни желби; какви се тие, таква ти е и волјата; каква е таа, такви ти се и делата; какви се тие, таква ти е и судбината". Чопра вели дека книгата се однесува и на законите на живеењето, бидејќи во природата владеат исти принципи како при творењето во материјалниот свет: "Успехот на животот може да биде определен како непрекинато растење на среќата и прогресивно дофаќање на вредносните цели". За успехот не се потребни напори, вели Чопра, туку **разбирање на духовните прашања**, а тоа значи на Вселената, на Вишата сила, на движењата во физичкиот свет, на полето на чистата потенцијалност. Неговиот Закон 1 за **чистата потенцијалност** се однесува на сушноста на самите нас, со што се проникнуваме со силата која создава сè во Вселената. Законот 2 е за **давањето**, а со својата подготвеност да го дадам она кон што се стремам, ние ја поддржуваме циркулацијата на космичкото изобилство во нашиот живот. Законот 3 за **кармата и последиците** кажува дека она што ќе го посеам, ќе го пожнеам - па кога избираме дејства кои носат среќа и успех на другите плодот на нашата карма е среќа и успех. Законот 4 за **најмалиот напор** покажува дека разумот во Природата функционира без напори, со безгрижност, хармонија и љубов, па впрегнувајќи ги силите на хармонијата, радоста и љубовта ние лесно создаваме среќа и благодат. Законот 5 за **намерите и желбите** вели дека при нив се присутни механизмите на нивното реализирање, тие имаат бескрајна

организирачка сила во чистата потенцијалност, па кога внесуваме една намера во нејзиното плодородно поле, ние ја впрегнуваме таа бескрајна сила да работи за нас. Законот 6 за **необврзноста** покажува дека во неа се крие мудроста на неизвесноста, а со ослободеноста од нашето минато, од затворот со старите обусловености - со својата готовност да влеземе во неизвесното, во полето на сите можности, ние му се предаваме на креативниот ум, кој го изведува танцот на Вселената. Законот 7 на **дармата** (*хинд.* етиката) покажува дека секој човек има цел во животот, единствена дарба или особен талент, кои може да ги подари на другите - и кога ја реализираа својата дарба со служење на луѓето, ние чувствуваме екстаза и возбуда на сопствениот дух, што е највисоката од сите цели. Чопра заклучува дека "духот на Вселената раководи со елегантна прецизност и непогрешива интелигентност со сè што се случува во милијардите галаксии... Секој жив организам е пројава на тој Ум". Според Чопра, тој Ум се изразува низ 7-те претставени закони, кои се моќни принципи, кои ќе ни дадат можност да постигнеме самоконтрола. Со тоа и животот ќе ни стане порадосен и поисполнет. Станува збор за изворна **креативност**, која ја бараме, а овде ни е понудена за разбирање и усвојување.

Чопра укажува дека животот е вечен, но неговите пројави се моментални и случајни. "Сме застанале тука за малку, за да се сретнеме, да се сакаме, да споделуваме. Тој миг е скапоцен, но преоден, мала епизода во вечноста. Ако споделуваме добри чувства, со лесно срце и со љубов, ќе создадеме изобилство и радост за сите други. Тогаш, вредело да го изживеам тој миг".

Томас Петерс (р. 1942), со помош на **Роберт Вотермен**, изложија револуционерна организациона идеја во книгата "**Во потрага за савршенството**" (1982), со која отворија нов пат и тенденција во менаџерската философија и етика. Тие ги анализираа 43 **најдобро водени амерички компании** и извлекоа заклучоци дека успехот се постигнува кога во фирмите постои **стремеж кон најдоброто**. Цитираат една **прекрасна етичка изјава**: "Заедницата е средство за земен хероизам... Човекот ја трансцендира смртта, наоѓајќи смисла на своето живеење... Станува збор за силната желба да се постигне нешто значајно... Она од што човекот се плаши не е толку смртта, туку смртноста поврзана со *безначајноста*". Основната вредност за која се говори во ова дело е дека не постои ништо толку важно колку **квалитетот** - тогаш тоа што го правиме не треба да го правиме два пати. Еден од најпознатите американски менаџери, раководител на најголемата светска фирма IBM (360.000 вработени низ целиот свет), Том Вотсон (1914-1993) вели дека **вредноста е она што е важно**.

Слично дело, со нагласена *еџичка* нота, направија **Крејг Хикман** и **Мајкл Силва** "**Совршенството како цел**" (1984) во кое креативното однесување кон највисокиот квалитет се смета за основа на една нова *Ренесанса*. Раководителите треба да мислат *сѝраџеишки*, а исто така да бидат создавачи на нова *кулџура*. Основните 6 својства на раководителите од нов тип треба да бидат: креативност - вештина за поставување на правилни прашања; чувство - однос со другите и со средината; внимателност - начин да се создаде идното; адаптабилност - вештина да се почувствува менувањето; концентрација - практичен придонес кон промената; трпеливост - живеење со мисла за иднината.

Потсетуваме дека големиот писател и хуманист д-р **Карел Чапек** (1890-1938), хроничар на своето време, хуморист и **визионер**, кој го создаде поимот "**робот**" и го образложи во својата драма "Р.У.Р", има напишано сериозно предупредување: "Не се плашам дека машините ќе бидат господари на луѓето. Полошо е ако луѓето не се добри господари на себеси или на човечките односи".

Двојка значајни интелектуалци направи заедно разговор и книга за менаџерството **"Силата на етичкиот менаџмент"** (1988). Тоа покажува колку во современата епоха менаџерството е важно прашање, колку и етиката. Поднасловот на ова дело е **"Не треба да мамите за да победите"**. Авторите се **Норман Винсент Пил** (1898-1993), пастор, бележит застапник на *йозийивној* мислење, и **Кенет Бланчард** (р. 1939), коавтор на една од најпознатите книги за менаџерството во светот "Менаџер за една минута (кој брзо одлучува)", преведена и кај нас. Се состанаа и разговараа, забележените дискусии и посочените прашања се присобрани, и оваа одлично дело е пласирано со желба **етиката да најде место во менаџерските размислувања и активности**. Нивните главни мисли се вака изложени: "Нема вистински начин да се прават погрешни нешта"; "Пет П на етичката сила се: Предвидување (Purpose), Гордост (Pride), Трпеливост (Patience), Постојаност (Persistence), Перспектива (Perspective) - централно е Перспективата"; "Никој не може да направи да се чувствуваат пониско без ваша дозвола"; "Добрите личности изгледа дека финансираат последни, но тие обично трчаат во некое друго натпреварување"; "Никогаш! Никогаш! Никогаш! Никогаш! Не се предавај!"; "Обидувањето е обично крив збор за да не се направи ништо"; "Секој проблем може да се реши ако сте зеле малку спокојство да размислите, сте побарале пат и сте ги ставиле нештата во перспектива"; "Не може да очекувате празна чанта да стои исправено"; "Раководејќи **само** со размислување за профит е небаре играте тенис со вашите очи насочени кон таблата за резултати а не кон топката"; "Ако се грижаме на почетокот, крајот самиот ќе се грижи за себеси". Во морето од прашања кое двајцата мајстори ги кажаа и поставија во ова ретко дело, споменуваме дека ја имаат истакнато и оваа листа на **етички прашања**: 1) *Дали е леѓално?* Дали јас ќе бидам казнет од законот или од фирмата? 2) *Дали е распределено?* Дали нештата се концентрирани исто и за кусото време и за подолгиот термин? Дали тоа ќе биде победнички сооднос? 3) *Како јџаа ќе сџори јас да се чувсџувам?* Дали ќе се чувствувам горд? Дали јас ќе се чувствувам добро ако моето решение биде објавено во весник? Дали ќе се чувствувам добро ако моето семејство дознае за тоа?

Бројни прашања, многу, ставови, безброј теми за организацијата и посебно за менаџерството, сите мошне етички важни за современото живеење.

Етички мисли на Сирил Норткот Паркинсон

"Човек не треба да биде казнет затоа што бара да дознае повеќе детали пред да го каже своето мислење, нели?"

"Можеме да го поставиме прашањето - кога половината од работната сила на Англија ќе биде проголтана во административни професии."

"Вообичаена практика во нашиот претерано организиран свет е одговорноста или вината за некакво решение да се префрли врз другиот или на некое друго место."

"Фирмата која на пазарот ќе се прочуе со бавно исплаќање, ќе плаќа повеќе при купувањето, затоа што доставувачите при определувањето на своите цени почнуваат да го пресметуваат доцнењето."

93. Мајка Тереза

ПРАВЕЊЕ ДОБРО СО ЦЕЛОТО СРЦЕ

Етичарите се често скромни, едноставни луѓе, кои го образложуваат правењето добро со потребата која луѓето ја имаат за да им се помогне, бидејќи страдаат и не можат да се снајдат во животните тешкотии. Етичките објаснувања и нормативни укажувања дека треба да им се помага на другите, етичарите не ги даваат само како покажувачи на патот, туку самите се **големи добротвори**, некои од нив најголеми во светот. Таква е Мајка Тереза по **потекло од Скопје**.

Мајка Тереза е родена во 1910 година во семејната кука на централниот скопски плоштад, со име **Гонца (Цвета) Бојациу**. Таткото Никола и мајката Дрона биле предани католици и младата Гонца ја инспирирале за длабоко верување. Таа целиот живот ја истакнуваше **поврзаноста на своето мислење и дејствување со благородното срце на Исус** - чија невеста се наречуваше (а името на скопската католичка црква, која се урна во земјотресот во 1963 година, како и на новата изградена во населбата Козле е "Пресветото Исусово срце"). По завршувањето на гимназијата, во 1928 година таа се закалуѓери кај сестрите на Лорето, ред основан во XVII век, посветен на мисионерската дејност за образование на девојките (овој ред ја слави колибата во која во љубов живееле Христос и мајка му). Во редот била примена во Даблин во Ирска, од 1929 година се обучувала во Калкута, а сестра станала во 1931 година, земајќи го името на големата светица Тереза од Авила (1515-1582) и на француската светителка **Тереза од Лизие** (1873-1897), истакната наставничка, прогласена за светица во 1923 година.

До 1948 година сестра Тереза работеше во Индија како наставничка и директорка на училиштето. Тогаш целосно се посвети на помагањето на бедните во **Калкута**, најголем индиски град, со **најмногу сиромашни на светот**. Тажната слика на болните од заразна *лејра* (од коишто сите бегаат и никој не сака да комуницира со нив), како и на стотиците илјади бедни кои буквално немаат *нишиџо* - ја поттикнаа Мајка Тереза целосно да се посвети да им помага и да им ги ублажи страдањата. Таа *сосиџадише* со бедните несреќници кои живеат во постојани маки и немаат никого кој ќе ги погледне, прифати, прегрне и ќе им помогне.

Од дејноста на Мајка Тереза се разгоре **движење**, кое одекна низ светот. Папата го прифати новиот ред "**Мисионерки на милосрдие**", кој сега е раширен во 100 земји. Сестрите се облечени скромно во бело индиско сари со три сини ленти. За својата благотворна дејност Мајка Тереза во 1979 година ја доби **Нобеловата награда** за мир, најголемото признание што за овој вид општочовечка дејност ја има добиено лично од нашиот регион. Во 1980 година е прогласена за почесен граѓанин на Скопје. Кога почина во 1997 година, Индија организираше закоп со највисоки државни почести, телото на Мајка Тереза

беше носено на лафетот на кој беше положено и телото на убиениот основач на Индија и еден од најзначајните современи етичари Махатма Ганди. Папата Јован Павле II ја *беатифицира* саканата другарка и соработничка Тереза во 2003 година пред 300.000 луѓе. Се очекува да биде прогласена за светица (иако низ светот веќе сега луѓето така ја именуваат).

Во своето дејствување Мајка Тереза ги следеше изворните зборови и поуки од Исус Христос и мајка му Марија, истакнувајќи ги постапките на **љубов**. Мајка Тереза се раководеше од идеите и активностите на свети **Франциско од Асизи** (1182-1226), кој љубел сè што е живо и имал моќ да разговара со птиците и со животните. Овој основач на редот на сиромашните калуѓери, помагачи на болните и бедните, денеска е симбол на светскиот мир и во неговата катедрала во Асизи се одржуваат годишни собири на главните државници и верски водачи. Симбол на добротворството и на светската љубов и мир е исто така и Мајка Тереза. Во анкетата направена кај европските средношколци, од личностите кои најмногу ги сакаат, тие на прво место ја ставија Мајка Тереза (што говори позитивно за младите во нашиот свет полн со духовни и морални контроверзи). Мајка Тереза е **најпознатата личност на доброто дејствување денес**. Таа ги охрабрува луѓето пред животните неизвесности, ги поттикнува да прават добри дела и ги инспирира - да се угледуваат на неа, малечка и слаба, која без страв, бескомпромисно се зафати да им помага на болните од ужасни болести и на најбедните на светот.

Во Калкута Мајка Тереза разви систем од неколку **добротворни институции**. Во денес опфатниот Центар за добри дела има 200 кандидатки и 20 сестри од целиот свет. Во домот “Шишу Баван” се згрижуваат 400 сирачиња на разна возраст, кои се образуваат и се подготвуваат за достоинствен живот. Мајка Тереза укажуваше дека без оглед дали децата немаат родители или колку овие се сиромашни, младите мора да добијат шанса да израснат во услови слични на родителски дом. Во домот “Прем Дам” (подарок од љубов) се згрижени по 150 машки и женски ментални инвалиди, за кои се води дефектолошка грижа да се рехабилитираат. Мајка Тереза со името на Ганди го нарече домот за лепрозните, во кој се чуваат 350 болни од оваа најтешка болест. Има и Дом за оние кои умираат, на кои Мајка Тереза им посветуваше примарно внимание да ги прифати и да им даде љубов и да ги држи за рака барем во последните мигови оние кои никогаш не ја почувствувале љубовта и живееле отфрлени од светот и од луѓето. Покрај тоа таму има и неколку центри за рехабилитација на сиромашните жени, на жените затворенички и на зависниците од дрога, како и училиште за сиромашни деца.

Во текот на **полувековната милосрдна дејност** Мајка Тереза постигна голем успех во **разбудувањето на човечката свест за тешката положба на бедните и на болните** и во создавањето услови за нивно згрижување. Тоа го постигна со лични усилби, со крајна посветеност и со молби до побогатите да отстапат простор или средства за помош на страдалниците. Тој дух на помош и благотворност создаде од Мајка Тереза личност со најголем углед на полето на социјалната грижа. Но кога еден индиски министер ја замолил да напише учебник за социјалната работа, таа му одговорила дека тоа не е можно - треба да дојдат да видат како сестрите ги љубат страдалниците и како се грижат за нив, тоа би бил најдобар учебник.

Мајка Тереза му укажа на современиот свет колку има страдалници и како треба да се грижime за оние со патила. Тоа таа го придружи и со силен оптимизам и со идеи за храброст **луѓето да застанат пред тешкотиите и да се справат со животните неволи**. Таа изгради систем од вредности кои ја

сочинуваат **новата благотворна етика** на човештвото. Основните вредности кои ги препорачува Мајка Тереза се Мир, Разбирање, Милосрдие, Помош, Давање, Солидарност. И пред сè Љубов.

Љубовта, според Мајка Тереза, е основната сила на светот, која ги совладува сите ограничувачки околности и сите зла. Љубов може да даде секој, кој нема да го заклучи своето срце и нема да ги отфрла другите луѓе. Станува збор за голема љубов за сè и за целиот свет, што се означува како *агаџизам*, општа љубов од највисок вид. Искажувањата на Мајка Тереза се цитираат во целиот свет, најповеќе во учебниците и во наставата. Една од најпознатите нејзини изреки гласи: **НЕ МОЖЕМЕ ДА ПРАВИМЕ ГОЛЕМИ РАБОТИ, НО МАЛЕЧКИТЕ МОЖЕМЕ ДА ГИ ПРАВИМЕ СО ГОЛЕМА ЉУБОВ**. Во неколку земји на светот, па и кај нас, оваа порака од Мајка Тереза е базична нишка во новото **етичко образование** на младите. Тоа е духовната основа која малечката, дребна Светица од Скопје ја водеше до изградба на **најсилна, најкрупна, најоправдана етичка дејност на денешницата - луѓето да се пронајдат себеси и да им помагаат несебично на другите**.

Молитвите, етичките пораки и фотографиите на Мајка Тереза се објавуваат насекаде низ светот. Својот најпознат текст, во форма на дијалог, таа го напиша за да објасни зошто секогаш ќе постапува добро, дури и наспроти укажувањата дека луѓето не веруваат во добрите дела и не заслужуваат добро однесување спрема нив. Оваа исклучителна порака (која и овде је објавуваме во целост) се нарекува **Молитва на Мајка Тереза** и е истакната на главниот сид во нејзиниот центар во Калкута, како и на сидовите на многу училишта во светот. Се приведува во учебниците по етика за младите низ целиот свет (исто така и во нашите). Со поракава една мудра и храбра личност, посветена на добри дела, ја објаснува својата определба и ги повикува и другите **да постапуваат добро во секој случај**. Овие морални мисли и доблесни дела ја покажуваат изворно смислата на позитивното етичко дејствување.

Етиката на Мајка Тереза е религиозна (што е уште еден доказ дека етиката и религијата не се исклучуваат). Тереза укажува дека “Господ е насекаде и во сè и без Него не би можеле да постоиме“. Оваа пантеистичка концепција е проследена и со крајна хуманистичка и оптимистичка интерпретација на визиите и делото на Исус: “Христовата љубов секогаш е посилна од злото во светот - затоа треба да сакаме и да бидеме сакани; тоа е наједноставното што треба да го знаеме“. Укажувањето на љубовта како врвно чувство е истовремено и посочување по каква избрана насока треба да одиме, какво треба да биде нашето движење и живеење, каков начинот на којшто ги правиме нештата. Добриот пат значи човечки исправно, достоинствено однесување, при коешто е многу важно да се прават добри дела, особено за хуманитарни цели, благоугодни, кои сведочат за високата етичка свест и цел на оние што ги прават. Христијанското **милосрдие** е создадено од зборовите “**мил**“ (сакан, допадлив) и “**срце**“, симбол на чистите чувства и намери. Имањето “добро срце“, покажа Мајка Тереза, значи правење добро дело, готовност да се помага, давање на доброто со целото свое срце.

Мајка Тереза ја објасни својата животна патека со неколку стихови, во кои се обединети принципите на човечката добрина, со кои таа му ја објаснува на човекот каузалната врска помеѓу неговиот избор, постапување и судбински резултат, од полза за сите луѓе: “Плод на тишината е **МОЛИТВА**. Плод на молитвата е **ВЕРА**. Плод на верата е **ЉУБОВ**. Плод на љубовта е **СЛУЖЕЊЕ**. Плод на служењето е **МИР**“. Во исполнетиот **круг на добрината**, духовната целост на личноста и нејзината активност се извори за основната вредност на

денешницата - **Мир**, која ќе овозможи да ги сочуваме благодатите од Природата, да го унапредиме човечкиот развој и да ги реализираме високите идеали на големите светски етичари.

Мајка Тереза ужива **најголем углед** од сите луѓе. Нејзината личност и дело се една од интернационалните нишки со кои светот се поврзува во единствена човечка и морална заедница. Имав чест на скопскиот Филозофски факултет да претседавам со одбраната на докторската дисертација за животот и делото на Светицата од Скопје од младата јапонска социјална активистка *Хироми Џозефа Кудо*. Професорката Кудо предава социјална работа на Женскиот Универзитет и на интернационалниот Универзитет Софија во Токио. Фасцинирана од дејноста на Мајка Тереза, младата Јапонка и мајка ѝ отишле во Калкута, се посветиле на благотворната активност и на разни начини даваат придонес кон бројните социјални активности на движењето на Мајка Тереза, а исто така и на други места во светот каде што луѓето страдаат и им е потребна помош, храна, подобрување на животните услови и блага реч. И со изложувањето на идеите и со претставувањето на ретката добрина на Мајка Тереза, која го трогна светот, д-р Кудо им помогна на луѓето. Нејзината книга “Наша мајка“ е објавена на македонски и англиски јазик. Анализирајќи ги погледите, активностите и добротворната организација на Мајка Тереза, д-р Кудо покажува дека инспирацијата за добротворство, духовната широчина и начелото на разбирање и толеранција, кои ја краселе Мајка Тереза, таа ги понела од детството и од својот роден град Скопје. Најголема обврска за сите нас е исто така и ние да бидеме посветени кон доброто како големата етичка Мајка Тереза.

МОЛИТВА ОД МАЈКА ТЕРЕЗА

(Anywhere - Секако, Сèјак, Не е важно, Во секој случај)

“Човекот е неразумно и себично суштество.“

Не е важно, сакај го!

“Ако правиш добро, ќе кажат дека тоа го правиш од саможиви цели.“

Не е важно. Прави добро!

“При остварувањето на своите цели - ќе сретнеш лажни пријатели и искрени непријатели.“

Не е важно, остварувај ги своите цели!

“Доброто што го правиш ќе биде заборавено утре.“

Не е важно. Прави добро!

“Чесноста и искреноста ќе те направат ранлив.“

Не е важно. Биди искрен и чесен!

“Она што си го создавал со години може да биде разурнато во еден миг.“

Не е важно. Создавај!

“Ако им помагаш на луѓето, може да минеш лошо.“

Не е важно. Помагај им!

“Му го даваш на светот најдоброто од себе, а тој ќе ти возврати со удари.“

Не е важно. Давај го најдоброто од себе!

94. Албер Ками

НЕ ПРЕДАВАЈ СЕ, БУНТУВАЈ СЕ!

Етиката започнувала со голема сила многу пати одново во историјата. Новите околности и времиња барале промислување на новите прашања и решавање на тешките проблеми со учество на луѓето. Творците може да сметаат дека во минатиот живот има доволно искуства за да ја поттикнат новата етичка акција, која **треба да ги мобилизира луѓето на соодветно однесување**. Тоа не треба да биде само преродба на најпознатите етички идеи, може да биде инсистирање дека во човечкиот дух има некоја слична мисла и разбирање на нештата, кои ги поврзуваат луѓето во целина. Така размислуваше големиот современ хуманист и етичар Албер Ками.

Албер Ками е роден во 1913 година во гратчето Мондовија во Алжир. Татко му земјоделец умрел додека бил дете. Мајка му работела тешко за да го одгледа синот. Тој учел и студирал *филозофија* во Алжир. Напишал дипломски труд за старите мислителите Плотин и Августин. Многу ја проучувал класичната медитеранска мисла, која ќе биде основа за неговото оригинално дело (повеќе трудови посветил на својот професор Жан Грение). Туберкулозата го попречила да напредува во академската кариера. Ками се дружел со младите интелектуалци и станал нивни предводник. Соработувал во еден аматерски интелектуален *иџеаџар*, каде што се истакнал во сите должности - сè до драматуршки адаптации, актерска игра и режирање (потоа ќе напише многу драми и ќе редактира познати текстови за изведба). Во 1940 година дошол во Франција. Бил еден од првите во антифашистичкото **Движење на отпорот**. Со неколку другари основале илегален весник "Борба", кој по војната ќе се прослави со своите *уводници*, кои ги пишувал Ками. Заради ставовите и талентот го нарекле "политички моралист". Со **Жан-Пол Сартр** (1905-1980) го основале прочуеното списание "Модерните времиња". Со книгите и погледите Ками се здобил со голем интернационален углед, станал еден од најпознатите млади светски интелектуалци.

Уште за време на војната (1942) ги има објавено книгите кои ќе го прослават - романот "Странец" и философската расправа "Митот за Сизиф". Тие сочинуваат комплет, како што и вториот роман "Чума" (1947) го следи делото "Побунетиот човек" (1951). Ками напиша и неколку познати драми, многу убави есеи, значајни етичко-политички записи и коментари. Во 1957 година ја доби **Нобеловата награда** за литература како најмлад нејзин добитник, за дела кои ги "осветлиле проблемите кои во нашето време се поставуваат пред човечката совест". Во говорот рече: "Јас уште ништо не сум создал. Моето дело не започнало". Загина во сообраќајна несреќа во 1960 година.

Литературата и филозофијата на Ками се **исклучително етични**. Неговите погледи сведочат за еден предан хуманист и истражувач на човечките страдања. Тој сака да бидат надминати човечките маки. Пишува за

апсурдностите на човечкото постоење, низ коешто проблеснуваат човечките убавини и скапоцености. "Убавината несомнено не создава револуција, вели Ками. - Но доаѓа денот кога револуциите ќе имаат потреба од неа". **Апсурдот**, што тој уметнички го опишува, се изразува во животните тешкотии и заблуди, во несогласувањата помеѓу луѓето и во неразбирањето на својата ситуација; тие личат дека се нешто неминовно, неизбежно, но се и *предизвик за акција*. Апсурдот е потребен како негативен поттик кој човекот ќе го води кон смислата и ослободувањето. Тој човекот го потсетува постојано дека треба да се бори за ослободувањето, да му даде смисла на своето постоење. Како и Гете, и Ками верува дека **спасен може да биде само оној кој се бори за своето спасение**, кој Ками не го прифаќа моралниот крах на личноста. Тешките историски настани, како и другите човечки случки и личната судбина, го зашеметуваат и исплашуваат човекот, поставуваат пред него големи и непремостливи маки и обврски - но, оној кој страда и пропаѓа без свест зошто тоа му се случува, може и **во страдањето да пронајде човечен пат, со кој ќе ги надмине проблемите**.

Тоа е тематиката на Ками. Кај него нема морална збрканост, тој знае на која страна да застане и во животот и во науката. Во бурните времиња тој *се ойределува*, се вложува со сета душа и сили, не е само нем сведок на настаните, туку нивни борбен учесник и предводник на етичката самосвест. Како своја духовна насока тој го избира **активизмот**. Во тешките воени години, малечкото, но највредно современо романеско дело "Странец" укажува на апсурдноста на живеењето. Се расправа за малечок чиновник во Алжир, кој не знае зошто станал злосторник, а минува уште малку денови во затворот пред смртната казна. Настаните немаат смисла, тие се случајни и апсурдни, какви што се и тогашниот свет и живот. Апсурдот е беден тон на човечката егзистенција, тој е спротивен на умноста. Во таквиот свет човекот е "стронец, кој не се препознава ниту самиот себе". Философско објаснување дава "Митот за Сизиф", каде се расправа за најтешкото философско-етичко прашање - *самоубиство*. Сизиф е античка митолошка личност, осудена од божевствата да бутка камен до врвот на ридот, откаде овој повторно се тркала надолу и одново започнуваат маченичките страдања. Тоа неминовно трудење без видлив резултат и без крајно ослободување, за Ками е предизвик да востанови дека човекот не смее да се предава без оглед на тешкотиите и апсурдноста на задачите, дека **мора да издржи** (како што античкиот моралист стоикот *Епиктет* предлагал стискање на забите и издржување, непредавање).

Во романот "Чума" се расправа за тешката античка и средновековна болест, која божемски во модерното време се јавила во еден алжирски град. Се претставува нејзината реалност и начинот како луѓето ја примаат, нивната индолентност, стравови, жалење за умрените, губење на соништата и надежите. Целта е да се разгледаат катастрофалните **неволји**, со кои може да се сретнат луѓето (тоа не се само војната и чумата). Такви зла ќе има секогаш, а некои мислат дека луѓето не може или не треба да се борат против нив, бидејќи немаат сили или ангажманот е јалов. Ками укажува дека против "чумата" човекот може и мора да се бори. Себевложувањето е реален морален став за човекот, без оглед дали светот е апсурден - тој мора да ја **извршува својата работа** и секогаш да биде **на страната на жртвите на апсурдот**. Социјалниот морал, чија цел е да се намалуваат болките и страдањата, или барем овие да не се зголемуваат, го ослободува човекот од натисокот на осаменоста. Луѓето и нивните ситуации треба да се разберат, ним треба да им се помогне. Тоа е вредна **етика на солидарноста**. Ками прекрасно ги прикажува елементите на човечката соработка и дејствување, а посебно *вредноста на љубовта и на*

пријателството. За пријателството (како античките моралисти) сметал дека е добродетел која ништо не може да ја извалка и потемни. Во романот, по човечкото трудење и организираност, по борбата и поднесувањето, но и спонтано, незнаено зошто и како, болеста се повлекува, луѓето повторно се слободни и уживаат во животот. Бацилот на чумата си заминува во своите чаури (за да се појави повторно кој знае каде и кога). Во ова искушение пред луѓето беа поставени најсериозни етички и хумани прашања, од нив се бараше да се покажат. На Ками му префрлаа дека тој изложил “морал на Црвениот крст“, тој одговори дека тој е на страната на заложбите, солидарноста и содејствувањето.

Делото “**Побунетиот човек**“ не е непосредно сврзано за “Чума“, како што претходниот философски есеј за Сизиф се надоврзува на “Странец“, но е од истото подрачје на етичката размисла и претставува **капитален етички труд**. Апсурдот ги возбужда луѓето, тој во нив побудува прашања и вредносни одговори. Состојбата на негативностите раѓа кај луѓето *нихилизам*, тие му ја откажуваат вредноста на постоењето; тоа е израз на човечката празнотија и бес пред бесмислените и тешки страдања. Вредносниот нихилизам е уништувачки, недобар, несправедлив одговор, зашто не ги решава проблемите, туку ги продолжува апсурдните ситуации, а кај луѓето разбудува *насилнички* чувства и дејства, кои се голем извор за апсурдноста на човечкото постоење: “**Рамнодушността спрема животот е белег на нихилилизмот**“. Не смее да има премолчување: “Совршената апсурдност се обидува да биде нема“. Притисокот не треба да се трпи, одговорот е **револт**, бунт, несогласување со состојбите, отфрлање на страдањето: “Бунтот се раѓа од глетката на неразумноста, пред несправедливата и несфатлива положба“. Најдобро е ако бунтувањето против светот се заврши со солидарноста со сите луѓе, затоа што сите се во опасност, сите можат на бидат угнетувани. Во философијата на Ками има три категории, поврзани и заемно условени: апсурдот е појдовната точка, револтот е патот, солидарноста е целта кон која луѓето постојано треба да се стремат.

Револтот кај Ками не е гневна реакција и разуларена свест и дејствување, туку **нескротливост** наспроти негативностите и **кревање** пред апсурдностите на животот и на нечовечното однесување (во драмата “Праведници“ го расправа големиот проблем на невините жртви на социјалните терористи, дали заради револуционерни цели смее да им се нанесе болка на другите луѓе - Ками укажува дека наспроти хуманоста се изнесува и “философија која може да служи за сенешто, дури за претворање на убијците во судии“). Нагонот за бунтување не е егзистенцијален нагон. Револтот не се раѓа само, и нужно, во оној врз кого се прави притисок, туку може да се роди и кога се гледа мачење на некој друг. Тоа е **изворен** човечки начин на доживување и реагирање и затоа револтот-бунтот треба да ги одразува највисоките човечки квалитети и дострели, тој не смее да биде натамошна деструкција, туку одбрана на човечкото достоинство и израз на човечките творечки побуди и потенцијали. Во апсурдниот живот, не предавај се, заклучува Ками, кога те толчат, бунтувај се! Во бунтот, открива тој, човекот е зафатен со **преобразба**.

Револтот значи “ангажираност за правда“, за добрина, за ненасилство, за човештина, за почитување и за градење. Ками се ангажирал да го објаснува и критикува современото воено и политичко насилство. Кон крајот на ужасната Втора светска војна напиша серија “Писма до мојот германски пријател“, со кои бара да се размислува за сторените недела, кои не смеат да се повторат: “Вие покажавте презир спрема **верноста, која ние сме должни да им ја укажеме на луѓето**“ (слична важна книга за проблемот на заборавување на злосторствата “Кусо помнење“ напиша во таа епоха познатиот француски писател и уметнички

критичар **Жан Касу**, 1897-1986). Во духот на француското интелектуално моралистичко настапување, Ками зборувал и бранел разни социјални и правни жртви, при што водел полемики со идеолозите и од десницата и од левицата. Во 1948 година Ками основал Одбор за помош на жртвите на тоталитарните режими. Во тогашната дебата околу смислата на Обединетите нации (во која учествувале повеќе најпознати мислители), Ками бил за основање на наднационална “светска влада“ како пат кон решавање на најголемите антихумани проблеми. Во една полемика околу тоа зошто во своите драми и журналистички текстови ја напаѓа фашистичка Шпанија, Ками напишал: “Јас го кажав колку што можам посилно она што го мислам за руските концентрациони логори. Но, затоа нема да ги избришам од умот нацистичките логори Дахау и Бухенвалд, безимената агонија на милионите луѓе, ниту тоа како е задушена и убиена Шпанската Република. Сето тоа треба да се изнесе заедно“. Тој ги нарече гласна **чума** двете - и она што се случува во Западна Европа во фашистичка Шпанија и она што се прави во Источна Европа: “Вестите го тераат на очајување оној кој го цени човечкото достоинство“. Кон тоа Ками посебно зборувал за одговорноста за оние дејства во Франција што ги понижуваат луѓето, а кои можат да се исправат само со потсетување на злосторствата и со поддршка на слободата. Тој уметноста ја третира како **морална сила**, инсистира на нејзината морална смисла. Со прикажувањето на заедничките страдања и радости, таа е средство да се раздвижат свеста и ангажманот на множество луѓе.

По книгата “Побунетиот човек“ се случи *судир* меѓу дотогашните пријатели и соработници Сартр и Ками. Двајцата имаа нагласени хуманистички становишта. Но, Сартр стануваше сè покритичен кон буржоаските системи и поприврзан кон радикалните левичарски визии, а тоа во таа епоха можеше да значи јасна или имплицитна одбрана на комунистичките партии и режими. Ками остана политички неутрален, неповрзан за партиите, принципиелен **застапник на човечката слобода и чесност**, но постојано либертерски ангажиран како писател и новинар. Позната е неговата изрека, кога го прашале зошто не е политичар, дека тоа не може да бидат оние која ја сакаат *висџинајџа* и кои се посветени на *убавинајџа*. Во делото “Побунетиот човек“ тој ја изрази својата **разгневеност** со масовните прогонства и правни злосторства во Советскиот Сојуз. Во заедничкото списание со Сартр “Модерните времиња“ излезе негативна критика за “Побунетиот човек“. Прочуената полемика која се водеше одекна во целиот свет, бидејќи пред јавноста се расправаше за најгорливите прашања на општочовечката и политичката етика на современата епоха. Повторно **етиката беше во центарот на животното внимание**.

Животот е тежок - истакна во своите дела Албер Ками - сите постојано се бориме со околностите и со страдањата, со луѓето околу себе и со самите себе за да ги надминеме разочарувањата, увредите, чувството на бессилност. Но, **животот е вреден да се живее**. Точката на стабилност, надминувањето на болката на апсурдноста, може да ја најдеме во човештината, во извршувањето на добрата должност, во неповредувањето и во помагањето на другите, во вчувствувањето во маките на луѓето, во пријателството и во соработката за исправни дела. Тоа ќе го оправда нашето постоење и активност, ќе значи олицетворување на големите етички идеи на човештвото. За нив Албер Ками даде бележит придонес.

Во нашите дни еден памфлет потсети на основната идеја на Ками за нужноста од бунтување против неправдите и лошите постапки. Книшка “**Побунете се!**“ (2010) објави **Стефан Хесел** (1917-2013), роден во Берлин во семејство на писател и сликарка, кое од 1924-та живее во Париз. Завршил највисоки школи. Бил

борец во Слободна Франција на генералот де Гол. Испратен на тајна мисија, уапсен е од Гестапо и испратен во логорот Бухевалд. Требало да биде обесен, но успева да го замени идентитетот со умрен од тифус. Два пати бега од германските логори. По војната станува дипломат и испратен е во ОУН. Таму учествува во изработката на *Универзалната декларација за човековите права* како најмлад во комисијата (усвоена на 10 декември 1948). Потоа има и други дипломатски задачи. Ја коментира својата посета на Газа (2008, 2009) и дава јавна критика за тешката положба на палестинското население: "Секогаш бев на страната на маргиналните". Во својата 93-та година го крена својот глас поради **заборавањето на идеалите** од *Движењето на отпорот* за време на Втората светска војна. Вели дека тие принципи и вредности (за владеењето, животните услови, образованието) денес се попотребни од кога било порано: "Ние треба да се грижime да не опаѓаат стандардите на општеството". Не треба да им се суди на оние кои протестираат ако оценуваат дека мерките на власта "повеќе не развиваат творечки и критички дух". Темите во книшката, преведена на многу јазици и продадена во милиони примероци, се: "Гневот е мотив за отпор", "Рамнодушноста е најлош став", "Ненасилството е пат по кој треба да научиме да одиме", "За мирољубив бунт" и др. Приложена е и Декларацијата за човековите права, како најзначаен етички, социјален и политички документ на новото човештво. Во заклучокот се вели: "Создавањето значи давање отпор. Давањето отпор значи творење".

Етички мисли од Албер Ками

“Самата борба да се вознесеме до највисоките врвови е достатна за да го исполни срцето на човекот.“

“Има средства кои не можат да се оправдаат.“

“Најголемото зло не е кога човекот очајува; полошо е кога ќе се привикне на очајот.“

“Човекот треба да се откаже од изговорот.“

“Да создаваш, тоа значи два пати да живееш.“

95. Мито Хаџи Василев

НОВ ТИП ОДНОСИ ТРЕБА ДА СЕ ИЗГРАДУВААТ

Етичарите не мора да се насочени кон испитување само на моралните прашања, тие може да бидат и мислителите за светот и за човечкото живеење воопшто, или да ги истражуваат смислата и карактеристиките на некоја историска епоха и на одреден тип човечки односи, а моралните аспекти да бидат дел од севкупната слика на типичното човечко однесување. Таков мислител беше Мито Хаџи Василев, кој направи **најоригинална согледба на односите во социјалистичката епоха**, во која тој живееше. По потекло од *Кавадарци*, каде што излегува оваа книга, на издавачите им е чест да го претстават неговиот автентичен придонес кон објаснувањето на етичките дилеми и нужности во тукушто изминатиот историски период.

Димитар-Мито Хаџи Василев е роден во Кавадарци во 1922 година во едно од најпознатите семејства,

Презимето им било Несторови, но потоа го смениле според нивниот познат дедо хаџи Васил, кој во Турско бил осуден и заточен во Мала Азија. По амнестијата, заминал на поклонение во Ерусалим. Неговото хаџиско звање го зацврстуваа домаќинлакот, сериозноста, достоинството, мудроста. За хаџи Васил се сочувани многу анегдоти, исто како и за неговиот најпознат потомок Мито. И едниот и другиот, мошне умни луѓе, давале добри совети што да се прави. Дедото бил член на комисијата која по повлекувањето на Турците во Балканската војна требало да осигури ред и мир. Бил член и на извршната власт во Кавадарци по Тиквешкото востание во јуни 1913 година, која го организираше животот во градот и околицата во тие разнебитени времиња, за што помалку луѓе да настрадаат.

Мито учел во родниот град, а во Кавадарци се споменува дека бил најумно дете во градот. Многу сакал да чита. Гимназија завршил во Битола (тогашната асимилаторска српска власт ги затвори вишите училишта во помалечките македонски места). Таа генерација била опседната со барањето социјална и национална правда; ја наоѓале во тогашниот Советски Сојуз и во комунистичката литература. Мито Хаџи Василев уште во гимназиските денови го има прочитано големиот и тежок Марксов "Капитал". Во 1940 година станал член на КПЈ (како еден од првите, ако не и најмлад од генерацијата). Се запишал на Правен факултет. Пред војната, во напливот на монархо-фашистичкиот терор, е затворан. Тогаш е секретар на Месниот комитет на младинската организација во Кавадарци. Го добил псевдонимот (прекар,

односно, како што се вика кај нас, "партизанско име") **Јасмин**, со кое Мито Хаџи Василев ќе го викаат сè до денес. По крахот на кралската Југославија, заради прогонувањето од бугарската окупаторска власт, во 1941 година прв во градот преминува во илегалност.

Мито Хаџи Василев е еден од организаторите на востанието против фашистите. Од 1943 година, кога центарот на НОВ во Македонија станува Тиквешката, Мито Хаџи Василев е сè позначајна политичка фигура. По ослободувањето, сè до крајот на 1947 година е главен уредник на весникот "Нова Македонија", за чиј развој има големи заслуги. Со јасноста на погледите и острината на аргументите во своите уводници, статии и коментари, Мито Хаџи Василев го доби епитетот "*прво ѝеро*" на македонското новинарство (и денес државната награда за новинарство и публицистика го носи неговото име). На оваа дејност ѝ останува верен, објавувајќи статии и, особено, коментари дури и кога извршува високи функции. Потоа објавува серија текстови за економскиот живот, за историските прашања на современиот развој на Македонија и за антимакедонските притисоци од блиските земји. Во нив има многу интересни идеи, а најзначајната од студиите уште е онаа за концепциите и етиката на националниот херој *Јане Сандански* (1872-1915). Пратеник е во Народното собрание на НРМ, потоа член на Владата на НРМ и нејзин секретар, па член на федералното собрание. Тие години објавува полемички статии за судирот со Информбирото, што го тласна подемот на земјата кон слободни движења во однос на сталинистичката бирократска деградација.

Во 1952 година Мито Хаџи Василев го основа весникот "Социјалистичка зора", една од најдобрите тогашни ревији на македонски јазик (ревитализација на прочуениот истоимен скопски социјалистички весник од 1919-1920). Тогаш најмногу пишува за социјалистичката демократија, покажувајќи дека законитост во развојот на социјализмот треба да биде демократијата на работниот човек. По подолгиот престој во НР Кина, прави серија написи за кинеските движења. Во 1957 година Мито Хаџи Василев учествува во Белград во организирањето на новиот весник "Комунист" (уште долго години по тоа се зборуваше за енергијата и способностите на Мито Хаџи Василев како моторна сила на новата редакција); иако го поканувале, Хаџи Василев не сакал да остане да живее во Белград. Пишува сè повеќе и позабрзано - ги објавува деловите од својата позната книга "За противречностите на социјализмот". Во 1960 година е избран за претседател на Идеолошката комисија на ЦК СКМ, со што и официјално станува водечка идејна фигура во Македонија. Го објавува своето најзначајно научно дело со нови идеи "Социјалистичката распределба според трудот". Идната година, во студијата "Социјалистичката распределба и проблемот на неразвиените", на *модерен* начин, кој уште е актуелен, го анализира овој голем проблем на современото човештво и предлага решенија за него. Во 1962-та Мито Хаџи Василев е повторно главен и одговорен уредник на "Нова Македонија". Ја објавува својата позната студија "Социјалистичката етика и динарот", која, заради нејзината радикалност, новина и современ третман, е *уникална во социјалистичкиот свет* сè до неговото пропаѓање. Во 1965-та ги објавува првите делови од својата (незавршена и неиздадена како целост) студија "Теоретските прашања на социјалистичкото стоковно производство", која претставува ширење и *резиме* на неговите политекономски погледи.

Во мај 1967 година Мито Хаџи Василев е избран на највисока државничка функција во Македонија - **претседател на Собранието на СР Македонија**. И натаму е плоден во теоретската дејност (познатите кажуваат дека по цел ден пишувал, дури постојано бил со молив во раката и хартија пред

него - во него вриеле идеи). Објавува повеќе студии за политичката суштина на социјализмот. Како претседател на Собранието на СРМ, држи полетен национален и научен говор на свеченото отворање на Македонската академија на науките и уметностите. Ја објавува и познатата студија "Големата историска пресвртница", во која ги изложува своите погледи за актуелните состојби во социјалниот и политичкиот развој. Не престанувајќи да работи и да изложува свои, модерни идеи, Мито Хаџи Василев почина ненадејно во 1968 година, на 45-годишна возраст. Македонија го ожали и достоинствено се прости од својот млад претседател. Зад себе остави **голем опус** од оригинални погледи, углед на умен човек, вреден писател и врвен интелектуалец, и карактеристика на остар полемичар и критичар. Неговите идеи, иако предизвикуваа дискусии и беа позитивно оценувани од група полиберални мислители, не беа спроведувани во нашата економија - но за она што денес се случува во кинеската економија со голем подем, може да се каже дека тоа е она што Јасмин го бараше за нашиот развој (се знае дека неговите дела се преведени на кинески и дека ги читале највисоките кинески раководители).

Во рамките на разгледувањето на целината на социјалистичките односи, Мито Хаџи Василев има дадено **мошне интересна теорија за моралот во социјализмот**. Ова не се однесува на неговото интересирање за моралните прашања како составен дел од животот, во смисла дека луѓето и социјалните сили треба да водат сметка за своето однесување, односно во своето дејствување да се однесуваат во сообразност со цивилизациските дострели и со вредносните цели на општеството. За ова Хаџи Василев има напишано многу критички статии како новинар и повеќе историски и политички студии, во кои особено зборува против *нејпринципиелноста* - во третирањето на националното прашање, во односите меѓу социјалистичките земји, во политичкото и во секојдневното човечко однесување, и сл. Овде станува збор за неговите *ексклузивни* етички погледи, што тој ги изгради врз основа и во рамките на својата теорија на социјализмот, толкувајќи ги *во исти дух* и принципите на моралните односи во социјализмот. Автентичната етичка теорија на Мито Хаџи Василев е во согласност со другите негови научни прилози за сушноста на социјализмот, за кого истакнува дека е **преоден историски период со свои карактеристики**, кои треба постојано да се преиспитуваат и за нив да се изградуваат сознанија, кои не можат да се појават пред практиката да ги покаже своите тенденции и противречности, дека за социјализмот се карактеристични приватната сопственост над работната сила, која ја задржува работникот, самоуправувањето како координирање на различните интереси, опасноста од администрирање и бирократизирање, нужноста од изградба на автентична демократија, оформување на личноста на граѓанинот со развиени погледи итн. Кога се има предвид како социјализмот догматски беше толкуван и бирократски управуван, ова јасно покажува каков *оригинален мислител* бил Мито Хаџи Василев и каков *автентичен генерален теоретски припадник* дал за разбирање на социјализмот како мошне сложено општество.

Хаџи Василев инсистира, како за сите појави во социјализмот, и за моралот да се зборува како за типичен однос на една особена социјална епоха. Секоја општествено-историска формација има сопствени противречности, свои мотиви, карактеристична општествено-економска, а, со тоа, и морална сушност. За Хаџи Василев, моралните процеси се компонента на човечкиот развој. За него моралните односи говорат за основните генерички својства на човечкиот вид во свеста на човекот, како што се: **труд, свест, заедница**. Тие се израз на нивото на човечките односи со природата и на степенот на нејзиното

совладување, коешто е рамка на односот на човекот спрема самиот себе. Во етичките визии, идеали, во човечките стремежи изразени во вид на етика се согледуваат основните позиции што човекот ги има спрема трите основни форми на својата егзистенција. За Мито Хаџи Василев, социјалистичката етика произлегува од социјалистичките продукциони и општествени односи, т.е. станува збор за односот спрема општествениот труд, спрема општествената сушност на човекот и неговата активност, спрема условите за развoток на свеста, спрема творештвото, спрема подемот на слободата итн.

Според Мито Хаџи Василев, во новата етика на социјализмот најнапред треба да влегува сосем **ново сфаќање и нов однос спрема трудот**. Од тоа дека трудот е само трошење на работната сила покрај машината, работничката класа треба да дојде до свест дека трудот е организирање на општествениот процес на производството, а тоа и практично да го реализира. Овој нов однос спрема трудот не може да се совлада "со агитација и со етички проповеди" на партијата. Во тој процес, покрај делувањето на свеста, мора да постои и економска принуда, која изградува нов однос спрема трудот и формира нова социјалистичка *етика* - спрема трудот, спрема заедницата, спрема свеста. За Јасмин, тоа се моралните премиси на законот на вредноста, односно на пазарното стопанство во социјализмот. Затоа класата има потреба од него.

За Мито Хаџи Василев стокното производство не е фактор на моралната дезинтеграција, ниту на производителот, ниту на вкупниот производствен процес во социјалистичкото општество: "Јас тврдам дека тоа е фактор на развивање на **етика на здружениот труд**". Според него, тоа има *регулативна функција* во развитокот на социјалистичкото производство и *позитивна улога* во развитокот на социјалистичките односи и во изградбата на етичките односи на новото општество. Законот на вредноста, за Хаџи Василев, претставува економска принуда, која производителот го води кон сè порационално и поефикасно трошење на живиот и предметениот труд. Хаџи Василев истакнува дека општеството не ќе може да оди натаму во развoток ако основната маса на општеството не создаде во себе елементарна навика за таквото однесување, ако тоа не стане *дел на нејзината природа*, така да не може *ионаку* да се однесува спрема трудот. А за доаѓање на општеството до ова не е доволна само свеста, без економска основа. Законот на вредноста е економска природа на движењето на производителот кон таков однос спрема трудот. Неговата *морална премиса* е во штедењето на предметениот труд, т.е. во постојаното барање за снижување на трошоците на производството. Ние не може само етички да го поставиме проблемот, истакнуваше Јасмин, производителот да се однесува со целосно внимание спрема општествената сопственост, како спрема јавно добро, да не го растура тој труд, да не ја краде таа сопственост итн., особено да не го растура трудот преку диспропорции на општествената поделба на трудот, преку расфрлање на суровини, кршење на алат итн. За овој проблем, што обично се сведува на етички принцип, Јасмин ќе каже: *економијата нема време да се игра со етиката*.

Само оној систем што го држи трудот и натаму во општите рамки на наемните односи на производството и на распределбата - чувствува *потреба од морализирање*, констатира Хаџи Василев. За проблемите на економијата тој систем резонира демагошки, со помошта на моралот. Ускратувајќи им го на производителите правото непосредно да го управуваат својот општествен труд и распределбата на својот општествен производ, само илузорно се изразува "загриженоста" за "справедливото" социјалистичко наградување. Но, вели Хаџи Василев, "моралните категории немале никогаш некое значење во движењето

на објективните економски категории". Законот на вредноста го тера производителот да ги смалува трошоците на производството и да внимава на општествениот имот. За Хаџи Василев, *економската* функција на законот на вредноста се совпаѓа со *етичката* компонента на социјалистичкиот однос, со **воспитувањето на производителот на нов однос спрема трудот**. Законот на вредноста интегрира и економски и општествено, па така интегрира и во моралот. Хаџи Василев укажува дека е погрешен и заклучокот оти стоковното производство води кон комерцијализација и кон инсистирање сите други сфери и дејности во општеството да му се потчинат на стопанството, божем го уназадудуваат нивното значење и општествената положба. Напротив, тоа врши притисок за интегрирање и за добивање на целосно значење на сите сфери на трудот во севкупниот процес на производството. "Ако производителот не може со просветување доволно брзо да го убедиме колку е значајно да се служи со науката за да може да се одржи во современиот производствен процес, него економијата и стоковното производство ќе го убедат во тоа. Ќе го убедат многу побрзо, многу поефикасно отколку целата наша пропаганда", велеше Хаџи Василев.

Поради тоа, за Јасмин **етичките прашања се посложени** отколку што тоа на прв поглед се чини, особено кога се сака од морален аспект да се просуди каде се наоѓа општеството, дали е во конфузија или не, дали се деградира како една општествена и морална заедница или не, значи - дали има "морална криза". Затоа Јасмин ја критикува онаа етика "на која ние често од глава сме ѝ припишувале принципи и норми".

Тој тоа особено го покажа во трудот "Социјалистичката етика и динарот" ("Нова Македонија", 1962), кој предизвика бурни реакции во јавноста. Овој етички труд на Хаџи Василев е напишан во сообразност со неговата теорија на социјализмот и неговата реална политичка економија. Според пристапот на Јасмин во "Социјалистичката етика и динарот" тоа претставува *единствено дело* во марксистичката наука и - според радикалноста на ставовите и теориските консеквенции - може да се споредува со трудовите на Пол Лафарг "За мрзеливоста", на Александра Колонтаева "Новиот морал и работничката класа", на Преображенски "Новата економика", на Вилхелм Рајх "Мистерија на оргазмот", на Милован Ѓилас "Нова класа" и со драмата на Бертолт Брехт "Мајка Храброст".

Поставувајќи го проблемот на односот на социјалистичката етика и парите, Мито Хаџи Василев посочува дека се шири сфаќањето дека парите се "антипод на социјалистичката етика", дека се во постојан и непомирлив судир со категориите на социјалистичката свест, дека ги "нагризуваат" моралните вредности на социјалистичкото општество, ги комерцијализираат човечките побуди и активности и ја разоруваат социјалистичката личност. Поради тоа се вели дека "социјалистичката етика почнува од онаа страна на динарот, така да се каже - како *коректив* со кој општествената свест интервенира против стихичната логика на законот на вредноста, со кој, значи, таа ја обезбедува социјалистичката суштина на односите меѓу луѓето наспроти притисокот од целото стоковно производство, кое на луѓето им го наметнува токму динарот како суштина на нивните односи". Божемски таму каде што настапуваат парите отстапувале принципите, "се губи човекот, се деформира политиката, настапува рамнодушност и егоизмот на индивидуата, на работниот колектив, на комуната... наспрема општите и трајните интереси". Се јавува и згрозување над она што се случува на почвата на стоковното производство и се смета дека потекло на сите "гревови" на социјалистичкото општество е во парите. Од тоа

би произлегувало дека социјалистичките интереси и односи би можеле да се бранат и да се развиваат само преку интервенција на свеста против парите, односно социјалистичката етика би можела да се изградува само врз ограничувањето на слободното дејствување на вредноста, за кое се тврди дека е основа за сите деформации.

За Мито Хаџи Василев ова значи безобсирно клеветење на парите. Парите се само *посредник* меѓу реалните општествени движења. Одделните решенија и тенденции во општеството извираат од постојните материјални односи на општеството и од присутните противречности на општествениот развој, а парите само ги регистрираат решенијата што ги прифатило или допуштило општеството. "*Динарој не создава деформации, тој само ги изразува*", кажа Хаџи Василев. Самото стоковно производство, законот на вредноста и парите не носат непосредна одговорност за пробивот на деформациите во развојот.

Јасмин дури ќе каже: *Надвор од динарој не може да се изградува моралот на социјалистичкото општество*. Етиката и нејзината суштина во секоја историска епоха во развојот на човекот биле определени од односот спрема општествениот труд, односно го изразувала тој однос. Според Хаџи Василев, **моралот на социјалистичкото општество треба да се раѓа од укинувањето на сите видови експлоатација и општествен паразитизам**, т.е. неговата основа треба да ја сочинуваат ослободениот труд и ослободувањето на личноста во трудот. Основната вредност на социјалистичката етика Јасмин ја гледа во длабоко моралниот процес на **изградба и воспитување на општеството да се однесува човечки спрема трудот**, не само како спрема основна претпоставка на својата егзистенција, туку и како спрема творечки процес, во кој се изградуваат димензиите на вистинскиот човек и личност, а кои се изразуваат низ социјалистичката распределба според трудот.

Пророчки прозвучуваат зборовите на Хаџи Василев за перспективите на социјализмот: "Општеството кое не е во состојба да го движи оптималниот развој на производните сили и на продуктивноста на трудот - пројавува паразитизам, *морално се распаѓа*".

Така **политичката економија станува клуч и научен собеседник на етиката**. Збор е за едно од решенијата на стариот проблем на етиката - **принципите да се градат од самиот живот и според неговата логика**. Зашто, внесувањето на принципи однадвор ја сокрива суштината на човечките односи и ги заживува мистификациите од различен вид, распнувајќи го во моралот човекот помеѓу грубата реалност и доброто. Во тој случај доброто нему му заличува на *неоситварлив* идеал, правејќи од него како суштество на оваа противречност - или конформист, незаинтересиран за унапредување на животот, или конфликтна личност, бидејќи неговите животни принципи ("високи" идеали) не можат да се реализираат, па ни тој самиот не може да ги реализира; тоа не зависи од неговата морална волја, туку од движењата и силите што реалноста ја водат по оддалечени или по други патишта.

Хаџи Василев гласно порачуваше: "*Не треба да ги идеализираме работите!*... Човекот не е расипан, но не треба да се идеализира и од него да се бара поинаку да се однесува од она што тој може да е".

Поради тоа, за Јасмин се етички оние елементи во општеството кои создаваат услови да се *надминај* бирократизмот како фактор на аморалноста, привилегиите, неодговорноста, деформациите и "самозаборавеноста на претставниците на работничката класа во државниот апарат", бирократизмот како "рѓа" на социјализмот - а да се *разви*е дејствената суштина на човекот, и

тоа не во смисла на работа, туку во смисла на општествен субјект, кој одлучува за општествените проблеми, кој го решава својот однос на размена на материјата со природата, го унапредува целото свое творештво. И самата **политика има своја морална димензија**. Доколку ги отвори и остварува реалните простори за слободен развој на општествено-економските односи, со развој на самоуправувањето и на демократскиот економски систем, велеше Хаџи Василев, таа може да биде многу морална. Спротивно е ако превладуваат бирократските тенденции и сили, кои од своите позиции на привилегии и моќ се обидуваат на социјалистичкото општество да му *наметнаат* некаква "своја" етика. Или, пак, ако политиката прокламира еден систем, направи една антиципација и ги отвори движењата во општеството, а тие не се реални, таа може многу брзо да стане аморална, освен со тоа што ги залажува масите, и со самото тоа што ја загрозува иднината на движењето на класата доколку тоа не е реално.

Така и се случи - социјализмот во европските земји доживеа колапс, режимите пропаднаа брзо и неумоливо. Мито Хаџи Василев имаше оригинални идеи, кон кои никој (на пример, *Карл Корш*, или *Роберт Хафеман*, или *Ојо Шик*) не се доближил толку целосно, во смисла да изгради слика за суштината на социјализмот, која, ако се водеше сметка за неа, ќе овозможеше подобро развивање на таквиот систем и на животот на луѓето во него (јас напишав *докторска дисертација* за теоретските погледи на Мито Хаџи Василев; ги приспособил неговите книги и текстови и подготвил нивно *критичко издание во 6 книги*, со извори, белешки, регистри - Хаџи Василев е единствениот македонски автор кој има критичко издание на своите дела; објавил неколку негови *непознати ракописи*; во Кавадарци објавил *обемна монографија "Мито Хаџи Василев"*, со претставување на сите негови идеи; во Кавадарци со неговиот роднина инж. Цане Хаџивасилев направилме кратка верзија на неговата *биографија и погледи*; во "Нова Македонија", по повод 80-годишнината од раѓањето, објавил посебен *фелјон* за нејзиниот прв уредник во 40 продолженија; итн.).

Мито Хаџи Василев беше истакнат мислител, реформист. Своите сознанија на научна основа ги објавуваше како образложен став; кај учењата за моралот се гледа дека би било подобро да ги давал во форма на кондиционал ("треба"), што соодветствува на етиката и им се наложува, но и предлага на луѓето за соодветно постапување. Можеби така неговите интересни автентични знаења ќе станеа и пореална практика, а тој не ќе беше **неразбран пророк** за еден важен тип живеење, кое пропадна минувајќи низ кризи на развитокот.

Етички мисли од Мито Хаџи Василев

"Социјализмот не е никаква апстрактна општествена суштина, туку историско настанување на новите општествени односи во времето и просторот."

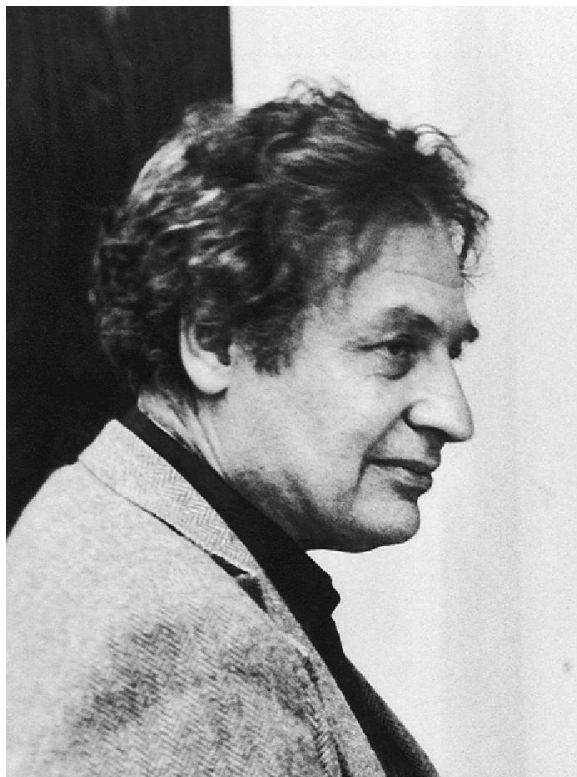
"Социјализмот е само еден процес на изградба, а не готови дадени односи."

"Новата општествена содржина не може да се развива во старата форма."

"Социјалистичкото општество треба да се бори во луѓето да изградува нови сфаќања, нови односи кон трудот, имотот, заедницата, луѓето, општествената активност, нов аспект на општественото и личното оценување за тоа што е правилно, убаво, добро, човечно, допуштено, корисно, а што не е."

96. Лоренс Колберг

6 СТЕПЕНИ НА ЕТИЧКОТО ОДНЕСУВАЊЕ

Во моралот, како и во животот, постојано придоаѓаат нови теми и проблеми, за чие разбирање и решение е нужно да се напегне човечкиот ум, а неопходен е и придонесот на најзначајните творци на епохата. Една од новините на денешницата е согледбата на етичкиот хабитус на личноста, посебно процесот на нејзиниот развиток. Иако етиката постои со милениуми, очигледно новите психолошки и социјални сознанија можат да покажат нешто посуштествено во етичката градба на човековата свест и однесување. Моралниот развој на личноста стана една од главните теми на етиката и на другите науки, а откритијата на тоа поле го отворија процесот на етичкото образование. Најзаслужен за денешните сознанија за етичкиот комплекс на човекот и, посебно, за **афирма-**

цијата на специфичното етичко образование на младите е американскиот психолог и философ Лоренс Колберг.

Лоренс Колберг е роден во 1927 година. Студирал психологија и има направено многу важни истражувања на себеидентификацијата, на личниот развиток и на мотивацијата за етичко дејствување. Сè повеќе се ориентираше кон **истражување на моралниот развиток на личноста** и стана најзначаен светски научник за тие прашања во 1970-1980-тите години. Се прослави со текстот “Психолошка разгледба на етичкото образование“ (1971), во којшто ги изложи своите погледи за степените на етичкиот развиток на личноста. Паралелно со тоа ги претставуваше своите визии за **справедливоста** во општествените односи, за тоа колку оваа вредност е значајна за демократското општество и како делува кај современата личност. Тој справедливоста ја изедначува со моралноста, бидејќи тука станува збор за заемност и еднаквост помеѓу луѓето во нивната средина. Во 1981 година го објави капиталното дело “Философија на моралниот развиток“, а три години подоцна и вториот том “Психологија на моралниот развиток“.

Во центарот на психолошките науки во Бостон, на Универзитетот Харвард Колберг основа исклучително значаен **Центар за морално образование**. Во САД има традиција на етичкото образование - разни неделни училишта за младите, предавања во различни верски групи, а движењето Етичка култура во Њујорк, заедно со многу други асоцијации и етички активности, дејствуваа уште од крајот на XIX век. Сега повторно се развија проекти, истражувања и дискусија околу значењето на етичкото образование. Лоренс Колберг

предводеше група научници, кои од разни аспекти на човечкото живеење ги образложуваа сознанијата за етичките погледи и моралниот статус на личноста, а исто така сконцентрирано се заложуваа за воведување и ширење на општото етичко образование на младите.

Во модерната епоха имаше многу недоразбирања околу модерното етичко образование на младите. На таквите идеи се противставуваа не само традиционалистите, туку и застапниците на т.н. "слободно мислење", се кокетираше со *нихилизмот*, кој ги отфрлаше животните вредности, или со класичниот *лаксизам*, кој на личноста ѝ дава право да се сомнева во секоја морална норма и да ја отфрла оправданоста на секој морален идеал, односно да постапува без никакви стандардни морални начела. А ни етиката уште не беше инаугурирана во најважна наука на современата епоха, Меѓутоа, сè се движеше во таа насока и идејата за етичко образование го пробиваше патот и стануваше позната во целиот свет. Самиот Колберг имаше големи проблеми со научниците кои не ги прифаќаа неговите рационални и хуманистички ставови. Беше подложуван не само на научна критика, туку и на безмилосни напади врз неговите идеи и него самиот. Во мистериозни околности Лоренс Колберг умре во 1987 година, во совршена научна кондиција.

Колберг се занимаваше со еден од проблемите кој сè повеќе го интересира човештвото - **што се случува со личноста која треба да стане морално активна и одговорна**. Позицијата е класична, секој треба да научи да се однесува во општеството и да ги почитува неговите норми. Контроверзите се јавуваат кога ќе се испитаат смислата и текот на моралното воспитување.

Четири децении пред Колберг, големиот швајцарски психолог и философ **Жан Пијаже** (1896-1980), еден од најзначајните и најпродуктивни психолози на XX век, даде важни објаснувања за природата на моралот и за етичкиот развој на личноста. Во животот постои еволуција на сознајните, социјалните и моралните ставови. Прво е **моралната хетерономија**. Преодот од неа **кон етичката автономија** е суштествена потреба на еден вистински и творечки човечки живот. Тој преод е процес. Хетерономните пројави, со кои на личноста ѝ се заповедува што да прави, постепено ја загубуваат својата оправданост и сила - а почнуваат да се јавуваат и надвладуваат пројавите на *автономијата*, со којашто личноста самата ги определува своите вредности и норми, за тие да станат суштествена карактеристика и морален водач на личноста. Тоа е единствениот **пат** по кој личноста доаѓа до периодот на зрелост и етичка изграденост. Затоа треба да се спроведува етичко образование на личноста, кое ќе го помага развојот на личноста од хетерономија кон автономија. Тука се нагласуваат две страни - когнитивната страна на моралноста и развојната страна на личноста и на нејзината етичност.

Така се продолжени суштествените истражувања и учења на Жан Пијаже за психичкиот и за моралниот *развој на личноста*, кои ги дадоа основите на денешната детска психологија, педагогија, медицина и др. Неговото истражување на моралните ставови и поведенија кај децата "**Моралното расудување кај детето**" (1932) е прво научно сознание за паралелизмот помеѓу интелектуалното и етичкото напредување кај секој човек. Пијаже покажа дека децата не можат да станат несебични и да имаат обсири кон другите додека не ги развијат своите сознајни способности. Како теорија за два стадиуми на моралното постоење на секоја личност - хетерономен и автономен - оваа теорија стана извор на новите идеи за **етичкото образование на младите**:

"Нашето истражување - пишува Пијаже - не води кон сознанието за паралелизмот помеѓу моралниот развој и интелектуалниот напредок. Сите го

имаат забележано меѓусебниот однос помеѓу моралните и логичките норми: логиката е морал на мислењето, како што моралот е логика на истражувањето... Психосоциолошкото истражување ја поддржува теоријата на нормите и забележа паралелизам помеѓу воспоставувањето на логичката свест и на моралната свест... Соработката (помеѓу младите личности) го отфрла егоцентризмот истовремено кога тоа се случува и со моралниот реализам и води кон интериоризација на правилата. Еден нов морал следува по оној на чистата задача. **Хетерономијата** ѝ отстапува место на свеста за доброто, а **автономијата** доаѓа како резултат на прифаќањето на нормите за реципрочноста... Соработката на морален план доаѓа напоредно со развитокот во интелектуалната сфера".

Во оваа когнитивно-развојна концепција, чиј главен застапник стана Лоренс Колберг, главниот вид на моралноста е **етичкото мислење**, а во втор план се емоциите и т.н. "постојани карактеристики" на личноста. Развојот на личноста се согледува како **движење напред**, со минување на определени стадиуми, кои се јавуваат по ред, така што претходните ги подготвуваат следните, а наредните произлегуваат од оние што претходат.

Лоренс Колберг го разви когнитивно-развојниот пристап кон етичкиот развиток и етичкото образование на личноста. Овој најпознат психолог на моралот кон крајот на XX век даде мошне значајна теорија за **стапките-стадиумите на етичкиот развиток**, со што ги прошири, детализира и дообјасни основните позиции на Жан Пијаже. Во "Философија на моралниот развиток" Колберг укажува на реалноста на етичкиот развиток, односно испита и објасни како единката го минува патот од суштество кое е водено од нормите од некој авторитет кон зрела личност, која има и си ги следи своите начела, во коишто се изразуваат нејзините сознанија за заемноста и симпатијата, како и за справедливоста, и претставуваат иманентна основа на нејзиното дејствување.

Колберг востанови **6 стадиуми** во развитокот на моралното судење, кои се изразуваат низ **три нивоа на моралната свест** (секое ниво има по два стадиуми), кои едноставно аналитички ги нарече: претконвенционално (доконвенционално), конвенционално и постконвенционално ниво. На секое од овие морални степени му соодветствува еден тип на личност и еден вид на морално сфаќање и однесување.

На првото ниво социјално-моралната свест се изразува како **подреденост кон моралните принципи**, кога постои различност на моралната свест на личноста од владејачките морални принципи - ова е својствено за децата под деветгодишна возраст, за некои млади личности и за повеќето единки со девијантно однесување. За второто ниво е карактеристична **општа согласност (конвенција) околу моралните принципи** - тоа е статус на моралот кај мнозинството тинејџери и возрасни личности во сите општества. Третото ниво е состојба на високи морални принципи на личноста. Ова "ниво на принципи", или "ниво на приклонување кон **самоприфатените морални начела**", го достигнуваат само некои возрасни личности, и тоа по дваесеттата година од животот, а се однесува на вистинските етички димензии на постоењето, кога се креираат важни и нови морални вредности, насоки, принципи и норми.

Во сите три нивоа на моралноста постојат особени односи на личноста спрема социјалните норми и барања. За Колберг, тие претставуваат "релација помеѓу мене и социјалните правила и очекувања". За претконвенционалната личност правилата и социјалните очекувања остануваат надворешни, тие се вон од самата неа. Кај конвенционалната личност сопството на човекот се идентифицира со правилата и со очекувањата на другите, односно ги

интериоризира (свесно ги прифаќа) правилата на другите луѓе, особено оние кои доаѓаат од авторитетите. Постконвенционалната, автономната личност го диференцира своето Јас од социјалните правила и очекувања на другите луѓе, а вредностите ги определува според лично, индивидуално одбраните начела.

Трите морални нивоа значат и **три типа на морална ориентација**. Првото ниво се карактеризира со “конкретна индивидуална ориентација“, при второто ниво личноста е “дел на општеството“, својството на третото ниво е “приоритет на социјалната ориентација“. Најнапред личноста е загрижена за општественото одобрување на нејзиното однесување, потоа настојува околу лојалноста спрема личностите, социјалните групи и авторитетите, а конечно се грижи за благосостојбата на другите луѓе и на општеството. Оттука произлегуваат значајните сознанија на Колберг за доминантните мотиви на овие **6 морални стадиуми во развојот на личноста** (по 2 во секое ниво):

За првиот стадиум е карактеристична **хетерономија** - личноста се труди да биде послушна и да избегне казна. Како исправно се смета слепо покорување на правилата или на авторитетот и избегнување на казнувањето.

Во вториот стадиум се доминантни **индивидуализам и инструментална цел и размена** - личноста се труди да заслужи награда и да ги заштити личните интереси, а полета го открива значењето на односите со другите луѓе. Како исправно се смета служењето на сопствените потреби, делумно и на потребите на другите личности, а често се прави спогодба како морална размена.

Третиот стадиум е степен на **заемни очекувања** и на **меѓусебни релации и усогласување** - единката настојува да оствари согласност со другите и да избегне нивно негодување и неодобрување заради нејзиното однесување. Исправно е да се игра добра, пристојна улога, да се води сметка за другите луѓе и за нивните чувства, да се биде лојален на пријателите, да постои придржување кон моралните правила и да се исполнуваат етичките очекувања.

Во четвртиот стадиум се најважни општествениот систем и совеста - личноста е ориентирана кон **законот и редот**, се труди да избегне неодобрување од легитимните авторитети, како и чувство на вина за своите дела. Исправно е да се извршува сопствената должност во општеството и да се поддржуваат општествениот поредок и доброто на заедницата.

На петтиот стадиум доминираат **општествените договори** или јавната корист односно **индивидуалните права** - мотивот на личноста е социјално договарање, т.е. желба да се здобие со одобрување од беспристрасните пријатели и да се обезбеди благосостојба на заедницата. Се смета за исправно ако се поддржуваат базичните вредности на општеството, како и справедливите принципи, дури и кога тие се во судир со конкретните правила и закони на групата (општите етички вредности имаат посилна вредност отколку моралните правила и налози).

На шестиот стадиум се стига до **универзалните етички начела** - личноста се раководи од универзалните етички принципи и има интимен однос со етичноста, а кај неа се формира високо чувство на самодостоење. Личноста смета дека треба да пропагира и спроведува универзални етички начела, верува дека кон нив би требало да се придржуваат сите луѓе. Според Колберг, **врвните принципи на човештвото и етиката се еднакви за сите луѓе и култури**.

Така интелектуалниот развој на личноста води и кон развојот на нејзините социјални сознанија, чувства и поведение, а овие во последните фази ја разоткриваат високата етичка димензија на зрелата човечка личност. Стадиумите на моралните ставови се серија од различни сфаќања за основите на етичкото однесување и за содржината на моралот и на справедливоста (како

базична социјална етичка вредност). Мошне е интересно учењето на Колберг од последните години на животот дека има уште еден, **седми степен** на моралното однесување. Тој тоа го поврзува со поимот на религијата, но “не мора нужно да биде сврзано со Бог“. Тоа Колберг го објаснува со идејата на космосот како инспирација за човековото постоење (го споредува со поимот *агаџе-агаџизам* во етичка смисла на љубов за сè што постои). Слична идеја за **етика поврзана со разбирањето на космосот** разви пред тоа рускиот научник **Константин Циолковски** (1857-1935), автор на многу книги, помеѓу кои и на "Космичка философија". Таквата визионерска сознајна и етичка ориентација, за која рускиот автор не наоѓаше секогаш разбирање кај своите современици, денес се нарекува **космизам**, и ги оваплотува не само концепциите на Циолковски за космосот и за патувањето низ него и за населувањето во него, како и погледите на многу научници и писатели на научно-фантастични дела, туку и идеите на **Џордано Бруно** (1546-1600), кого што го запалија зашто учеше дека постои **плурализам на световите**, а нашата Земја е само камче во Вселената, во која има уште илјадници и милиони слични светови (оваа идеја е поврзана со една културна визија за т.н. "**прва средба**" со суштествата од другите светови).

Лоренс Колберг ја унапреди психологијата на моралот и развојната психологија на личноста, а особено ги зацврсти темелите и сознанијата на новата концепција на **етичкото образование**, како важна современа образовно-воспитна форма, низ која личноста на младиот човек ќе се изгради како **слободен, зрел, одговорен и творечки морален субјект**. Ова е резултат на идеите на Пијаже и на Колберг, како што нивните концепции се битни во многу области на психологијата, психијатријата и социјалните релации. Лоренс Колберг како фина личност, голем научник и организатор на истражувањата, чии книги и прирачници се базични за испитување на светот и човекот, со својата љубов за етиката и со истакнувањето на сложената структура на моралот и на реалното степенување на погледите и на делата на луѓето отвори нови пристапи кон разбирањето на доброто и на етичката ангажираност на современите луѓе.

Од Скопје потекнува едно интересно истражување и етичко-педагошко сознание врз основа на ставовите на Лоренс Колберг. Семејството Пејовиќ, по потекло од Плевља, живееја долго во Скопје, тука нивниот син Мирко заврши гимназија, како и неговиот брат поетот Миленко, философ (1943-2007), и другиот брат Милан-Мишо-Пејо, економист (1945-1993). Д-р Мирко дипломира на скопскиот Медицински факултет, специјализираше психијатрија во Белград, стана познат лекар по социјална психијатрија и професор на белградскиот Медицински факултет. Ќерка му Милица (1970), како најдобар студент на белградскиот Медицински факултет (1993), магистрираше на Универзитетот Нотр Дам во САД (1995) и докторираше во Белград (1998). Специјализацијата ја спроведувааше кај поранешните асистенти на Колберг. Во својата докторска дисертација "Пореметувањата на однесувањето кај децата и младината - морални и психопатолошки аспекти" (објавена во 2001) ги објаснува задачите на детската психијатрија како нова дисциплина, која се занимава со израснувањето на детето во зрела и целосна личност, при што пореметувањето на однесувањето е еден од најчестите психијатриски проблеми. Моралноста, која се развива од најраните денови на личноста, води кон усовршување и изградба на автономноста на личноста, како што видовме кај Пијаже и Колберг. Во дисертацијата се покажа дека недоволната развиеност на моралното мислење кај девијантните младинци е резултат на нивната неупатеност во моралните вредности. Д-р Милица Пејовиќ-Милованчевиќ, соработник на белградскиот Институт за ментално здравје, предлага промоција на моралното воспитување и на

моралнодо однесување како еден вид здраво однесување што може да им помогне на ваквите деца. Образованието претпоставува прифаќање во свеста **знаење за моралните барања на општеството, за должностите и за вредносната содржина на моралот**. Кај индивидуата треба моралното знаење да се обликува во постојани навики на моралното поведение. Така **моралното воспитување** се покажува како нова форма на работа со ваквите деца.

Ние се зафатиме **во македонското општество и школство да се воведат етичко образование**, како специфичен дострел и неопходност на новата етика. Од 1975 година во рамките на Естетичката лабораторија на Филозофскиот факултет се обидувавме да ја искористиме воспитната улога на уметноста и да ја развиеме хуманата и критичката доживелица кај младите преку уметноста (за тоа пишува д-р Љубиша Никодиновски во својата студија за алтернативниот театар во Македонија). Од 1990-тите години, заедно со акцијата на УНЕСКО за развој на етиката и воведување на етичкото образование, тоа го правевме со анимирање на јавноста, со редовни писма до јавноста, со воведување на новите форми на студирање на етиката (еколошка етика, биоетика, професионална етика во повеќе дисциплини) и со етичкото дејствување во разни сфери и медиуми (преведување и објавување значајни етички дела, јавни предавања, радио серии, телевизиски емисии, учество на научни и стручни собири, изработка на дипломски, магистерски и докторски трудови од областа на етиката).

Посебно се значајни нашите автентички сознанија поврзани со низа *експериментални* наставни активности по етика во средните и во основните училишта и во градинките. Имаше експеримент за образование по етиката и биоетика во 4 македонски средни училишта од првиот до четвртиот клас (во Драчево, Крива Паланка, Кавадарци и Скопје - во Кавадарци образованието во III клас со елементи на Биоетиката го спроведе професорката Марија Тасева во Земјоделското училиште "Ѓорче Петров"), а во гимназијата/ветеринарното училиште во Драчево основавме Центар за етичко и биоетичко образование со интернационална мрежа (што можеше да стане мошне значајна институција, ако работата не беше прекината од училишните власти). Во VI одделение во ОУ "Партениј Зографски" беше организирана експериментална настава по етика. Во ОУ "Здравко Цветковски" имавме трогодишна експериментална настава по етика во II-IV одделение, со што постигнавме светски значајни етичко-педагошки резултати. Во градинките "Корчагин" во Скопје две години спроведувавме етичко образование со најмладите (4-7 години). За потребите на овие настари изработувани се текстови, речници и други материјали, кои јавно се публикувани (во "Колибри" на "Нова Македонија" од 2000 година непрекинато секој вторник се објавуваат текстови за етика/биоетика за младите; во "Другарче" е објавен првиот континуиран годишен етички стрип за младите и вежби по етика). Како резултат на овие иницијативи е воведена настава по етика во 2 и во 3 клас гимназија и настава по етика во 6 одделение. Магистерски и докторски трудови изработија д-р Олга Пешевска-Заревска, д-р Јован Лозановски, д-р Љубица Тупузка, д-р Зоран Крстевски, д-р Гордана Никчевска, д-р Бранка Минчева, д-р Драгор Заревски, м-р Илинка Торбоска-Смилеска, м-р Каролина Трпчевска и други. Почна етичка настава и на разни факултети, како базична форма на професионалното образование. На докторските студии е воведена настава по Етика на науката (за што посебно се заложува УНЕСКО). Сето тоа - и многу други етички акции и форми - се резултат на нашето дејствување за достигнување на автономијата на моралната свест и за изградената морална едукација според Жан Пијаже и Лоренс Колберг.

Етички мисли од Лоренс Колберг

“Луѓето треба да живеат според моралните принципи што ги ценат.“

“Справедливоста е идеална рамнотежа на социјалните меѓуодноси, со возвратност како суштествен услов за логичка и морална рамнотежа.“

“Постапувај со секој човек како да е цел и почитувај ги неговата личност и достоинство.“

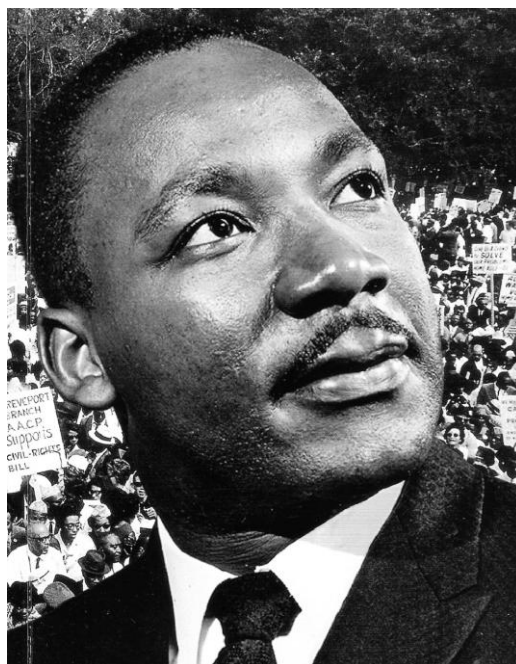
“Постапувај со сите луѓе како да се еднакви на тебе!“

97. Мартин Лутер Кинг

МЕЧТИ ЗА ВИСТИНСКИ ЖИВОТ

Новата човечка генерација има поинакви размислувања и поинакво однесување отколку претходната или поодамнешните. Не станува збор за поведението дома или помеѓу другарите, на училиштето или во слободното време, во љубовта или со непознатите луѓе. Новите норми на секојдневното постапување претставуваат речиси нормално менување на правилата на однесувањето кај новите луѓе во подобрените или во забележливо изменетите материјални и социјални услови. Говориме за **промените во идеите на новата генерација** за големите прашања на опстојбата - слободата, творештвото, хуманоста, индивидуалноста, односот спрема Природата и спрема заедницата, релациите помеѓу родовите, општочовечките дејства... Цез-младина од "лудите 1920-ти" ги изразувааше задоволствата од завршувањето на т.н Голема војна (1914-1918) и од новите индивидуални слободи; младина во 1930-тите години не беше многу среќна од општата економска криза и од јасните закани со новата светска војна (во која десетици милиони млади платија со својот живот за диктаторските занеси на своите водачи или за да ја одбранат слободата и демократијата); збунетата, егзистенцијалистичката, битничката или хипи тајфата бараа внатрешно себеиспитување и поенергично да се ослободат од притисоците на класичниот естаблишмент, кој и натаму опстојуваше врз старите животни решенија, а од младите се надеваше само да се приклучат кон нив. Новата генерација во и по 1960-тите може да ја наречеме **генерација на промените**. Таа младина си направи резиме од грозните недела од Втората светска војна и од искуствата од бројните народноослободителни борби против колонијализмот, ја опседнуваа стравовите од општата атомска смрт, студенилото на светската омраза и можните големи конфликти меѓу континентите - но ја одржуваше надежта во огромните подеми на науката и техниката, се впушти во комуницирање со отворениот свет на новите медиуми, ја радуваше нескриениот поглед во космосот, не размислувајќи многу ги употребуваше новите гламурозни материјали и производи, ја носеа во визочини духовната радост и скриените длабочини на рок културата, која на нов начин ги будеше сетилата и чувството за ритам на живеењето. Се изгради дотогаш непознато масовно радикално мислење за основните животни аспекти, се јавија нови визии за достоиното човечко живеење, се градеа помодерни меѓучовечки односи, **започна нова етика**.

Денеска сме во новата ера на човештвото. Уште не се заборавени *травмаите* од Првата и од Втората светска војна, кога жестоките судири пред само 100 години можеа да ја уништат цивилизацијата; блиско е минатото на *колонизираниите* народи, кои со векови немаа право на автентично постоење, а натаму пак се јавуваат амбиции за повторни или свежи подјармувања; не се високи

слободите за сите, постојат отпори против животните и творечките новини кои се стремат да ги поттикнат сите луѓе, а уште против нив се понекои најмоќни и конзервативни; *сиромаштијата* ги изедува телата и душите на милионите, голем број луѓе сè уште си легнуваат гладни, дури по улиците на метрополите, немаат никакво засолниште; ниски се знаењата и условите за *здравје* и големи се стравовите од смртните болести, кои напаѓаат ненајавено, земајќи огромни човечки жртви, како и зависностите, а современите откритија и фината организација на здравството не им е на располагање на сите; *Природата* сè повеќе страда од луѓето, а и луѓето од нејзината одмазда, а веќе знаеме колку далеку сме загазиле во нејзиното уништување; уште човештвото се расправа со **ропството**, во кое друг човек е предмет кој се поседува, со него се тргува и безобзирно се постапува, како со "парче дрво"... Тие големи јанси (дали само одгласи од минатото?) сè уште се дел од грдите сншта на големи групи луѓе, или на интелектуалците, кои подлабоко ги разбираат проблемите, или на сочувствителните личности, кои своето постоење го замислуваат и воздигнуваат како помагање на другиот. За **надминувањето на нечовечното однесување спрема другите човечки суштества**, а со тоа заедно и за ослободувањето од лошите позиции и навики од минатото, во кое не водеме сметка за страдањата кои луѓето ги наметнуваат на блиските, а и себеси, мошне важно беше да се отфрли секаква дискриминација и да се смени сè уште недостојното однесување кон луѓето небаре природно се **робови**. За промена на ваквите нечовечни размислувања и постапки исклучителен етички придонес даде американскиот борец за слобода и човечка еднаквост Мартин Лутер Кинг.

Мартин Лутер Кинг Помладиот/Јуниор е роден во 1929 година во Атланта (Џорџија) на југот на САД. Татко му, со исто име, бил пастор, што било тогаш најдостојна професија за Афроамериканец во јужните држави на САД. Како приврзаник на новите социјални погледи, го запознал синот со проблемите на расизмот и дискриминацијата, кои уште вирееја во САД на југот (а до 1994 година беа официјална идеологија и политичка организација во Јужна Африка). Татко му го подучи: "Ако не се однесуваш како роб, нема да бидеш роб". Мајка му го охрабрувала: "Ти си исто така добар како и другите". Како најдобар ученик Мартин Лутер студирал на колеџот Морхауз во Атланта, каде се дружел со бели студенти кои не биле расисти. Тој град столетие порано бил силен аболиционистички центар, неговите жители барале слобода за Црните. Као одличен студент, студентите го избрале Кинг за лидер. Тој сонувал за свет без поделби. Решава да студира за лекар или за адвокат, за да даде животен придонес со стручноста, но група постари учени Афроамериканци го уверуваат за значењето на свештеничката функција за реализација на духовноста и на слободата кај неговиот страдалнички народ. На едно предавање професорот раскажувал за идеите и дејноста на Махатма Ганди (1869-1948). Кинг е воодушевен од индиската идеја за *мирно проишвсџавање*, што е тема и на прочуеното дело "За граѓанската непослушност" на американскиот философ *Дејвид Торо* (1817-1862). Тоа го уверува Кинг во исправноста на ненасилната активност - **насилството раѓа уште поголемо насилство и омраза, а мирниот протест дава можност злото да биде победено со љубов**. Завршува Богословија Кроузар во Пенсилванија, а докторира методика на теологијата на најпознатиот американски универзитет Харвард во Бостон (1951). Стана **голем американски лидер**. Имаше тешка судбина на проповедник на слободата, мирот и на социјалната слога, кому дискриминаторските власти во јужните американски држави не му даваа спокојство, а непријателите на човечката слобода и противниците на еднаквоста на црните со белците го попречуваа во дејствувањето за доброто на луѓето и човештвото. Остави 200.000 документи, неколку книги, "Долгиот чекор кон

слободата, "Сила за љубов", "Зошто не можеме да чекаме", "Каде натаму - хаос или заедница?", многу говори и лик на една благородна личност, која ги сака луѓето и верува во слободата и ненасилството.

Америка е населена од Европејците по нејзиното откривање. Шпанците извршија репресии врз новооткриените земји, ги урнаа државните организации, утепаа огромен број домородци и воведоа шпанска власт и страшна експлоатација, барајќи злато, кое ги привлекуваше кон овој континент (од таму добивме неколку благородни продукти - пченка, компир, мисирка..., како и пеколниот тутун, кокаин, сифилис...). Со решение на Папата сета јужна и централна Америка припаднаа на Шпанија, освен Бразил, кој е даден на Португалија. За северната Америка имаше помалку заинтересирани, таму се натпреваруваа Британците и Французите, а иселениците главно беа од протестантските религиозни секти, кои не беа оставани на мир во Европа; но и таму беа бркани и истребувани *Индијанциите*, родните племиња, кои се бунтуваа, но немаа оружје ни сили да се противстават. Кога се созна дека Америка не е митската Индија со бесконечни златни наноси, интересирањето се префрли врз обработка на огромните просторства, со тутун, памук и овошје. Тоа донесуваше голем кар, но Индијанците беа истребени, а и не знаеја да работат без престан, како што посакуваа плантажерите, умираа од јадосување и духовна истоштеност. Шпанските пирати почнаа да донесуваат **робови од Африка**, кои можеа да ја поднесуваат топлата клима и беа посилни и попослушни. Ним веднаш им се приклучија британските, потоа и француските трговци со робови, што стана конјуктурна кружна зделка - во западна, а потоа и во источна Африка беа носени украси и оружје, таму владетелите или бандитите ги разменуваа за заробените сонародници-робови, бродовите ги носеа несреќниците натрупани во Америка, каде што ги продаваа на пазар, а оттаму донесуваа вредни продукти. Во Јужна Америка, малку под влијание на католичките погледи на сопствениците, малку со мешање со домородците, црните робови се вклучија во социјалното милје (во Бразил направија и своја држава), но во јужните делови на северна Америка беа сегрегирани од белите плантажери и сметани само за корисен **добиток**. Во француската Луизијана, со прочуениот Њу Орлеанс, имаа нешто полесна положба и се раѓаа разни видови мешани раси, а новата САД ја купи таа земја покрај реката Мисисипи, како што се случи и со полуостровот Флорида од Шпанија. Од 1620-та, кога беа донесени првите 20 робови од Африка, во средината на 19-тиот век имаше преку 4 милиони робови. Во јужните држави на САД црните имаа остар ропски статус: беа продавани, разделувани семејства, изнасилувани, докрајно деградирани... Во 1820 година квекерите во САД основаа Американско здружение за колонијализација, кое организираше враќање на црните работници во Западна Африка, каде купија територија и овозможија да се населат. Основана е **Либерија** (која, покрај Етиопија, беше единствената слободна афричка држава). До 1862 година таму се вратија и останаа живи 19.000 луѓе. Толку останаа и по 100 години, се нарекуваат Либеро-африканци, претставуваат своевидна горна класа во земја со 2 и пол милиони жители. Историјата на оваа држава е интересна (подоцна многу трагична, а Меѓународниот суд во Хаг сега го осуди нејзиниот претседател за злосторства против човештвото поради гангстерските напади и масовни убиства во соседната Сиера Леоне, каде ги крадеше нејзините дијаманти).

Иако Декларацијата за независноста на САД (1776) и Уставот на САД (1787) зборуваат за еднаквоста на сите луѓе, тоа донекаде беше почитувано во краиштата северно од Пенсилванија и Њујорк кон Канада, но во јужните положбата остана типично робовласничка. Претседателот **Томас Џеферсон**

(1743-1826, кој во 1807 година донесе закон со кој американските бродови не смеат да донесуваат робови од Африка, но тоа беше изигрувано) и **Бенџамин Френклин** (1706-1790, кој во 1775-та беше претседател на првото Друштво за ослободување на Црниците, основано во Филаделфија од Томас Пејн) сметаа дека треба да престане ропството, дека тоа е срам за Америка како прва република во светот во новата епоха... Тоа сепак немаше влијание. Немаа сите на југот робови, туку само богатите плантажери (5% од населението), но ако црните сакаа да се ослободат, требаше да се откупат (што сопствениците често го изигруваа) или да избегаат на север - имаше т.н. "подземен пат", преку кој, добрите луѓе-**аболиционисти**, застапници за ослободување на Црниците, им помагаа во бегството; таква помош давааше **Хариет Табман** (1821-1913), бивша робинка родена како *Амринџа Рос*. Тој живот најдобро го претстави *Хериет Бичер Стоу* (1811-1896) во прочуената книга "**Колибата на чичко Том**" (1852), која на целиот свет му ја откри жалната ситуација на човечко бесправие и малтретирање (книгата е преведена на безброј јазици во милиони примероци и драматизирана во многу земји). Околу проблемот на ропството, кое не престануваше, се раздели федерацијата и изби крвава Граѓанска војна во САД (1861-1865), во која претседателот **Абрахам Линколн** (1809-1865) ја одбрани каузата на човечките слободи. Тој на 1 јануари 1863, во текот на Граѓанската војна, објави *Прокламација за еманципација*, со која е објавена **слобода за сите 4 милиони црни робови во јужните американски држави**. Самиот Линколн потоа стана жртва на атентат. Кусо време по војната донесени се закони за гласачко право на поранешните робови и можност за нивни избор во Конгресот на САД (1866-69), со што би имале политичко влијание. Закоравените традиции останаа живи, проблемите се влечеа долги децении. Расистичката организација за казнување на Црнци и на белци кои имаат симпатии за нив **ККК** (Ku Klux Klan) е основана во 1866-та, со лозунг "Белците да владеат во Америка". Црниците се попречувани да гласаат, по 1874 година се разгоре расистичката политика на југот. Во 1896-та јужните држави си донесоа закони за **сегрегација** на црното население во нив - за да не се вознемируваат белите граѓани, црните не можеа да користат исти простории, хотели, транспортни средства, апарати, или мораа да се служат со оние обележани "*за обоениите*". Посебни аспекти беа недостигот на школување на младите Афроамериканци и нивната лоша економска положба. Во Првата светска војна букна прашањето за ангажирањето на црните војници во војската, во која владееше прикриена расна дискриминација. Тоа стана уште понагласено во Втората војна, во која црните војници ги бараа целосните права акогинат за земјата против хитлеровскиот расизам, и тоа не само да има црни офицери, туку и расно мешани единици. По војната властите им даваа помош на белите војници, но не и на Црниците. Тие можеа да студираат само во одделни "црни" универзитети во јужните држави. Бараа право да гласаат во тој регион, но тоа само ретко можеа да го сторат.

Имаше бележити Афроамериканци. **Вилијам Едвард Дибос** (1868-1963), писател и социолог, внук на роб ослободен како борец во Граѓанската војна, се школувал во Европа, еден од најобразованите Американци на своето време, автор на книгата "Душата на Црните" (1903), основа во 1909-та Национална асоцијација за унапредување на обоеното население (NAACP), по Првата светска војна ја прогласи идејата за **панафриканизам**, а потоа дефинитивно се пресели во Африка. Поетот **Ленгстон Хјуз** (1902-1967) даде особит придонес со истражувањето на афроамериканската култура, како што се **блузот**, **џезот** и **поетската** традиција на Афроамериканците во последните 200 години; се истакна како антифашист и борец за расна еднаквост. Во светот е позната операта "Порги и

Бес" (1935), која со афроамериканска тематика ја направи белецот **Џорџ Гершвин** (1898-1937). Афроамериканецот **Џеси Овенс** (1914-1980) оствари 4 фантастични први места на Олимпијадата во Берлин (1936), кога расистот Хитлер очекуваше победи само од "поспособните" бели спортисти. Но еден скандал ја возбуди САД, кој и денес се споменува - најпрочуената пејачка **Беси Смит** (1898-1937), наречена "Кралица на блузот", беше во автобус кој имаше несреќа во државата Мисисипи. Првин ги прегледуваа и разнесуваа по болници белите патници, а Беси, која имаше мала повреда, искрвари чекајќи да дојде редот на црните. Дури и **џез** музичарите, кои дадоа најголем придонес за оваа *оригинална* америчка уметничка форма и придонес кон светската култура, немаа никакви права во сегрегираниите краишта и никаде не можеа да настапуваат, да снимаат плочи и да отседнуваат во хотелите *заедно* со белите колеги. Дури во 1938 година првпат во Карнеџи хол во Њујорк свиреше оркестарот на *Бени Гудмен* (1909-1986) со неколку црни солисти.

Ропството и **расизмот** се поврзани негативни факти и идеологија. Во модерната епоха, против ропството стануваа и интелектуалци и чесни луѓе - никој не сакаше да биде роб, да поседува роб или да има робови околу него и воопшто во светот. Со идејата за Слободата и за Човековите права одеше отрлање на гнасотијата на ропството во секој вид и во секоја област. Меѓутоа, расизмот е чедо на поновата ера. Египетските фараони од првите династии биле црни. Големiot теолог Августин најверојатно бил црн. Кај Шекспир не се гнасат што големiot војсководец Отело е црн. Во исламот црните се примани како еднакви со другите, дури владееја со векови со Египет ("мамелуци"). Предокот на најголемиот руски поет Александар Пушкин бил црн. Црни се мнозинството врвни џез и блуз музичари, како и многу сакани спортисти. Расизмот дојде како израз на амбицијата за запоседнување на територии и на луѓе и на воспоставената власт над регионите и народите. Расизмот тврди дека една група луѓе (*белата*) е *йосуиериорна*, историски поважна, со поголеми умствени и творечки капацитети од групите луѓе во боја (*обоени*). Европа и, потоа, Северна Америка (продукт на доселени Европејци) треба да бидат надредени над другите континенти и над нивните доминантни раси, се прави **дискриминација** (тие се сметаат за пониски) и **сегрегација** (се одделуваат во живеењето, не им се даваат исти права за егзистенција како на белите). И белите се подјармувани од други бели, и сите луѓе на еден континент не се исти (од Сирија до Индија живеат луѓе од белата раса, жителите на Северна Африка се бели, а во Јужна Америка расната интеграција е понапредната - Јапонците ги мразеа Кинезите и Кореанците и сонуваа да ги потчинат). Идеолозите на владеење над луѓето, со истакнување на својата нација како образец за расата, развија разни погледи за позитивните капацитети на својата "боја на кожата", а за неспособноста на оние со "друга боја на кожата". Умните луѓе и етичарите укажуваат дека расизмот е *недосвојна* теорија, а исто така и *нејшока* со оглед на фактите. За Мартин Лутер Кинг предрасудата човекот да се отфрла заради бојата на својата кожа е најодвратен израз на *нехуманоста*: "Расизмот е философија која е втемелена врз презирањето на животот". Тој истакна дека "морална заповед на нашата епоха е... да работиме на искоренувањето и на последната трага на расизмот", за правдината да стане реалност за сите луѓе. Не сакаме сега да говориме за најпростите расисти (Гобино, 1816-1882, или Хитлеровите философи Розенберг, 1893-1946, и Гебелс, 1897-1945.), но идејата за "чиста" раса е небулоза, на тоа посочуваат сите биолози. Интересно е дека белите расисти особено ја мразат Африка и нејзините жители, а првите луѓе воопшто се настанати на тој континент, откаде потекнува и нашиот сој *homo sapiens*. Хитлер фантазираше над сите луѓе да воспостави надмоќ на "сини

свери", а самиот беше јадничок ситен и црн (најверојатно од еврејско потекло, иако ги мразеше Евреите, Ромите, кои се индоевропска раса, и Словените - кои сите сакаше да ги убие, а во меѓувреме да им служат на Германците како робови). Демократските и другите народи сепак беа човечки и историски посвесни, му се противставија и го победија фашизмот. Така и расизмот доби сериозен удар, иако уште во светот постојат идеи за разликување на луѓето и за воспоставување *надредености* на некои луѓе над другите. Ова се пројави на болен ум и на недостојна етика. ООН е воспоставена како организација на **еднакви народи и луѓе** и ја манифестира оваа хуманистичка ориентација од првиот ден (односно уште од пред основањето), ја донесе *Општите декларации за правата на човекои* и има многу документи и активности за надминување на расистичките погледи и на ропството. Но во САД, како и во некои други земји (Јужна Африка се истакна негативно со *апартејд* - холандски термин за "одделени" обоени од придобивките на цивилизацијата), обоените луѓе и по тоа беа дискриминирани, а во разни земји се пројавува вид болен *национализам* и *шовинизам* (омраза кон различните од себе), кои се рак-рана за еднаквоста на луѓето и ја негираат модерната етика. ООН вели дека "човечкиот род во основа претставува **едно семејство**, а тоа подразбира дека сите луѓе и сите народи се еднакви". Исус Христос им рекол на своите ученици **"Сите вие сте браќа"**.

Мартин Лутер Кинг се определи за **борба против расизмот**. Се ожени (1953) со Корета Скот (исто така од пасторско семејство, дипломирана музичарка), која го поддржуваше во неговите идеи и активности. Имаа 4 деца. Жена му сметаше дека е подобро да останат во северниот дел од САД, но Кинг чувствуваше дека има *мисија*. Стана пастор во баптистичката црква во Монтгомери (Алабама, од 1954). Во овој јужен град започна во 1950-та прочуениот **бојкот** на градските автобуси заради сегрегацијата. Афроамериканката *Роза Паркс*, обична личност, но храбра, не му стана во автобусот на еден белец кој побара да му го отстапи местото, како што заповедуваше Законот за сегрегација. Шоферот не возеше. Црните граѓани првин одбиваа да го напуштат автобусот, а потоа ниеден не се качуваше во градските автобуси. Тоа беше прв јавен модерен израз на граѓанскиот отпор во САД. Една старица рекла: "Нозеве можеби се уморни, но душата ми е спокојна". Црните го повикаа Кинг да ги води, тој основа Движење за граѓански права и се истакна како лидер на мирните протести. По 382 дена бојкот, кој одекна во целиот свет и беше на сите медиуми, градската управа донесе решение за укинување на сегрегација во автобусите. Афроамериканците протестираа и во рестораните и на другите места каде што не беа послужувани еднакво како белците. Кинг укажуваше дека тензиите не се помеѓу белците и Црните, туку помеѓу правдината и неправдината.

Друг проблем произлезе од **актот за гласање**, донесен во 1950-та, со кој сакаше да се овозможи на Афроамериканците да се пријават и да избираат претставници без пречки. Врховниот суд на САД донесе решение дека овој акт е валиден и со тоа ги изедначи сите граѓани (тоа право го имаат и според Уставот). Исто така, Врховниот суд (1954) донесе **декрет дека во училиштата не смее да има дискриминација**, дека одделните згради за белци и за Црнци се знак на нееднаквоста. Во 1957-та изби скандал со правото на Афроамериканците да бидат еднакво примани во средните училишта. Во Литл Рок (Арканзас) ги отфрлија, па претседателот Ајзенхауер ја мобилизираше Националната гарда за да го обезбеди влегувањето на младите Афроамериканци во училиштето.

Својата акција Кинг ја сфаќаше како *мисија*. Укажуваше дека низ целиот живот не следи прашањето, кое бара брз одговор: "Што правиш за другите?" Тој

смислата на својот живот ја гледаше во *љубовта*, обединета со *вистината*. Најпознатиот магазин "Тајм" го стави на насловната страница како "човек на годината" (1957). Целта на Кинг и на сè поголемиот број црни (а потоа и бели) демонстранти кои му е придружуваа е да се востановат полни граѓански права за Афроамериканците, да не бидат граѓани од втор ред, а општеството да биде посправедливо за сите. Велеше дека судбината и на црните и на белите граѓани е "поврзана со судбината на Америка". Не откажуваше да каже дека ја сака Америка и дека тоа што го прави е за добро на неговата татковина. Посочуваше дека страдањата на Црните го понижуваат белиот човек, кој се искупува со спасението на Црните. Бараше разбудување од апатијата и рамнодушноста: "Во минатото апатијата беше знак на опаѓање на моралот. Денес тоа е вид морално и политичко самоубиство". Методот што го предлагаше и спроведувааше беше **ненасилството**. За него основата за неповредување на другите е *љубовта*. Кинг има кажано: "Уверен сум дека со вселената управува сила полна со љубов и дека во борбата за правдина учествуваат заедно човекот и вселената. Зад грубото лице на светот постои сила со добра цел".

Кинг оди во **Индија** (1959), каде ги проучува методите на **ненасилен отпор и граѓанска непослушност** на *Махаџима Ганди*. Рече: "Христос ни даде дух и мотивација, Ганди ни понуди метод". Според Кинг, христијанското учење за *љубовта* дополнето со Гандиевиот метод на *ненасилство* е едно од најсилните оружја кои им се достапни на Црните во борбата за слобода: "Ненасилството е начин на живеење кој луѓето го прифаќаат заради неговата чиста моралност и правилност". Ненасилниот отпор не избегнува само физичко насилство, туку и насилство над духот, одбива да мрази. Започнуваат штрајкови со *сedeње*, според британскиот отпор против нуклеарното оружје (во кои учествуваше и ги инспирираше философот *Берџиранд Расел*). Кинг велеше дека Афроамериканците се потомци на робовите, но дека не се срамат од тоа, туку треба да се срамат оние кои биле и останале *нехумани* и ги мачат Црните. Неговото карактеристично барање беше дека нештата треба да се менуваат и унапредуваат СЕГА. "Чекај!" значи "никогаш".

Кинг беше оригинален и впечатлив беседник. Настапуваше многу пати на јавни собири, беше најпознат застапник на слободата. Во 1963 година во Вашингтон е одржано одбележување на 100-годишнината од донесувањето на Линколновата Прокламација за ослободување на Афроамериканците. Од скалите на Споменикот на Линколн Кинг одржа **говор пред 250.000** насобрани, кои маршираа од целата САД кон главниот град со лозунги за повеќе работни места и за слобода. Тој ја употреби фразата **"Имам сон, мечта"** (I have a dream): "Имам сон дека еден ден овој народ ќе се крене и ќе живее во согласност со вистинското значење на своето верување од Декларацијата за независноста: *Сиџе луѓе се создадени еднакви. Ние веруваме дека оваа висџина е јасна самџина по себе...* Имам сон денеска дека еден ден малечкото црно момче и малечкото црно девојче ќе можат да се фатат за рацете со малечкото бело момче и малечко бело девојче како браќа и сестри... Со нашата вера ќе можеме несогласноста на нашиот народ да ја преточиме во прекрасна симфонија на братство". Такви соништа за слобода на Афроамериканците и за интеграција на земјата без расизам, а исто така и спасување на бедните бели граѓани, изразувааше во своите бележити говори д-р Кинг: "Сите не обвиткува истата наметка на судбината, Неминовната мрежа на заемноста". Ја осудуваше **сиромаштијата**, за која сметаше дека нема оправдување во нашата ера. Велеше дека таа е "социјално окрутна и слепа како канибализмот во почетоките на цивилизацијата". Но кажа исто така: "Разурнатите соништа се непогрешен белег за минливоста на нашиот живот". Еден од најголемите психијатри **Карл Густав Јунг** (1875-1961), создавач на поимите *колективно несвесно* и *архетип*, има кажано: "Што е тоа што постои, а да не

било на почетокот само мечта, фантазија?!" Тој марш и собир беа најголем политички настан во тие години, на него учествуваа и 60.000 белци (учествуваа и најзначајниот американски рок поет и музичар **Боб Дилен**, чија песна "Blowin' in the Wind", *Носен од ветерот*, стана неофицијална химна на таа генерација на промените, и најголемиот американски филмски актер **Марлон Брандо**, 1924-2004, кој одби да ја прими наградата "Оскар" заради нехуманото третирање во филмовите на Индијанците како оригинални жители на САД, а кога е убиен д-р Кинг, тој се понуди да го продолжи неговото Движење за граѓански права). Сопругата Корета, по повод 40-та годишнината од тој говор, потсети дека идеите на Кинг уште се валидни: "Мора да ги направиме **нашите срца инструменти на мирот и на ненасилството**, бидејќи кога во срцето чувствувате дека сте во право, тогаш умот и телото го следат". Кинг учеше дека ненасилството било решение за проблемите на Афроамериканците и дека "може да стане решение за најдлабоките потреби на човештвото".

Во Далас (Тексас) е убиен претседателот **Џон Кенеди** (1917-1963), кој иницираше нови политички методи и насоки во САД со лозунгот "освојување на *нови граници*" (потсетување на движењето кон Запад во 19-тиот век во САД). Покрај освојувањето на вселената, развитокот на културата и меѓународните економски договарања, како прва цел беше истакнувана **расната интеграција** во САД. Тој ги поддржуваше настојувањата на Кинг, Афроамериканците гласаа за него.

Кинг ја доби **Нобеловата награда** за мир (1964) како нејзин најмлад добитник. Кажа дека наградата ја добил како "признание за нужноста човекот да ги победи репресијата и насилството, а при тоа да не прави насилство ни репресија". Потсетува дека светската војна би оставила само пепел, "како сведоштво за човечката раса која сопствената глупост ја одведе без враќање во прерана смрт". Бара разоружување и меѓународни преговори. "Моќта на науката ја претигна нашата духовна сила. Знаеме како да ги насочиме проектилите, но не знаеме како човекот да го насочиме на правиот пат". Подучува дека онаа земја која троши повеќе средства за воена одбрана отколку за програмите на социјалниот прогрес, е сè поблиску до духовна смрт. Предупредува дека "мудроста од искуството треба да ни каже дека **војната е нешто застарено**". Кинг вели: "Во срцето носам сон дека еден ден повеќе нема да има војна..., дека народите нема повеќе да се креваат едните против другите". Бара луѓето да се сплотат, "сиот живот е меѓусебно поврзан", "мора да развиваме мислење кое го прифаќа целиот свет".

Во **Бирмигем** (Алабама), каде граѓаните и шерифот се фалеа дека во нивниот град има најсилна сегрегација, Кинг започна **антирасистичка кампања** (1963). Тој е водач и главен говорник. Уапсен е. Белите свештеници јавно ги осудуваат демонстрациите. Од затворот Кинг пишува анализа на 20 страници, која станува негов најпопуларен и најповеќе цитиран текст: "Како може да ги мразите демонстрациите, а не ја мразите причината за нив?!... Ненасилната армија има величествено универзално својство... Во Бирмигем и куците и инвалидите можеа да ги придружат силите и го сторија тоа". Со методи на ненасилството е смирен расистичкиот гнев на полицијата. Кинг потсетува: "Кај Црните има многу потисната огорченост и латентно незадоволство... Ако ги потиснуваат емоциите и не ги изразат на ненасилен начин, тие ќе побараат да ги изразат со насилство". Тоа беше религиозен митинг, Кинг вели дека како христијанин сонува за дента кога ќе исчезнат сите предрасуди: "На црниот човек му е потребен белиот и на белиот му е потребен црниот". Кинг потсети дека "Господ е над нашите верски определби", а Црквата мора да биде совест, "морален чувар на заедницата".

Во 1965-та САД започнува бомбардирање на Северниот Виетнам. Кинг е против мешањето во граѓанската војна во далечната земја. Тој во името на верата бара да се запрата трката во вооружувањето и студената војна: "Мора да настојуваче мировни решенија да постигнуваче на мирен начин". Протестите во **Селма** (Алабама, 1965) ги предводи Кинг. Целта е правото на Црните за **гласање**. Во град од 30.000 жители, половина се црни, а можеа да гласаат само 333. Насилството на полицијата е силно, весниците тоа го нарекоа "Крвава недела". Федералните трупи ги штитеа 3.000 демонстранти од Селма до Монтгомери. Резултат, претседателот Линдон Џонсон го потпиша Законот за гласачко право.

Убиен е друг голем водач на движењето на црното население **Малколм Икс** (1925-1965), член на *ѝорадикалноѝо* движење на црните муслимани, кој основа Организација за афроамериканско единство (1964) и е убиен од своите дотогашни другари (тој го смени своето презиме со *X*, како знак дека не го знае своето оригинално презиме од Африка). Друг лидер Стокели Кармајкл организира ново движење "**Црна сила**", кое има помалку успех (во 1968 година Индијанците основаа "**Црвена сила**"). Кинг е против насилните протести, укажува дека тие не донесуваат плод, а целта е да се изгради единство во општеството, од конфронтациите и насилството најмногу страдаат токму обоените граѓани. Вели дека "предизвикувањето нереди... предизвикува порази". Востановува центар за својата дејност во Чикаго (1966), а следната година јавно се искажа против војната во Виетнам, која го подели американскиот народ. Укажува дека не сме да се толерира омраза, ниту болно поттикнување на насилство во која било област од животот. Расте бројот на антирасистички пројави. Врз Кинг се извршени повеќе *аѝенѝаѝѝѝ*, од раната со нож одвај остана жив. Вели: "Сите се плашине од смртта. Но оној кој не се бори, не вреди да живее. Човек се бори за правдини и за вистина. За нив вреди да се умре". На 4 април 1968 година д-р Мартин Лутер Кинг е **убиен** во Мемфис (*Тенеси*) во неговата 39-та година од животот. Како да знаел за црната судбина, тој говор го нарече "На врвот на планината" (алузија на најпрочуената *Беседа на ѝораѝѝѝ* на Христос). Убиецот првин е осуден, потоа умира од болест, а подоцна, на ново судење, е прогласен за невин (има сомнежи дека Кинг бил жртва на заговор, како што мнозина мислат и за атентатот врз Кенеди). Блиску до местото на убиството на Кинг, ставена е плоча: "Ајде да го убиеме мечтателот, за да видиме што ќе се случи со мечтите".

Братот на убиениот Претседател, кој беше министер за правда, **Роберт Кенеди** (1925-1968), пријател со Мартин Лутер Кинг, како кандидат за претседател е убиен во Лос Анџелес. Во соодветните психолошки истражувања е забележано дека по овие злосторства опаднала стапката на обзирност и несебичност кај жителите на САД. Мајка му на Кинг Алберта е убиена на црковна служба (1974). По крвавите бунтови во Вотс (1965), по 30 години (1992) имаше големи црначки бунтови во Лос Анџелес, со човечки жртви. Денес ситуацијата е посмирена. Црните граѓани имаат повеќе права и ја бранат САД, иако уште има траги на дискриминација. Градоначалникот на Мемфис, во кој е убиен Кинг, сега е Афроамериканец, учесник во Кинговото Движење за граѓански права, а исто така и на главниот град Вашингтон, во кој има мнозинство црно население, зашто чувствуваат дека се посигурни поблиску до сојузната власт, а Афроамериканец е и Претседателот на САД.

Еден од 10 национални празници на САД **Денот на д-р Мартин Лутер Кинг** се одбележува во јануари во знак на *раснаѝѝѝ еднаквостѝѝѝ* и како признателност за етичките принципи на овој борец за љубов меѓу луѓето и за ненасилство, кој бараше од протестите да се тргне кон помирување. Умно, етички велеше: "**Љубовта е единственото решение за светските проблеми**". Како

античкиот Џајна и најзначајниот модерен национален водач Махатма Ганди, тој стана "апостол на ненасилството". Востановена е и награда за оние кои ги застапуваат идеалите на д-р Мартин Лутер Кинг. На неговиот гроб пишува: *Сега си најдов мир.*

Што може да научиме од примерот на д-р Кинг - дека историјата ја градат и менуваат луѓето, дека треба да ги знаеме и проучуваме настаните за да знаеме да ги толкуваме човечките движења, дека со правилно настапување и борба ѝ се дава значење и достоинство на цивилизацијата, дека човечките права се мошне важни во современата епоха, дека секој може да даде придонес кон нивно развивање, дека интелектуалците не треба да се тргаат од борбите на својот народ и од човечките проблеми, туку да учествуваат во нив и во нивното решавање, дека луѓето мора да научат да живеат во слога, дека не смеат да бидат рамнодушни спрема повредите на правдината.

Етички мисли на Мартин Лутер Кинг

"Темнината не може да ја избрка темнината, тоа може само светлината. Омразата не може да ја искорени омразата, само љубовта може да го стори тоа."

"Научивме да летама низ воздухот како птици и да пливаме во морето како риби, но уште не ја научивме едноставната вештина да живееме заедно како браќа."

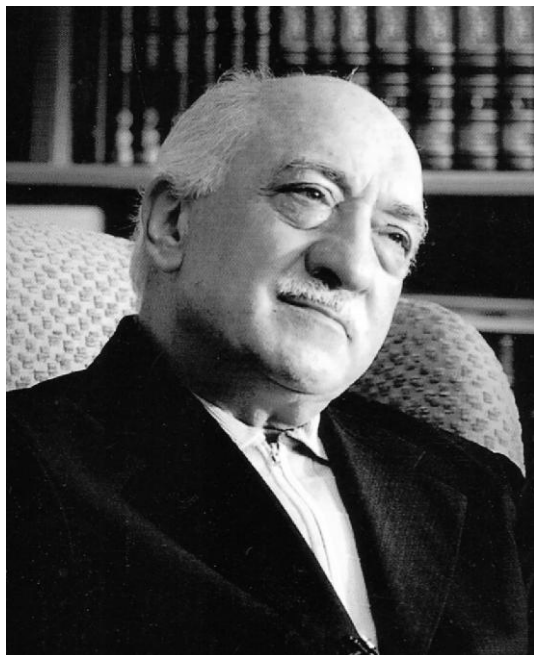
"Духовната сила која Црните може да му ја пренесат на светот потекнува од љубовта, разбирањето, добрата волја и од ненасилството."

"Дури и најнеучените можат да имаат високи морални ставови."

"Мора да создадеме водачи кои ќе отелотворуваат добродетели што ќе ги почитуваме, кои ќе уважуваат морални и етички принципи на коишто може воодушевено да им аплаудираме."

98. Фетулах Ѓулен

СОВРЕМЕНАТА ЕРА И УНИВЕРЗАЛНАТА ДОБРИНА

Мнозина современи етичари се универзитетски професори, своите идеи ги изнесуваат преку научните медиуми и пред студентите. Ова е битен фактор на современата светска етичка загриженост и активност - подготвување на младите за иднината, за која сме загрижени, но не знаеме какви проблеми ќе се појават, а таа брзо ќе дојде. Новите возрасни суштества ќе треба да знаат да размислуваат одговорно, се надеваме ќе ги шират своите сознанија за новите феномени и ќе се обединуваат со своите врстници од целиот свет за успешно етичко дејствување. Понекои современи етички активисти настапуваат главно **јавно**, во името на согледбата на најтешките прашања на современото човештво, изнесувајќи предлози за подобро човечко размислување и однесување. Етиката денеска не е запоставена и скриена дејност, но сепак не е достатно презентирана кај *сити* луѓе и не се развиени механизмите за нејзино ефикасно ширење среде народот. Новите прашања бараат општо разбирање и позитивно дејствување на сите луѓе за да се постигне успех во тешките задачи на унапредувањето на социјалното живеење, на одбраната на Природата од повредите што ги прави човекот и на надминувањето на човечките конфликти како продолжителен вид старо негативно однесување. Една личност од Турција, Фетулах Ѓулен, од својата младост до денеска е таков **ангажиран бранител на доброто однесување на луѓето**, користејќи ги најдобрите сознанија на исламската вера и ангажирајќи се да се создадат нови патишта за духовна соработка и за плодотворна морална активност.

Мухамед Фетулах Ѓулен е роден во 1941 година во селото Коруџук во источна Турција, како второ дете од осум браќа и сестри. Татко му бил имам во џамијата, а мајка му домаќинка. Како личност и духовен учител Фетулах се оформил во семејството. Уште од раната возраст бил *хафиз* - го научил целиот Коран напамет. Фетулах учел кај најпознатите учители во градот Ерзурум, слушал проповеди на бележитите суфисти, а учел и литература и модерни општествени и природни науки. По одлично положените испити (1959) 4 години бил имам во Едрене. Во 1966-та е назначен за проповедник во џамијата Кестане-пазар во Измир. Во тој трет град по големина во Турција започна да се создава славата на Ѓулен како **бележит проповедник и верски учител** близок до луѓето. Проповедништвото е особена улога на имамите во исламот (покрај водењето на молитвата и грижата за другите духовни и човечки потреби на своите верници). Потоа проповедал во разни градови во Медитеранскиот регион. Во Турција постои љубов кон **убавиот збор**, на луѓето им се допаѓаат добро оформени и

силно искажани мисли, очекуваат јавните личности да кажуваат важни нешта. Затоа ги слушаат со внимание верските проповедници, иако од 1920-тите години Турција е секуларна држава. Во типот на настапувањето и во погледите Ѓулен има значајни *прејходници* - не само големите турски поети и проповедници од минатото **Ахмед Јесеви** (1093-1167), **Јунус Емре** (1240-1321) и **Целалудин Руми Мевлана** (1207-1273), туку и бележитиот турски теолог и проповедник **Бедиузаман Саид Нурси** (1877-1960), познавач на современите науки, кој имал значајна духовна и културна улога во 1930-1940-тите години и чиј пристап и идеи се одразиле врз Ѓулен. Особено е важна големата **социјална новина во беседите** на Ѓулен: младиот проповедник ги нагласувал во своите говори актуелните тешки социјални проблеми и говорел за суштината и видовите на исламската справедливост (справедливоста е едно од најзначајните современи светски етички и социјални прашања). Ѓулен посебно се интересирал за **младата генерација**, ѝ говорел нејзе. Се заложувал младите да имаат хармоничен интелектуален и духовен развој, предано да учат, да работат и да градат во себе хуман активизам, грижа за другите. Особено настојувал за помош на сиромашните млади луѓе, на кои треба да им се помогне да се оспособат за живот, да станат стручњаци и продуктивни личности.

Ѓулен патувал по Турција и предавал не само во џамиите, туку и во градските сали и во другите јавни простории. Станал мошне популарен кај населението и, особено, кај студентската младина. Неговите говори не се однесувале само на религиозните теми; често говорел за образованието и за науката, за економијата и за социјалната правда. Во 1971 година во Турското државно собрание е прочитан предупредувачки Меморандум на Армијата заради ширењето на влијанието на верата, Ѓулен престанал со должноста сè до донесувањето на Законот за рехабилитација. Потоа бил проповедник во разни градови, а повторно во областа Измир, каде ја надоградувал, со уште поголем успех, својата проповедничка улога. Во проповедите во Истанбул доаѓале да го слушаат и министри. Кога во Турција војската ја презела власта (1980), Ѓулен дал оставка. Бил на хаџилак во 1986 година, а кога разбрал дека е издадена заповед за негово затворање, се вратил за да ја докаже својата невиност - и бил ослободен како неправедно обвинет. Народот искажал големо интересирање популарниот свештеник да продолжи да проповеда, тоа го правел во големите џамии (1989-1992). Многу предавања има одржано и во Западна Европа. Станал една од најпознатите и најпочитувани личности во Турција, заради своите идеи и искажувања, посебно за реформата во образованието и за новиот подем на турското општество и држава и за подобар реален живот на луѓето. Имал средби со најпознатите политички личности на Турција, заинтересирани за погледите на прочуениот теолог.

Фетулах Ѓулен е автор на многубројни текстови во списанија и весници, интервјуа во разни турски и светски весници, напишал многу книги и направени се збирки на негови текстови, многу од нив се преведени на разни јазици: "Божјиот Пророк Мухамед", "Проблемите на нашата епоха", "Како да се проповеда", "Скапоцени врвови на срцето", "Метафизичките димензии на постоењето", "Нашата епоха и генерација", "Човекот во виорот на кризата", "Денот кога настапува пролетта", "Актуелни мисли", "Оформување на својот дух", "Размисли за современите прашања", "Светлини на патот - Бисери на мудроста", "Воспитување на децата", "Кон глобалната цивилизација на љубов и толеранција" (преведена и на македонски јазик), автобиографија "Мојот мал свет" и многу други. Напишал и учебник по арапски јазик (во 5 тома), бидејќи одлично ги знае арапскиот и персискиот јазик. Почитувачите имат посебно име

за Ѓулен - **Учител, Хоџа ефенди**, големо име, кое го заслужуваат од своите следбеници само возвишените личности, кои знаат многу, ги учат луѓето на најдоброто и ги водат кон правилните цели.

Ѓулен е добитник на голем број турски и интернационални награди за придонесите за развојот на турското општество, култура, образование и уметност, за ширењето на духовните вредности и за настојувањата за воспоставување и ширење на толеранцијата, посебно за развојот на интеркултурниот и меѓуверскиот дијалог. Пред неколку години во еден германски весник е прогласен за **најзначајна светска личност на нашето време**; во анкетата на Ројтер за 100 најбележити луѓе во современото, тој и уште еден писател се истакнати како двајца претставници од Турција.

Карактеристиката на Ѓулен како духовна личност, научник и етичар се длабокиот хуманизам, заинтересираноста за луѓето и за нивната судбина. Тој смета дека **религијата, науката и етиката треба да одат заедно во развитокот**. Порачува дека секој треба сите свои сили да ги искористи за достоинствено да го одбележи своето живеење, а луѓето обединети да го унапредат светот и егзистенцијата на сите луѓе. Ѓулен говори модерно, со верски, социјални, научни и педагошки перспективи. Според ориентацијата и квалитетот, идеите и зборовите на Ѓулен се рамни на оние на најзначајните светски теолози и етичари денес, како и на најголемите верски мислител и моралисти од минатото.

Ѓулен е значаен мислител, кого го познаваат во сиот исламскиот свет, но тој е истовремено **универзално ангажиран** деец. Тој го сака целото човештво, се грижи за верата, надежите и позитивните визии на сите луѓе. Тој има голема душа, емпатичен е, малку го интересираат неговите лични страдања, ги прима кон срцето пред сè маките на другите луѓе. Неправдата направена на другите тој ја доживува како удар против него самиот. Како бележит поет, вака ја објаснува својата сочувствена природа: "Секогаш кога ќе видам како паѓаат есенските лисја од своите гранки, чувствувам толку болка небаре ми е исечена раката".

Тој истакнува дека пред сè е покорен слуга на Бога, дека подучува за Бога и сака сите луѓе да ги упати во вистинитоста на Божјата реч, која советува ум, разбирање, одговорност, умереност, соработка, човечност. Така и живее Ѓулен, со богат духовен живот и исклучително скромно (повеќе од деценија престојува во САД од здравствени причини). Нужноста на скромноста Ѓулен прекрасно ја опишува: "Опивањето со слава е слично на слаткиот отров, зашто го лишава срцето од духовната сила".

Ѓулен многу студираше, а тоа секојдневно го прави и натаму. Многу настојува младите да се образуваат на најсовремен начин, особено во природните науки - не само што укажува дека Арапите (на пример, *Ибн Сина*, 980-1037) биле најпознати светски научници на своето време, а со тоа и исламот имал голем подем и огромно влијание, туку Природата, природните феномени и прелести се најдобар указател за вредноста и добрите намери на Бога. Ѓулен реалистички гледа на обврските на луѓето: "Денес, нам, пред сè, ни е потребна генерација која ќе биде свесна за исполнувањето на своите обврски кон Бога и нам ни се неопходни совршени луѓе кои ќе можат добро да го водат општеството - нам ни се потребни идеални водачи кои ќе го спасат човештвото од одвратната бездна на атеизмот, од незнаењето, грешењето и неверувањето во Бога и кои ќе ги водат луѓето кон вера, длабоки сознанија, точна насоченост и мир". Ѓулен и себе и нас не соочува со визијата за 21-иот век, во којшто, тој очекува и објаснува, ќе се роди **духовна динамичност** која ќе ги возобнови заспаните морални вредности. За новото столетие предвидува и се надева дека ќе биде **епоха на толеранција, разбирање и меѓународна и меѓуверска соработка**, а

самиот тој дава голем придонес за да се остварат овие предвидување и неговите сништа. "Својствата на хероите на толеранцијата се благородност, кроткост, имање обсири и трпеливост", истакнува Ѓулен, кој има свој сон - дејствата на луѓето со чиста вера да водат кон единствена, *обединета цивилизација*, која ќе се изгради и потпира врз заедничките вредности и врз водењето *дијалог* меѓу културите и религиите. Ѓулен визионерски пишува: "Како што секое утро, секое изгрејсонце, секоја пролет значат нов почеток и будење надеж, така е и со секое ново столетие и со секој нов милениум... Луѓето живеат постојано со надеж, тие се деца на надежта. Но сега ги имаат загубено своите надежи, им згаснал "огнот" за живеење... Имањето надеж е директно пропорционално со имањето вера... Јас верувам дека светот на новиот милениум ќе биде место со повеќе среќа, праведност и сочувство... Исламот, Христијанството и Јудаизмот произлегуваат од истиот корен... Иако биле ривалски вери низ вековите, заедничките точки меѓу нив и одговорноста што сите ја имаат за изградба на среќен свет за сите Божји суштества го прават нужен нивниот меѓуверски дијалог. Овој дијалог сега се проширува со вклучување на религиите на Азија и на другите региони. Резултатите ќе бидат позитивни". Ѓулен е еден од најзначајните носители на создавањето и спроведувањето на **Универзалната етика** на човештвото.

Фетулах Ѓулен поттикна разни форми на духовна комуникација меѓу верите и народите. Тој се сретнува со религиозните водачи, со научниците, писателите и водителите на современите културни процеси во Турција, во околните земји (Евро-Азија), во Европа и во целиот свет. Значајни се неговите средби со најголемите светски лидери - на пример, средбата и разговор со папата Јован Павле II (1998) предизвика интересирање во целиот свет и одгласите уште траат. Ѓулен учествува на собири со пацифистичка и духовна цел, на кои учесниците од разни култури и религии, народи и генерации се сплотуваат да ја шират идејата за единствен, интегриран свет и за мирот. Еден од таквите собири е Меѓународниот форум *Религиозне и мирот - од широроти кон планетарна етика* (Москва, 2005) и разни други слични собирања, некои од нив се посветени и на анализирањето на мислата на Ѓулен. Изработена е и интересна интернационална *Платформа Дијалог Евро-Азија*, која инсистира на глобалната етика и на етичките димензии на дијалогот и на разбирањето во современиот свет. Ѓулен вели: "Во целиот Универзум животот покажува симфонија на заедничко помагање. Сите делови на светот меѓусебно се поддржуваат и си помагаат".

Позицијата и дејноста на Ѓулен се израз на подемот на модерниот дух на исламот и на новата смисла на религискиот дух во денешниот свет, на светското поврзување на религиите и на развојот на етиката во граѓанското општество. Местото на Ѓулен во современата епоха е бележито, тој има интернационален углед, неговите идеи одекнуваат и се шират низ сите континенти. Неговите ставови и влијание се следат и се чувствуваат во широките области - од религијата и културата, до бизнисот и образованието.

Како **религиски** толкувач, Фетулах Ѓулен мошне интересно говори за верата и со голема духовна сила ги објаснува исламот, Коранот, личноста, делото и традициите на Пророкот Мухамед, како и идеите и методот на суфизмот и на другата верска практика - и тоа на научен начин, поврзувајќи го своето толкување со насоките и дигнитетот на современата мисла. Етичката основа на љубовта, сочувството, милосрдноста и простувањето Фетулах Ѓулен ги користи да објасни дека помеѓу луѓето не треба да владее непријателство, злоба и одмазда, бидејќи со тоа се нарушуваат начелата на верата. Тој укажува дека Исламот е религија која бара мир. Во светот силно одекна прочуената изјава на

Ѓулен, а се однесува на насилството кое се користи во политичките пресметки, при што се забораваат позитивните етички вредности. Во денешницата мнозина теророт сакаат да го поврзуваат најмногу со муслиманите, односно за него најповеќе се обвинува исламот небаре е милитаристичка религија. Во духот на мирољубивиот и милосрден ислам, по повод настаните од 11 септември 2001-та, Ѓулен кажа: "Коранот објави дека оној кој неправедно зема живот, всушност ги зема сите животи на луѓето, а оној кој ќе спаси живот, всушност ги спасува сите животи на луѓето. Дури Пророкот Мухамед изјавил дека муслиманот е личност која не повредува ниту со рацете ниту со јазикот... Тероризмот не може да биде употребен да се постигне никаква исламска цел. **Ниеден терорист не може да биде муслиман, ниеден вистински муслиман не може да биде терорист.** Исламот бара мир и Коранот бара секој вистински муслиман да биде симбол на мирот и да ги поддржува сите основни човекови права". Сите нас тоа не замислува никој да не користи насилство и терор против друго човечко суштество, да ја поддржуваме етиката и идеологијата на мирот и толеранцијата, кои за Ѓулен се главни вредности за кои тој се заложува.

Како **философ**, Ѓулен не ги разделува идеите за светот и верата. Тој укажува дека нема потреба од двојна, паралелна човечка духовна активност, небаре едната е валидна за материјалната, другата за духовната реалност. За него реалноста е една, а може да се согледа и изучи преку студирањето на Универзумот. Ѓулен посочува на потребата да се проучува исламот, за кого вели дека дава научни објаснувања за широчината на постоењето, изворни идеи за суштината и психологијата на човекот и правилни определби за човечкото ориентирање и дејствување. На современиот свет му укажува дека од Истокот доаѓаат интересни и важни идеи за целото човештво, кое треба обединето да настапува и да ги споделува искуствата и заедничкото проучување на вистината.

Ѓулен е интересен **социјален** мислител во современа смисла. Тој говори за слободата и креативноста на личноста, за смислата и значењето на заедничкото живеење, за правдината, за универзалната смисла на егзистенцијата на сите луѓе на светот. Од него можат да се научат значајни нешта за граѓанскиот свет, за модернизацијата на живеењето и за унапредувањето на човечкото заедничко дејствување, за модерната и корисна политика.

Особено е значајно настојувањето на Ѓулен за *образование*. Тој е еден од **најангажираните просветители во нашата епоха**, во која образованието е најраширена дејност, а философијата на образованието е една од централните нови дисциплини. Ѓулен ги повикува сите да се образуваат и во својот човечки пат да тргнат од повисока позиција - како вистински познавачи на светот и на научните закони, како поддржувачи на верските принципи, како приврзаници на демократските социјални визии и како автентички носители на креативна моралност.

Младите здрушно го прифатија својот Учител. Тој им посочи **високи идеали**. Тие се воодушевени од неговото искрено настапување, од покажаниот алтруизам и љубов за луѓето, од советот дека не треба да дозволат да бидат обземени од духот на материјализмот и поседувањето, дека треба да им служат на луѓето, дека треба многу да се развиваат во науката, дека треба да бидат добри и подобри. Истовремено Ѓулен настапува мошне граѓански, тој не искажува лични политички амбиции, туку на младите им говори со најубави зборови пред сè за нив самите, за блиските, за нивната земја и за сите луѓе на светот.

Така во сите важни области - теологијата, философијата, социјалната наука, педагогијата - Ѓулен вградува автентична етичка мисла на

себепочитување, достоинство, грижа за светот, за другите и за себе, идеја за преданост кон највисоките принципи на постоењето и за давање на најдоброто од себе во изградбата на општеството и на светот. Врз основа на учењата на исламот и во согласност со особените духовни традиции на Турција, Ѓулен упатува на позитивен патриотизам и интернационализам, самиот ги проучува светските вредности, а на сите луѓе, посебно на младите, им препорачува правилен пат по кој луѓето треба да одат во **новата епоха**, која ќе биде *свештиска* според значењето, *мултикултурна* според доживувањата, *религиозна* според највисоките цели, а *хријателска* според поврзаноста на луѓето. Ѓулен зборува детално за главните вредности Љубов, Милосрдие и Простување, Толеранција, Мир, како и за придружните вредности Сочувство, Разбирање, Дијалог, Солидарност, Помош... Сите вредности Ѓулен ги поврзува во еден сконцентриран став: **Сега треба да мислиме за доброто на човекот**, стремејќи се љубовта и толеранцијата да ги опфатат сите луѓе на Земјата (по предлог на моите турски колеги, кои здружно ги поддржуваат идеите на Ѓулен, јас напишав книга "*Етичкиите учења на Фетулах Ѓулен*", Скопје, 2010, стр. 190).

Своите етички учења Ѓулен ги поврзува со визиите и предлозите за меѓукултурна соработка на народите, за меѓурелигиски дијалог и заедничко настапување, за меѓуцивилизациска средба и запознавање, за пацифистичка иднина на човештвото. Во таа смисла, етиката е суштествена содржина во учењата на Фетулах Ѓулен, речиси сите негови дела имаат етичка содржина и вредност. Тој е **еден од најзначајните етичари на новата морална ренесанса**, тој ги поврзува традицијата со иднината, длабоката духовност со животната реалност, особените турски и источни искуства со општата судбина на светот, највисоките морални вредности со конкретните задачи на современиот човек.

Етички мисли на Фетулах Ѓулен

"Можам да кажам дека мирот, љубовта, простувањето и толеранцијата се основата на исламот; сè друго е случајност."

"На секој човек може да му го согледаме неговиот карактер од неговите постапки. Совршените луѓе имаат задача да се однесуваат благо, кротко... Како верници ние не смееме да бидеме насилни, ниту да се подбиваме со луѓето, дури и ако тие постапуваат непријатно."

"Свеста за добрината е како таинствен клуч кој ја отвора портата на кругот на добродетелите."

"Секој ќе го прегрне секого со љубов - па, со Божја помош, 21-то столетие ќе биде наречено *епоха на толеранцијата*."

"Со меѓусебна љубов, ние ќе одиме напред утре."

99. Донатан Шел

ДА ГО СПАСЕМЕ СВЕТОТ ОД УНИШТУВАЊЕ

Во секоја епоха има некои **главни прашања**, кои бараат од луѓето да постапуваат соодветно, надевајќи се дека токму таквото однесување ќе претставува најдобар начин на човекување, а дилемите дали тоа е исправно нема до крајност да ги обземаат душите на луѓето. Некогаш се тоа размислувања за небото и за вториот свет, некогаш соништа за слобода од странските окупатори или од домашните експлоататори, некогаш револуционерни стремежи за промена на политичкиот систем или надежи за подобри човечки односи, некогаш големи амбиции за завладување со нови простори и техника или за воздигнување на човечките стандарди на живеењето. А денеска тоа се

стравот дека сме на работ на пропаѓањето и дека малку недостига за да упропаستиме многу нешта ако не постапуваме **внимателно** и **рационално** - дојдовме до ситуација докрајно да се плашиме од општото пропаѓање, светот е во најголема егзистенцијална криза, може да се случи да се уништи сè што е живо, заедно со луѓето, дури и целата Земја. Во таква ситуација сме од 1945 година, кога е создадено **атомското оружје**, и постојано демне тотално загрозување на светот и на човечкиот род. Против таа крајна опасност станаа и гениите и најумните луѓе уште веднаш откако се појавија нуклеарните арсенали и протестира, но огромниот број бомби, со безгранична уривачка моќ, станаа дел од нашите страдни животи, заканувајќи ѝ се на планетата со уништување.

Тоа е најголем проблем на денешницата. Меѓутоа, не се опасни само хипермоќните средства за разорување, такви се исто така општото загадување и неконтролираното искористување на природните ресурси. Двете тешкотии се поврзани како **опасност за Природата и за човештвото**. Одговорот на научниците и моралистите за повредувањето на Природата и за подобрувањето на природните услови за живеење на човекот и на другите живи суштества се изложени во **еколошката етика**, за човечкиот ум и добрина да го согледаат патот за решавање на овие тешки, незаобиколни прашања. Нуклеарните проблеми како трајни човечки предизвици и маки целосно ги изложи американскиот есеист Донатан Шел.

Донатан Шел е роден во 1943 година во Њујорк; бевме врсници, почина во март 2014 година, кога се надевавме дека ќе може да му јавиме дека го избравме за еден од стоте најзначајни етичари на светот, кои им ги кажуваат на луѓето најважните и најдобри нешта. Тие проблеми ги доживувавме слично, како генерација. Шел дипломирал на најпрочуениот универзитет Харвард (1965). Плоден соработник (1967-1987) на познатото социјално и културно списание "Њујоркер", се истакна со познавањата на разни нешта и сметан е за еден од **водечките американски интелектуалци**. Потоа бил гостин-професор на еден од најпрочуените универзитети Јејл.

Шел во 1980 година во "Њујоркер" во 3 продолженија објави студија за тешкиот проблем на нуклеарното вооружување; книгата излезе во 1982 година. Тој го кажа непосредно, незаобиколно, за паметење она што доста луѓе го знаеја и мнозина веќе го говореа. Првата **атомска бомба** е фрлена со ужасен резултат 37 години пред тоа, но оваа книга - според оценката на оние што ја претставуваа на јавноста - ќе стана класика *ако* луѓето разберат што таа им кажува и порачува. Книгата Шел ја наслови "**Судбината на Земјата**". Тој има напишано уште многу книги, а овде директно расправа за страшниот проблем и за стравовите кои луѓето треба да ги имаат од нуклеарното оружје, за никако да не ги забораваат опасностите. Книгата е наградена со висока награда. Означена е како "книга со исклучителна сила", "длабок историски момент", потсетник "да си го соочиме умот со нуклеарната опасност". Од другите книги на Шел ги споменуваме "Незавршеното XX столетие" (2001) и "Седма деценија" (2007), во кои натаму ја претставува атомската опасност и другите кризни проблеми на човечкиот опстанок.

Интересен пристап кон прашањето на развојот и **опстојбата на нашата планета** има направено еден постар автор - **Имануел Великовски** (1895-1979), роден во Русија, студирал медицина и други науки во француското Монпелје, Единбург, Москва и Киев, каде што дипломирал во 1921-та. Емигрирал во Германија, почнал да издава научно списание, соработувал со Алберт Ајнштајн, еден е од основачите на хебрејскиот универзитет во Ерусалим, каде живеел од 1923-та, а во 1939-та бил на гостување во САД и останал истапувајќи се пред војната што настапуваше. Напишал големи студии за античкиот Египет, како и книгите "Светови во судир" (1940), "Земјата во вриеж" (1955) и "Амнезија на човештвото" (*ἵστοιχ.* 1982), многу интересни трудови за состојбата на нашата планета, читајќи "од книгата на Природата" и потсетувајќи не дека Земјата не патува низ празен простор. Тој овде не расправа за влијанието на човекот врз Природата, но ги повикува луѓето да дознаат и да размислуваат за страдалничката реалност запишана во **геолошката историја на планетата**, како постојано престројување на почвата и водите, како "грчеви на Природата": "Земјата и водата, без кои не може да се замисли опстанокот, одеднаш се претворија во непријатели и уништувачи на животинското царство и на човечкиот род, кои не можеа да најдат засолниште ни прибежиште". Тој зборува за мигновените уништувања, за несреќите над кои човекот нема контрола, за човечката вознемиреност, очајување и страдање.

Тој поглед инаугурира една нова етичка визија **катастрофизам** (од *хел.* катастрофа = пресврт, решителен миг, нешто исклучително значајно што доведува до нова ситуација; мошне несреќна појава, тежок настан, решавачки пресврт; **пропаст**). Во хеленските драми *катастрофа* претставувала *расплетување* на дејствието. Во театарот настаните одат кон тензија и посилно доживување, а во помодерното време овој термин се поврза со **големите страдања** во природата, **катаклизми**, кои водат до пореметување на животот и до големи загуби. Великовски не го измисли овој став; според *хел.* катаклизма = поплава, потоп, пропаѓање, прочуениот францускиот зоолог **Жорж Кивије** (1769-1832), создавач на палеонтологијата и на компаративната анатомија на цицачите, изгради теорија според која некои геолошки и биолошки појави се предизвикани од катастрофите на Земјата, а органскиот свет ќе биде уништен по огромните пореметувања на површината на планетата, по што ќе се родат нов живот и негови нови форми. Великовски покажува дека големите катастрофи се случени не многу одамна, туку во времето кога веќе постоел човекот, дека за тоа има безброј докази во геолошките движења и наоди, како и во етнографските сеќавања и записи на старите народи. Поуката е дека човекот треба да знае дека го **демнат несреќи и страдања** од самата астрономска реалност, дека секој час е возможно пореметување на

состојбата на Земјата, која нам ни се чини стабилна (си велиме дека ќе пропадне дури по неколку милијарди години, кога Сонцето ќе стане цуцеста звезда). Таквите идеи не се нови - во класичните свети текстови, особено популарни во Средниот век, се говори за **Апокалипса** (религиозни визии за несреќно уништување на светот), за пропаѓање на природата и на луѓето, за дожд од комети, за огнови, за сиромаштија и глад, за страшни болести, за лути војни, за "крај на светот" (пред Последниот суд).

Напоредно со оваа природна, геолошка теорија и реалност, на погледите за катастрофа им се приклучија и делата на **самиот човек**, како многу **нови појави**, кои ги *загрозуваат* Природата и животот на човекот - започна подемот на индустријата и користењето на јагленот и на нафтата за греење, а уште повеќе за производство на енергија (со разни нузпродукти, особено јаглендиоксид); почви, води и разни руди масовно и расипнички се искористуваат за човечки потреби; рапидно се зголемува бројот на жителите на Земјата, насекаде се изградија огромни градови и бројни населени места; се наголеми сообраќајот со неговите хемиски последици во воздухот, а сообраќајниците покрија многу корисни простори; исечени се шуми, со многу ерозии на почвата, раширени се пустините; извалкани се водите и океаните, загадена е Земјината површина; искоренети се многу растителни и животински видови; случени се големи несреќи на производните капацитети и на сообраќајните средства; хемиски производи ги трујат посевите, воздухот и луѓето; претераната употреба на вештачките азотни ѓубрива (што помага за побогат род на растенијата) ги загадува водите, убивајќи ги во нив животните и растенијата; непрекинатите војни уништија безброј имоти, луѓе и добиток (а посебно ја зголемуваат негативната енергија во човечките суштества); има климатски промени под влијание на човечкото однесување - зголемување на општата температура, силни ветришта, ефект на стаклена градина, топење на трајниот лед на планините и на половите, озонска дупка како последица од користење хемиски производи; се шират нови болести (иако доста стари болести се совладани, начинот на живеење води масовно кон некои заболувања, а се појавуваат и сосема нови, поврзани со глобалните комуникации); општ пораст на ѓубрето и на загадувањето во сите сфери и простори; несмирување на конфликтите помеѓу луѓето, кои се закануваат со делумни или со пошироки убиствени дејства, а се шири и теророт, значи постојано се одгледува насилство... Тоа се бројните **човечки придонеси за катаклизмичните состојби** во светот и за нужната загриженост на луѓето денес.

Атомското оружје е специјален случај - како *многусџирана ојасносџ* од директно уништување, од радијација со влијание врз телесната состојба и врз генетската реалност, размножување и мутации на живите суштества и од трајни стравови кај луѓето за загрозеноста и несмирениот тормозење. Цели 45 години *сџуденатџа војна* (1945-1990) помеѓу двете најголеми сили со нуклеарни потенцијали ги разнебитуваше свеста и ја ограничуваше самосвеста на луѓето, не можеа да дојдат до позитивни мисли. Со експлозијата на 1.000 атомски бомби од Хирошима до спогодбата да не се прават отворени проби (1945-1963) трајно е загаден сиот воздух и почва, така што е бесмислена секоја идеја за еколошка чиста средина. Атомските центри создаваат нови видови страдања и стравови - во американската централа во Харисбург (1979) имаше проблем, се роди "Кинески синдром", дека реакторот ќе "се пробие низ целата Земјина топка до Кина"; експлозијата во **Чернобил** (1986) не само што усмрти илјадници луѓе во Украина, туку и разболе од рак стотици илјади во Европа; постојана закана од радијацијата на нуклеарниот отпад; опасноста од атомска закана од терористите (кои ќе купат или ќе направат атомско оружје), како и огромните залихи кај големите

сили (денеска е обавено дека има 60.000 атомски глави, секоја посилна од бомбата фрлена над Хирошима), ги плаши сите луѓе. Тоа е еден од основните видови **катастрофизам во новата ера**.

За книгата "Судбината на Земјата" од Шел е кажано дека е "клучен елемент во историјата на човечката мисла". Во преднуклеарната ера човекот имал сообразни мисли и навики, но од создавањето на нуклеарната бомба тој има **нова судбина**, треба да се соочи со фактот дека на човечкиот род му се заканува самоуништување и мора да го спречи ова апсурдно, безгранично, конечно пропаѓање. Нуклеарните постројки ги направил човекот, а тие сега му се закануваат со уништување. Шел укажува дека (во 1980-те) човештвото веќе 4 децении живее во сенката на нуклеарната катастрофа, се привикнува на сенката на смртта, сака да ја заборави (како што постапуваат крајно болниот и осудениот на смрт), надевајќи се дека опасноста некако ќе се отстрани од неговиот свет - но тоа не е можно. Психологот Роберт Лифтон вели дека сме **"нурнати во смрт"**. Шел потсетува на етичката склоност на човекот да го потценува злото: "Оштетувањето на Земјата, вели Шел, е најголемата од сите опасности што ги донесува нуклеарното оружје".

Во светлината на нуклеарната сила - сите човечки нешта изгледаат кршливи и ограничени. Илузијата е дека се можни ограничени атомски војни, како што расправаа стратезите на големите сили, правејќи планови за судири помеѓу нив во кои нема да се употреби нуклеарното оружје или, пак, тоа би било користено само делумно (дури се измисли и "чиста" нуклеарна бомба, која *само* ќе убиеше живи суштества, а територијата би била незагадена, слободна за употреба на "победникот"). Тие концепции се нереални, опасноста од нуклеарното оружје е перманентна и незаобиколива ако започне војна. Некаде во почетокот, а и досега, се кажува дека нуклеарното оружје служи само за застрашување и ќе доведе "до крајот на сите војни", небаре сите ќе се плашат да ги употребат ваквите оружја - а забораваме дека во историјата имало луди генерали кои биле готови за крајни злосторства и, уште повеќе, дека сега не останаа само две нуклеарни суперсили, кои евентуално би можеле да се спогодат, туку уште многу земји направија и нови прават атомско оружје, со што опасноста се зголемува со геометриска прогресија.

Најинтересното во книгата на Шел е неговото толкување на знаењето. Од Ренесансата знаењето е прва човекова задача и постигнати се енормни резултати. Меѓутоа, "знаењето може да го зголеми незнаењето", вели Шел. **Знаењето води кон нови сознанија** и "чудесни видици", но **може да не ги овозможи разбирањето, умноста, мудроста**. Знаењата од нашата епоха покажаа уште колку не знаеме и колку треба уште да откриеме. Се цитира биологот д-р Луј Томас: "Не знаеме како функционираме, не знаеме каде припаѓаме, а најмалку од сето го познаваме огромниот, недофатлив систем на животот во којшто сме всадени како активни делови. Всушност, ние **воопшто не ја разбираме природата**". Шел истакнува дека не е најстрашното она што го знаеме за можната катаклизма, туку она што не ни е познато - ова Шел го споредува со нашите дејства со кои во модерната епоха ја повредивме *екосферата* (се случија безброј негативни последици - на пример, опасноста од озонската дупка, а поради абиотичките својства веќе одамна ултравиолетовите зраци се користат за стерилизација). Исто така, **за нуклеарната катастрофа до пред неколку децении не се знаеше дека е можна**.

Шел мудро предупредува: "Кога станува збор за последиците од нуклеарната катаклизма, не е можно никакво експериментирање, а тоа значи - ни потврда од искуството. **Со Земјата не може да правиме експерименти**, затоа што имаме само една Земја и од неа зависи нашиот опстанок; ние немаме некоја резервна Земја, која би можеле да ја разнесеме во некоја вселенска

лабораторија и така да дознаеме колку е отпорна на нуклеарната катастрофа". Потсетува на глупостите во дискусиите околу атомската опасност, кога се барало колку мегатони е потребно за да се истребиме себеси (една тајна не е раскриена - се зборува дека еден диктатор заповедил да се фрли бомба врз една негова дивизија за да се види какви се последиците). Шел заклучува дека за набљудувањето ние немаме друга платформа освен **сопствените смртни рамки**. Ако гледаме биолошки, би можеле да го разгледуваме размножувањето на живите суштества од клетките. Но, Земјата се разликува од клетката: "Земјата, како мајка на севкупниот живот, нема жив родител".

На Земјата треба да се гледа како на еден *единствен* механизам-организам (така и ја именува астрономот Џејмс Лавлок - **Геа**). Нужен ни е **холистички** поглед на нештата, водење сметка за сите појави и последици, затоа што се поврзани. На Земјата може да се очекува дека една појава ќе влијае врз некоја друга или врз поголем број други. Промената на климата може да се одрази неочекувано врз голем број животни елементи: "Не е позната севкупноста на овие дејства". Но, знаеме дека е можен **ненадеен, драстичен еколошки разгром**. Шел укажува дека Земјата стана малечка, а животот на човечкиот вид несигурен. Споредувајќи разни проблеми во современиот свет, вели: "Мораме да заклучиме дека нуклеарната катаклизма од големи размери би можела да доведе до смрт на човештвото".

А "кога еднаш сме дознале дека катаклизмата *може* да доведе до уништување на човештвото, немаме повеќе право да се коцкаме, зашто ако загубиме, играта е готова и ниту нам ниту на некој друг ќе му биде дадена втора шанса". За користењето на нуклеарното оружје знаеме дека сигурно ќе води кон смрт на нашиот вид. Не знаејќи што ќе се случи во таков случај, немаме право да се играме со таквата тајна: "Ние сме во длабоко незнаење. Заради тоа незнаење треба да си поставуваме прашања, чудењето би требало да не направи скромни, би требало да не вдихнови на почитување и внимателност, што би требало да не водат кон акција, без одложување, за да ги повлечеме заканите кои сега ги ставаме пред Земјата и пред себеси".

Ова се познати факти, освен ако не ги запоставувавме или не им го даваме точното значење. Големият придонес на Шел, пошироко во етиката, се однесува на толкувањето. Тој вели, кога би можеле да замислиме да се создаде некој општ совет, кој би можел да заповеди да се уништи сето нуклеарно оружје, тоа би бил прв чекор кон ослободувањето од морничавата ситуација. Но, "завојуваните или воинствените нации сепак одново би ги направиле своите нуклеарни арсенали - можеби дури и за неколку месеци". Тоа би се случило и ако се заповеди да се затворат сите фабрики за правење атомски бомби, а потем и сите фабрики кои прават фабрики за правење атомско оружје. Тоа на нов начин го поставува овој круцијален проблем на човештвото. Советот би можел да заповеди светската индустрија да се задржи во пред-нуклеарната фаза, но и тоа би било безуспешно, бидејќи сите планови би можеле повторно да се создадат. Имено, човештвото не би можело да смета дека ќе успее да го запре светот да не се уништи: "Опасноста од истребување на човештвото со нуклеарно оружје не лежи во никакви особени општествени или политички околности на нашето време, туку во тоа што човештвото како целост... достигнало определено ниво на знаење за физичкиот универзум". Шел укажува дека **научното знаење е најтраен производ од сè што имаат направено човечките раце и ум**. Сите дела на човекот можат да застареат и да пропаднат, но не се губи знаењето како тие да се направат. Науката е процес на откривање и не знаеме што ќе откриеме - но откако биолозите ги откриле гените, не можеме да бидеме сигурни дали нема да се плетката во тајните на

животот. Ајнштајн е најблага личност, а неговото откритие на суштината на светот овозможи да се создаде оружје кое може да уништи сè. "Науката е плима која само може да расте", заклучува Шел. Но, ние **не знаеме како нешто намерно да заборавиме**. Не знаеме дали ќе откриеме нешто што ќе не ослободи од нуклеарната опасност. Се зборува за преселба на други планети - небаре нас не загрозуваат растенијата и животните од Земјата, а не ние нив. И таму луѓето ќе си заминат со знаењата за бомбата. Според Шел, постојат две зла од кои не може да се ослободиме: нашите сопствени откритија и нашата склоност кон уништување и самоуништување. Шел мисли дека ќе мора да пронајдеме друг начин како да се спасиме од **најголемиот проблем на животот и на етиката денес**.

Човекот веќе живее во нуклеарната ера. Дента кога требало да се изврши проба на првата атомска бомба (16 јуни 1945) во Лос Аламос во САД, сите биле исплашени, бидејќи пресметките не кажувале точно дали нуклеарната фисија ќе ја разнесе целата Земја или можеби и целата вселена. Тоа не се случи и бомбата беше фрлена на Хирошима. Оттогаш се испробани илјадници бомби, но ни денес не знаеме дали не може да се случи таа страшна можност. Ние замижуваме, се навикнуваме на опасноста, се охрабруваме дека нема да дојде до нуклеарна војна или дека нема токму ние и нашите да настрадаме во неа, но тоа се сè психички себезалажувања. Многу учени сметат дека е неизбежна употребата на нуклеарните оружја, некои ја препорачуваат против непријателите на нивните земји. "Билтенот на атомските научници" непрекинато од 1947 година донесува часовник на "Судниот ден". За Шел нуклеарната опасност е **центар на еколошката криза на човештвото**: "Човечката власт над Природата доведе до безусловно зголемување на власта на смртта на Земјата". Затоа тој го поставува основното прашање пред човечкиот род: **дали на Земјата ќе надвлееат животот или смртта?**

Шел потсетува на зборовите на *Франц Кафка* (1883-1924) за апсурдноста на модерното човечко живеење: "Бескрајна надеж постои, но не за нас". Ние сме пред ужасната можност да ги спречиме идните генерации да се родат и да живеат - затоа треба да ги поставиме "суштествените нови прашања за нашиот опстанок". Животот на човекот е заеднички. Од историската далечина ние стигнавме до состојба да може да се нурнеме во уште поголема, бескрајна темнина. Само заедничкиот свет ни дава надеж дека може да преживееме: "Денес нашите одговорности како граѓани на светот се силно зголемени. Во преднуклеарното заедничко живеење бевме партнери во заштитата на уметноста, институциите, обичаите... **Денес мора да бидеме партнери во заштитата на самиот живот**". Еден поет рекол: "Мора да се сакаме едните другите - или да изумреме". Научната фантастика ни понудува имагинарно бекство од проблемите - тоа е мамка за која се фаќа нашиот вид. Шел вели: "Обврската на видот да опстане ја поставува пред секоја единка новата обврска да го остави на страна својот интерес во корист на општиот интерес". Секоја генерација има обврска да преживее за да може да се роди идната генерација. Станува збор за **најрадикалното зло во човечката историја**. Но, го запоставуваме, живееме според вообичаените теркови, а ги натрупуваме средствата кои можат да ја уништат планетата. "Животот продолжува..., но со различни чекори..., одејќи низ темнина". Менталната несигурност ќе не води кон прифаќање на помалите несреќи, божемски така ќе сме ја одминале (одложиле) најголемата. Шел препорачува од новото чувство на одговорноста да произлезе **"универзална светска програма за сочувување на нашиот вид"**. Таа програма би била **мера на честноста и на човечноста на живите**". Би требало да

создадеме нова врска помеѓу луѓето и нов начин на меѓусебна грижа, почитување, "форма на љубов". Треба да ги пуштиме да се родат идните деца, од нуклеарната закана да извлечеме изострена свест за животот и за возобновувањето на светот. Потсетува дека еден јапонски монах рекол: "Секој ден е добар ден".

Шел наброја неколку неопходни животни и етички начела, кои ни се нужни во нуклеарниот свет: *Прво*, почитување на човечките суштества, родени и неродени... *Второ*, почитување на Земјата, разбирање на животната средина не како просто опкружување, туку како основа на човечкиот и на другиот живот... *Трето*, почитување на Бога или Природата, зашто ни како единки ни како вид не сме се создале сами, а нашата зголемена моќ не е свртена кон создавање, туку кон разурнување... Опасноста е наведната над нас, а ние мора да мислиме и на себе и на иднината на човештвото. Надежта дека човештвото ќе опстане е најскромната, само таа не доведува до останатите надежи: "Само бараме некој да не надживее нас... Живеењето без надеж во човечкиот опстанок е живот во очајување". Ако се откаже од таквите стремежи, заклучува Шел, човекот се откажал од сè. Градењето на катаклизмичната машина ја оценува како "несомнено најголемата грешка што ја направил нашиот вид". Но, зар самоистребувањето е закон на нашата природа?!, се запрашува Шел. Мора да може да се постигне насилени начин за решавање на проблемите. "Нашата задача е повторно измислување на политиката; повторно осмислување на светот". Човекот може да ја вложи љубовта наспроти физичката енергија од срцето на материјата, наспроти ништожноста. "Поентата е животот".

Со бомбата врз Хиросима **светот тргна кон самоуништување**. Тоа го забележаа и осудија безбројни научници и хуманисти: Алберт Ајнштајн и Зигмунд Фројд, Никола Тесла и Лео Силард, најголемиот современ хемичар и двојниот нобеловец Лајнус Паулинг и Роберт Опенхајмер - кој беше директор на проектот за создавање на првите нуклеарни бомби (во времето кога и Хитлер се закануваше дека прави такво оружје, а насекаде во светот се водеше борба за одбрана на цивилизацијата). **Опенхајмер** (1904-1967), добитник на Нобеловата награда, кој покрај физиката студираше и класични јазици и санскрит, рече со каење во хиндуистички дух: "Сега станав смрт, уништувач на светот". Идниот живот го посвети на антинуклеарната борба, во книгата "Науката и разбирањето" (1954) вели: "Историјата на откритијата на полето на атомистиката не подучи толку многу, и лаиците и упатените. Таа не потсети на сушноста на класичната мудрост, која луѓето треба да ја носат во срцето". Најголемиот философ на XX век лордот **Бертранд Расел** (1872-1970), пацифист уште од Првата светска војна, добитник на Нобеловата награда, во говорот во британскиот Горен дом укажа дека на прашањето на нуклеарното оружје мора да се гледа од **становиштето на иднината на човештвото**. Со иницијатива на најзначајниот современ научник **Алберт Ајнштајн** (1879-1955), кој укажа дека Четвртата светска војна сигурно ќе се води со камени секири (зашто во атомскиот судир ќе биде уништена цивилизацијата), Расел основа во канадското место **Пагваш Движење** на најистакнатите светски научници за мир (1957). Расел и лично учествуваше со младите демонстранти и со жените исплашени за децата против лудилото на студената војна и нуклеарното вооружување, можеби тој го открил методот на протести со седење **сит-ин** (што е можно во демократијата, во диктатурите убиваат).

Расел велел дека се бори за среќата на луѓето. За научниот морал е важно што Расел се занимава со прашањето на **повикот на философот** денес, со тоа што е смислата на философијата. Расел смета дека философот е повикан да

се **бори за вистината**, смислата на философијата е **барањето на вистината**. Доколку философијата му служи на философот за нешто друго, а не за непристрасно барање на вистината, тој прави предавство на философијата. Тогаш е морално одговорен - затоа што ја изневерува смислата на својата наука. Но Расел сметал дека вистината треба да биде *научно вштемелена, без предрасуди и без нејирреливост*. "**Философијата прави навика за совесна вистинољубивост**". Вистината мора да биде егзактно поставена, без субјективизми. Само ваквата вистина ќе овозможи, според Расел, симпатии и разбирање меѓу луѓето.

И покрај опасноста од нуклеарното оружје, сепак многу земји се зафатија да го произведат, со што им се закануваат на своите соседи, а не сметаат дека со тоа си се доведуваат и себе во смртна опасност. И ние бевме на прагот на такво решение, но бидејќи не успеавме, скришно викавме дека не сме се обидуваале, а да успеевме, ќе се фалевме пред светот (како што сега со својата бедотија и со своите бомби, кои ги проба во атмосферата, се "гордее" диктаторот на трагичната Северна Кореја).

Џонатан Шел говори **во името на човекот**. Досега човекот можел да настрада од природни катаклизми, сега си се заканува со атомска катастрофа предизвикана од него. Треба да живееме во единство со човештвото. Атомското застрашување е бесмислено за човекот. Ги раскинува сите врски на љубовта и на почитувањето, кои ги поврзуваат човечките суштества. Го уништува човечкиот разум - и секоја надеж.

Другото прашање на катастрофизмот е поврзано со човечкото невнимателно и неодговорно однесување во **животната средина** и спрема **Природата во целост**. Тоа е едно од најважните биолошки, антрополошки, политички и етички проблеми денес. Со загадувањето на животната средина и со расипувањето и уништувањето на природните услови луѓето си **го намалуваат квалитетот на животот** и придонесуваат далекусежно да се загрози опстанокот на човечкиот род на Земјата. Во последните неколку децении се родија философски и етички дисциплини кои се занимаваат со овие прашања и се наметнаа и стигнаа до врвот на актуелноста на човечкиот мисловен, морален и политички ангажман: **екологија** (името го даде во 1866-та биологот *Ернст Хекел*, 1834-1919) - наука за животната средина на живите видови, т.е. за природните услови на живеење на секое живо суштество и за неговите односи со средината и со другите живи суштества со коишто ја споделува (главни поими се *екосфера* или *биосфера* - слој на Земјината атмосфера во којшто може да има живот; *екосистем* - биолошка заедница и нејзина животна средина со меѓусебна размена; *хумана екологија* - наука за конкретните елементи на човековата природна средина, за условите и начинот на живеење на луѓето, кои се единствен голем вид кој живее во сите светски краишта и средини, како и за нужниот квалитет на природните услови за непречено, добро и достоинствено човеково живеење); **етика на животната средина** (енвиронментална етика) - морална наука за разбирањето, внимавањето, чувањето и унапредувањето на човековата околина и на нејзините елементи; **еколошка етика** - морално учење поттикнато од еколошките сознанија за вредноста на елементите што го опкружуваат човекот во неговиот живот и му се важни, како и за благородното чување и унапредување на условите за живеење, чија цел е вкупното подобување на опстанокот на луѓето и на другите живи суштества на Земјата. Така од наука за природната средина, *екологијата прераснува во поим за етичка заштитна средина*. **Еколошката етика се развиваше со деградирањето на човековата средина** - обратно пропорционално од опаѓањето на условите на живеењето се будеше и растеше свеста за значењето на добрите услови за вистинско човечко живеење.

Многу научници, организации, конференции и книги се занимаваат со еколошките проблеми. Д-р **Херберт Грул** (1921-1993) одлично ги претстави значајните еколошки прашања на човечката опстојба и проблемите во разните домени на човечкото живеење во познатото дело **"Една планета е опљачкана"** (1975), со поднаслов "Застрашувачки биланс на една политика". Овој научник и политичар своето пратеничко дејствување во Федералниот парламент на Западна Германија го има посветено на објаснувањето и суредувањето на заштитата на човековата средина. Тој кажува дека говори во името на свесните луѓе, чувствителни и одговорни за иднината, во која основен проблем станува **како да се преживее**. Вели дека не е песимист, ниту пророк за пропаста на светот, туку рационална личност, која нема способност да ги премолчува нештата и се разликува од оние кои мирно сакаат да ја скријат вистината: "Политичарите од сите земји се прават слепи и се смируваат себеси и своите бирачи на начин што веќе навредува со тоа што некако несигурно, но сè уште рамнодушно, најавуваат свои розикави слики на иднината". А таа е застрашувачка, фактите се неумоливи. Во 2050 година треба да се трошат 30 пати повеќе скапоцени природни блага и да се произведува 30 пати повеќе, што ќе се претвора во некорисен отпад - само ако порастот биде 5% годишно. "Човекот не може да се измолкне од ниеден закон на природата, вели Грул. - За човекот важат истите законитости како и за вишите видови животни. И нему, како и на останатите видови, му се потребни воздух за дишење, вода за пиење, храна за одржување на телесната енергија. Во однос спрема овие примарни потреби, сето останато е вторично. Човекот е подложен на еколошките законитости, кои - доколку со разумно планирање не дојде во рамнотежа со себе самиот и со средината - безмилосно ќе се свртат против луѓето врз основа на биолошко-еколошките механизми на регулација". Грул обвинува за **неодговорност во сегашнината**. Тој го цитира поранешниот германски претседател Густав Хајнеман, кој предупреди (1974) дека "не може да тврдиме дека ни е добро. **Како нашите деца и внуци ќе живеат на Земјата која ние ја пљачкуваме и уништуваме?!**" Грул потцртува дека проблемот сега испакнува со својата **етичка димензија**.

Во книгата Грул покажува дека **патот на човештвото во последните 200 години не бил умен**, технологијата сме ја користеле претерано и погрешно, не водиме сметка за порастот на населението, туку и натаму ја истакнуваме потребата да се задоволат "сите" потреби, кои веќе денес донесуваат претеран смет и ја загадуваат планетата. Таа епоха мора да престане, да настапи нова ера на рационално и одговорно однесување, да се води сметка за **условите за преживување**. Не е доволна поединечната подготвеност (иако ни таа не е масовно раширена), треба да се организираат сите заедници и целиот свет, да се донесат нужни решенија и обврзувачки документи, штедливо да се постапува со енергијата и со суровините, "да се постават остри граници, неопходни за сочувување на еколошката животна основа". Тоа Грул го нарекува **еколошка политика**, која само тогаш би била и *социјална полиишка* (со која светот сега толку се пофалува).

За еколошката политика Грул истакнува низа принципи - кои се потребни за да се совладаат еколошките проблеми и достојна иднина: грижа за основните животни потреби; однесување со целата природа, па и со животните и растенијата, како со партнери; водење сметка за времето (за траењето на ресурсите), па благовремено да се одржува постојното; насочување кон видливо животна подрачје, што ќе води и кон намалување на меѓународните конфликти и до вистинско партнерство меѓу народите; нужно стабилизирање на

населението, бидејќи на планетава има премногу луѓе, а за тоа треба да им се помогне и на земјите во развој; насочување кон **вистинско добро за човекот** и на **одговорност за идните генерации**; образец за техниката и стопанството треба да биде кружен тек - штедливост и повторна употреба; главната грижа треба да биде насочена кон плодната почва, која би создавала богатство со сончева енергија; трудот да биде економски домислен и еколошки нештетен, да служи за себереализацијата и самопотврдувањето на човек, што значи високо да се постават културата и мисловните дејности; нужните вредности треба да бидат задача на заедниците, исто така социјално згрижување на ближните. Посебно укажува дека веќе денес би требало да го правиме она што ни се чини дека би требало да го правиме по 30 години.

Грул предупреди дека во историјата се јавувале идеи кои биле мошне интересни и правилни, но потоа се извитоперувале и ја губеле вредноста. Сега ни е потребно **хуманистичко протестно движење**, кое ќе ги надмине спротивностите на сите различни позиции. Тој предвестува дека "политичките судири сè повеќе ќе прераснуваат во остра борба помеѓу оние кои ја уништуваат Земјата и оние кои ја чуваат". Покажува како еколозите, пријателите на Земјата, мајките кои ги сакаат своите деца ќе се поврзуваат со **заедничка одговорност за живот на Земјата**, полн со опасности.

Разни философи се заинтересирани за еколошката проблематика и го истакнуваат нејзиното значење. Големiot етичар **Ерих Фром** (1900-1980) предупреди (1977): "Сите факти се достапни и познати на јавноста. Но, речиси е неверојатно дека досега не се преземени сериозни напори да се избегне навестената судбина. Додека во приватниот живот само луд човек би седел со скрстени раце ако би била загрозувана целата негова егзистенција, одговорните за јавното добро не преземаат практично ништо, а оние што ним им ги довериле своите животи, ги оставаат да прават што сакаат".

Интересно учење за еколошката етика има изградено **Ханс Јонас** (1903-1993), ученик на феноменолозите и на современите теолози. Пред нацистичките закани ја напушти Германија, беше во Британија и во Палестина, по војната живееше во Канада и во САД. Најпрвин пишуваше за гностичките учења од првата епоха на христијанството, а потоа разви философија на природата и технологијата, во која најзначајно место му посветува на прашањето на човечката одговорност. Автор е на голем број дела: "Феноменот на животот - За современата биологија" (1963), "Од античките верувања до технолошкиот човек" (1974) и др., а најпознатото е "**Принципот Одговорност - обид за една етика на технолошката цивилизација**" (1979).

Од **Френсис Бекон** (1561-1626) до денес знаењата, техниката и технологијата се во центарот на разгледувањето на мислителите. Создадена е идеологија на знаењето, кое ќе води кон завладување со природата, а науката ќе биде круна на човечкото живеење. За неа се мисли дека е продлабочување на сознанијата за сите сфери и дека методот на фактичностa и објективностa ќе не издигнат нас луѓето до највисоките скалила од класичната визија на скалата која води кон Небото/кон Бога. Тоа беше духот на Ренесансата, надминување на примитивната необразованост и на верската заблуденост. Тоа уште вирее во човештвото, понекогаш се изразува занес за (блескавите) сознајни височини на мислителите или на пророците. Техниката прави чуда со измислувањето машини и сообраќајни средства, со одењето во Вселената или во морските длабочини, со развојот на комуникацијата... Тоа ги охрабрува луѓето да мислат дека за човекот сè е можно, ако не денес, тогаш веќе утре. Но, реалноста ја испостави сметката за исплатување. Премногу луѓе, намалени ресурси, загадување на водите,

почвата и воздухот, ширење на пустините, климатски промени, озонска дупка, топење на ледот, нови болести. Само ако не се гледа, нема да се види и *почувствува* дека проблемите се големи. Живееме на работ на опстојбата; ужасните војни демнат и се спроведуваат; незаобиколиви се стравовите за спокојството, спасувањето, имањето, сигурноста; насилството и теророт не се намалуваат, иако илјадници години се учиме дека не се добри; добрината постои, но и се судира со несмирени страсти и со амбициите за малтретирање. Менталитетот на луѓето не е сменет (барем од Ренесансата е ист), чувствителноста за страдањата на луѓето и на другите живи суштества е намалена, без оглед што има знаци на сочувствителност и желба за подобрување на состојбите; несигурноста е голема (во разни сфери и по разни поводи), како во најтешките модерни времиња... Јонас се обиде нештата да ги објаснува со развојот и смислата на технологијата. Се обиде да ја разбере технологијата како дел на човекувањето. Но, најзначајното кај него и за еколошката етика, која тој ја застапува, е потсетувањето на денешните и утрешните несреќи (иако не би можеле да го именуваме "катастрофист").

Јонас даде огромен број примери и објаснувања на етика во разните сфери на живеењето и дејствувањето. Но, за етиката се најважни неколку *нови* формулации и содржина на Кантовиот категорички императив:

- **"Постапувај така што последиците од твоите дејства да бидат подносливи со оглед на перманентноста-траењето на вистинското човечко живеење на Земјата!"**, или изразено во негативна форма:

- **"Постапувај така што последиците од твоите дејства да не бидат уништувачки за идната можност на таквото живеење!"**, или просто:

- **"Не доведувај ги во опасност условите за неограничен опстанок на човештвото на Земјата!"**, или, пак, со позитивен израз:

- **"Во својот сегашен избор вклучи го идниот интегритет на човекот како двојник-партнер на објектот на твојата волја!"**

Тоа се однесува на еден автентично човечки живот на Земјата. Се разбира, ова не се формални етички барања, туку, во феноменолошка смисла, експресији на материјалната етика. Вредностите кои ги определуваат императивите се однесуваат на неколку врвни цели според Јонас: а) **луѓето треба да живеат**; б) **луѓето треба да живеат добро**; в) **и натаму треба да има луѓе**.

Јонас укажува и на промената (која ја направи веќе Жан-Мари Гијо, 1854-1888), дека наместо Кантовата формула: *Треба, значи можеш!*, која соодветствува на етиката на должноста, сега е поверојатна и веќе активна формулацијата: *Можеш, значи треба!*, според која реалната **одговорност**, поврзана со современата егзистенција и со положбата во општеството, инспирира и води кон етички дејства. Околу идеите на Јонас многу е расправано, дали е новина поимот "одговорност", која кај него игра решавачка улога во современата етика, давајќи им на луѓето насока и определба како да постапуваат. Во денешната научна и политичка етика тој поим е многу важен, често клучен (но, за да се доразбере ова прашање, потребно е подлабоко споредување со развојот на социјалната етика, зашто уште за првите христијански владетели на Западот е истакнувана нужноста да бидат справедливи и милосрдни, што е вовед во еден систем на одговорноста и сл.). Во секој случај, книгите и идеите на Јонас се влијателни за разбирање и унапредување на еколошката етика.

Во нашиот свет, кој е полн со опасности и предизвици и поттикнува етичка мисла и творештво, за да се надминат опасностите да не го уништат или човештвото да го доведеме до крај на егзистенцијата - **само умот и моралот се**

основни и делотворни средства на човекот. Со нив луѓето може да ги сознаат своите тешкотии и да изнајдат пат по којшто поисправно ќе одат. Ова ново "еколошко" **преиспитување** на човекот е едно од неколкуте клучни во историјата. Основното што треба да го истакнеме е дека принципиелно не станува збор за **загадување**, туку за **уништување**. И дека тоа пред сè е резултат на **човечките дејства**, кои во основата ги менуваат благопријатните услови на човековото живеење и воопшто на неговиот опстанок. Затоа еколошката етика станува поттик за **реконструкција** на типот на живеење и човечко однесување. Причинско-последичната форма е универзална: **Секој е жртва, но и причина за пропаѓањето.**

Тоа условува и бара многу нови начини на човековото однесување - негов реалистичен однос, свесност за условите и потенцијалите на животот, внимателно користење на ресурсите, изградба на **висок етички став**, засакување на животот и на живото воопшто, пројава на добра волја кон себеси и кон сите други луѓе (со свест за единство), надовградба на добрите намери и постапки и избегнување на лошите и уништувачките.

И во индивидуална и во социјална смисла, тоа значи длабоко размислување и висока одговорност за постапките - со јасна слика за неодминливите последици и на своето дејствување и на постапките на секого во светот. Образецот е камчето фрлено во вода, од кого брановите како последици се шират врз целиот живот - најмногу токму врз најблиските, но допираат и до најоддалечените простори и луѓе. Суштината на еколошката етика е дека **индивидуалното и социјалното се едно**, дека тие меѓусебно се условуваат и поттикнуваат, дека во својот живот човек треба да има проспективно однесување - визија и свест за иднината, дека како основна добродетел треба да ја гради внимателноста кон своите (и туѓите) намери, постапки и резултати, дека треба да престане да биде саможив, бидејќи така првин себе си наштетува, дека првенствена пројава на човековата смисла и опстанок е правењето избор (кој треба да ја покаже добрата намера и да води кон добри цели) и дека во етиката треба да владее доброљубивост и добрамисла.

Сето тоа значи дека станува збор за **нова етика**, не според содржината, туку според суштината. Тоа е најостра етика досега во човештвото, со општа добрамисла и чесни намери, со ригидна одговорност, со апсолутна идеја за неповредување на друго суштество и со крајна свесност за универзалноста на последиците од постапувањето. Еколошката етика ги следи сознанијата на екологијата и ги внесува во моралниот систем на човекот, очекувајќи негово позитивно дејствување (понекогаш може да се нарече синонимно *екологија*).

Тоа, всушност, е една **општа етика**, која се однесува на смислата на етичкото воопшто. Нејзините принципи се незаобиколиви. Со чувањето на својата средина, со чистотата, со неуништувањето на природните ресурси, со подобрувањето на условите за своето живеење придонесуваме кон прочистувањето и унапредување на сиот човечки простор и живејачка. Живееме со свест за иднината, во која нашите потомци ќе очекуваат да проживеат достоинствено и сигурно. Еколошката етика е база за изградба на Универзалната етика, како единствена свест на човештвото и изедначен морален нормативен систем.

Еколошка етика покажува дека во современата епоха, поради големите проблеми во дејствувањето и лошите последици од човечкото однесување, нормативната етика, која предлага правила за однесувањето, е мошне блиска до теоретската етика, која ги испитува смислата на моралното мислење и принципите на човечкото постапување. За еколошката етика е сè едно дали

нејзината основа е теоријата на загриженоста, или учењето за одговорноста, или консеквенцијализмот, или доктрината за човечките добродетели - стига да се добри правилата за дејствување и да даваат успешни резултати. Интересно е дека за еколошката етика се создадени разни совети (како **Мисли глобално, дејствувал локално!**) и се направени голем број книги со поуки како да се дејствува еколошки доблесно и ефикасно.

Најпознатата таква книга е "**50 едноставни нешта што секој може да ги направи за да ја спаси Земјата**", дело на Работната група за Земјата (1989). Книгата е преведена во многу земји и продадена во милиони примероци. Книгата е посветена на оние кои уште не се родени, а мотото е земено од философот *Едмунд Берк* (1729-1797): "Најголема грешка на оној кој не прави ништо е да мисли дека може да направи само нешто малку". Книгата најнапред ги објаснува еколошките проблеми: ефектот на стаклената градина, загадувањето на воздухот, озонската дупка, опасниот отпад, киселите дождови, загубувањето на флората и фауната, загадувањето на подземните води, натрупувањето ѓубре, штедењето на енергија и вода како спас за Земјата. Со полно примери (дека секое американско семејство фрла секоја недела 50 кг отпад, дека 75% од водата ја трошине во купатилото, дека со чистењето двор со метла се заштедуваат илјадници литри вода итн.), дадени се 50 примери-насоки како може да се дејствува навистина еколошки: од користење чисти детерџенти и нефрлање на пластична амбалажа до преглед на греењето и рециклирање на стаклото.

На книгата "**365 начини за менување на светот - Како секој ден светот да се направи подобар**" (2005) автор е Британецот Мајкл Нортон, кој има направено многу корисни иницијативи и организации за помош на сиромашните и на младите. Книгата започнува со мисла од Ален Кеј: "Најдобар начин да ја пресретнеш иднината е да ја измислиш". За секој ден во годината, според месеците, се даваат по 2-3 статии и совет што да се прави еколошки правилно. Прекрасна книга за лични дејства, студентски размислувања и училишни есеи.

Книгата "**1001 малечок начин за да се спаси нашата планета**" (2007) од Англичанката Есме Флојд има објаснување: мали промени за да се создаде позелен, еколошки пријателски свет. Прашањата и советите во неа се однесуваат на помагањето дома, внатрешното уредување, работата во градината, постапувањето на работата, стилот на живеење, семејниот живот и однесувањето во животната средина. Не може ни да се замисли колку има шармантни и неочекувани решенија за подобра еколошка ситуација во светот.

Кај нас тукушто е преведена книгата "**101 начин да ја спасиме Земјата**" од Дејвид Белами, па ако немате контакт со друга (инаку мошне бројна) литература за екологијата, оттука може да научите многу за правилното еколошко однесување.

Еколошката етика, етика на Земјата, етика во нуклеарната ера... бара сериозни луѓе, **личности кои мислат и на денес и на утре**, кои нема да сакаат ни тие самите ни другите ни утрешните луѓе да немаат ништо, кои нема како изроди и неранимајковци да уништат сè, не водејќи сметка за другите, за оние кои допрва треба да дојдат и да имаат шанса да го проживеат својот живот барем во условите што ги имаше нашата човечка генерација. Затоа оваа етика/овие етички размисли и идеи се можеби најважна индивидуална, социјална и политичка етика на денешницата.

Етички фрагменти од Џонатан Шел

"Родителите знаат дека со новороденото дете - како со сонцето кога ќе изгрее - целиот свет повторно е роден, зашто човечкиот свет постои само во умот, срцето и духот на секое човечко суштество."

"Најголемата опасност која историјата некогаш ја создала - е опасноста со која историјата се стреми да се проголта самата себеси."

"Бомбите ги направил човекот, тие денес му се закануваат со уништување."

"Ако денес во фантазијата се спуштиме во пеколта, може да се надеваме дека утре нема да мораме тоа да го сториме во реалноста."

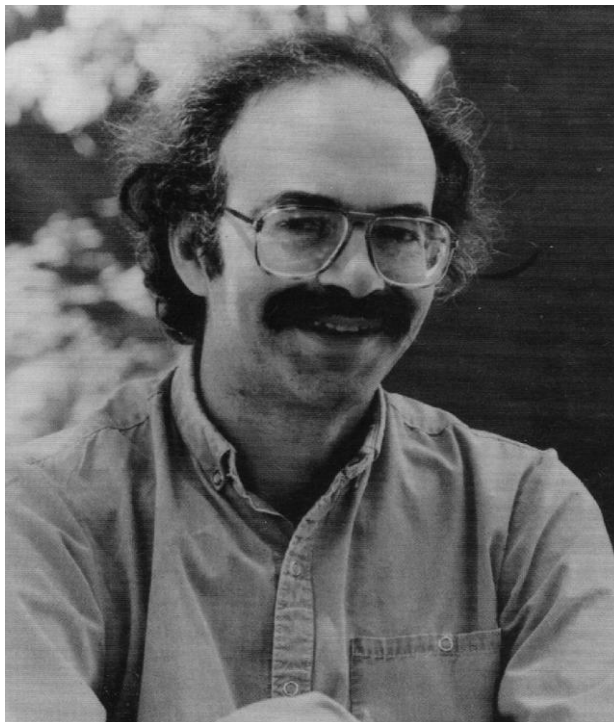
"Општеството кое систематски ги затвора очите пред опасноста која му се заканува за неговиот физички опстанок и не преземе никакви мерки за да се спасе, не може да се нарече психички здраво."

"Сега целиот наш вид е повикан да ја преземе врз себе одговорноста... да го заштити нашето постоење со својата волја. Прашањето на иднината ни беше просто дадено; сега неа мора да ја постигнеме."

100. Питер Сингер

НОВИ НОРМИ ЗА НОВИТЕ НЕШТА

Во последните децении **бурно се возобновува етиката**. Многу проблеми со кои се судри човештвото наметнаа повторно да се побара помош од етиката, која извесен период беше запоставена философска гранка и животна практика (во една значајна философска книга од 1930-тите стои дека етиката е интересна само во академска смисла - а допрва ќе следуваат најголемата светска војна, бројни граѓански војни, ликвидација на милиони недолжни, атомски бомби, студената војна, загадување на Природата, нови болести, страхови...). Потребен е **нов етички сензибилитет**, се отвораат нови етички дилеми и перспективи, во новата етика се расправа за новите прашања и се даваат разни нови решенија, кои се разликуваат од старите етички одговори.

Се појавија и голем број нови етички мислители на сите страни на светот, кои врз основа на старите сознанија, а уште повеќе врз модерните погледи, ја развиваат етиката свест, ги објаснуваат новите морални вредности и влијаат врз моралната практика, која сè повеќе се здобива со универзален карактер. Една од најпознатите личности на новата етика е австралискиот мислител Питер Сингер. Во последните четири децении светот со заинтересираност ги слуша неговите зборови. За неговите етички предлози се води жива дискусија, тие се одобруваат или се критикуваат, зашто тие се **нови реални етички норми за новите морални ситуации и проблеми**.

Питер Сингер е роден во 1946 година во Австралија, една од најмодерните земји на светот. Според првата општа историја на човештвото, изработена од УНЕСКО, тоа е прва социјалистичка држава, зашто во неа веќе од 1901 години на секого му се загарантирани социјална сигурност и работа, а сите сме сведоци на нејзината исклучителна прогресивност во многу ориентации и зафати. Сингер е дете на еврејски емигранти од Австрија, кои одвај избегале од фашистичкиот терор. Со такво потекло, тој понудува една извонредно сензибилна етика, која води сметка за реалниот живот и за страдањата на живите суштества. Тој се труди да пронајде **разумни одговори за големите прашања кои го опседнуваат современиот свет**. Бил професор на најголемите светски универзитети - во Оксфорд во Англија, во Њујорк и Принстон во САД и др. Сингер не е само етичар со зборови, туку и **се бори за спроведување на своите морални ставови**, па бил и претседател на Меѓународното здружение за биоетика и издавач на списанието "Биоетика".

Има напишано многу книги, од кои се најпознати “Повторно осмислување на прашањата на животот и смртта“, “Како да живееме?“, “Практична етика“, “Еден свет”. Неговиот избор на етички текстови за Универзитетското книгоздателство на британскиот Оксфорд е најзначајна *етичка анџологија* денес, како и универзитетскиот учебник *џо еџика* на Блеквел од Оксфорд. колективно дело, чијшто редактор е Сингер,

Сингер се прочу со обработка на еден нов проблем, кој понудува **нова етичка енергија за целото човештво**. Станува збор за етичките права на животните. Утилитаристичката идеја на Џон Стјуарт Мил од пред 150 години, дека во грижата за добро на сите суштества треба да биде вклучена и грижата за животните (“сите живи суштества”), Сингер ја претвори во **етичка норма за почитување на животот на животните**. Неговото дело “Ослободување на животните“ (1975) се смета за библија на новата концепција дека **сите живи суштества на светот имаат исти права и потреба да им биде сочуван основниот животен статус**. Наместо *анџироценџризмоџ* како (егоистичка, ограничена) свртеност на сите мисли и дела кон доброто само за човекот, сега се препорачува *биоценџризам*, сконцентрираност за доброто на сите живи суштества (а уште понатаму се развива *физиоценџризмоџ*, општа идеја за добро на сѐ што постои). Питер Сингер е и главен основач на движењето за немачење и неубивање на животните. Неговиот принцип гласи дека не треба да се јаде месо ако исхраната може да се обезбеди од растителни извори. Тоа е можно на денешниот степен на човештвото, тоа не е само здраво, туку и *етички доблесно*, а моралните придобивки од вегетаријанството се истакнуваат како чиста етичка добивка (тоа веќе 2.500 години го тврдат и џајнистите и многу Индијци).

Ваков неортодоксен мислител избра и **нов начин на осмислување на основниот етички приод**. Европската етика илјада години, од Пјер Абелар (1079-1142) наваму, се потпира врз ставот дека основно во етиката е *намерата* (интенцијата), моралната цел; таа е предмет на етичкото оценување; тоа ја унапреди и беше темел на европската етика. Сингер има нов пристап, тој е морално подиректен. За него етиката не е додаток на човековиот живот, туку негова смисла. Ние **постоиме одбирајќи и следејќи вредности и норми**. Затоа за Сингер смислата на етиката е поврзана со нејзиното најстаро решение, дека таа е практична дејност, особен вид човеково дејствување: низ моралната практика се согледуваат етичките идеи и вредности на моралниот субјект. Оттука Сингер бара и **оценување на последиците на постапките**, зашто тие не можат да се одделат од смислата на етичкото, како што се намерата и акцијата. Ова се нарекува **консеквенцијализам** (според латинскиот, францускиот, англискиот збор *консеквенција* за “последицата“, она што следува и произлегува од делото).

Сингер истакнува дека **неговата теорија е форма на најразвиената современа етичка концепција утилитаризам**, која е доминантна во најразвиените земји, а за која целта на етичките мисли и дела е унапредување на животот на луѓето. Оваа позиција кај Сингер води кон своевидно проникнување на личноста и заедницата. Денес во светот е доминантен индивидуализмот, ставот дека личноста е најважен елемент на постоењето. Заедниците се услов и простор за живеење и напредување на единката. Сингер го истакнува значењето на секоја личност која живее. Но, тој ги согледува потребите и значењето на нејзините врски и поврзаност во општеството. Тој не ја отфрла марксистичката идеја (и идејата на многу други мислителџ) дека заедницата е основна форма на човечката егзистенција, иако ја критикува нејзината форма инспирирана од авторитарни цели, која водеше кон застарен болшевички колективизам. Според Сингер, неопходна е многу посуптилна дијалектика помеѓу

индивидуалното и колективното, разиграност на етичката мисла, која ќе ги има предвид двете суштини на човековото живеење - и неговата единичност и неговата социјална природа. За таа цел тој гради **етика на индивидуалната одговорност**. Единката е морален визионер, свесна за своите сили и сака да изгради добра етичка заедница. Ова ѝ е нужно токму нејзе. Затоа е неопходно човекот да има *етичка креативност* и да настапува со слободна и вредна етичка желба, со цел да ги сознае проблемите, да осмисли одговори, да пронајде морални норми и нив да ги препорачува и спроведува.

За ваквиот став на Сингер е карактеристична неговата книга **“Како да живееме?”** (книга со ваков наслов прв направил Емерсон). Книгата на Сингер има поднаслов “Етиката во епохата на егоизмот”. Научната цел на авторот е да ги испита животот и моралот во последните две децении на XX век, кога во западниот свет се јавија катастрофални форми на алчноста, мамење, искористување на другиот, нарушување на добрите обичаи во работењето и во живеењето. Повеќи особена паралела со едно источно општество, Јапонија, каде утилитаристичките цели се поблагородни од дивниот егоизам, Сингер укажува дека на луѓето им се присушти и формите на алтруизам и почитувањето на другиот. Наведувајќи примери од историјата и современоста, тој укажува дека **егоизмот не е генетска предиспозиција на човекот** и дека луѓето практикуваат и подобри етички решенија. Саможивоста личи на внатрешна димензија на индивидуализмот, но тоа не е точно, зашто етичкиот избор може да биде и поинаков. Сингер укажува дека егоизмот не е најдобро етичко решение за единката. Во Просветителството *Хелвециус* (1715-1771) велеше дека облагорувањето на егоизмот го наметнуваат воспитанието и заедницата. За Сингер, свртеноста кон другите суштества и кон општите проблеми е органски етички пооправдано и морално поефикасно за секого.

Незаинтересираноста за општите проблеми, впрочем, не е можна во современата епоха на поврзан свет (*глобализација*) и со разнишана состојба на Природата (*загадување*). Сингер не гради само етичка наука, туку е и **горлив застапник за соодветни морални решенија**. Така и тој покажува дека дистинкцијата меѓу теориската и практичната етика нема денес многу оправдување. Тој инсистира на жива етичка активност и креативност во денешната епоха. Има **безброј прашања на кои луѓето мораат да дадат етички одговори, односно да направат етички избор**. Во секојдневието ние не сме постојано исправени пред обврзно избирање, туку постапуваме според моралните навики и постоечки норми. Тие се своевидни рецепти за однесувањето. Меѓутоа, доаѓаме во ситуација да мораме да донесеме етичко решение, односно да ги определиме нашето натамошно однесување, патот на нашето живеење, судбината на луѓето околу нас, дури опстанокот и начинот на постоење на луѓето. **За таквите дилеми нема одложување** и мораме етички да избереме. А за тоа ни е нужен етички сензибилитет, чувство за себе и за другиот, амбиција да правиме добро, чувство на одговорност; тие се делови на етичноста на личноста.

Од позицијата на исклучителна морална личност и воспитан да ја почитува личноста и етиката на другиот, Сингер ги истакнува етичките права на секој човек (етиката на **човековите права** е најнов систем на етичката визија и ветувачка морална практика). Сингер не морализира и етичките решенија не ги наметнува како натурени незаобиколни ставови. Не - во духот на ерата на **дијалогот**, којшто го развиваат помладите етичари на нашето време - тој ги изнесува и спротивните погледи и потоа полемизира со нив, противставувајќи аргументи и размислувајќи јавно за проблемите, за решенијата и за нивните

последници. Но, тој не се откажува од тоа да ги изнесува своите ставови и да ги брани потребните норми (тоа е една од димензиите на етичкото образование, кое верува дека може да ги поттикне луѓето да размислуваат за тешките животни проблеми и да ги придобијат и другите за заедничко правилно дејствување). Во своите трудови и бројни настапи Сингер се искажува за етичките димензии на абортусот, особено за односот спрема бебињата за кои е утврдено дека имаат неизлечиви генетски проблеми. Тој учествува во разгорената денешна расправа за евтаназијата, како решавање на прашањата на неизлечиво болните. Тој е еден од највредните застапници на **етиката на добрата животна средина** (еко-етика). Тој ја брани демократијата како извор за етичка слобода и вредна морална самосвест на личноста. Наспроти остроото застапување на самосвојноста и правото на материјалното богатство, Сингер укажува дека сиромаштијата ги убива луѓето и дека **непомагањето на бедните е рамно на најголемо злосторство**. Ако правиме поделба помеѓу оние што ни се блиски и другите луѓе, тоа нас не води кон затапување на чувството за човечност. Свеста за ближниот, за секое човечко суштество, па и за секое живо суштество, е извор на силна етичка тензија, која човековиот живот го прави оправдан, осмислен, морално активен и задоволен.

Погледите и моралните објаснувања на Питер Сингер предизвикуваат голема бучава во светот. Против неговата “Практична етика” (која е една од највлијателните нови етички дела) се расправаше насекаде низ светот. Се согледа дека етичките дилеми се живи и дека постојат големи неразбирања. Се виде дека против “Практичната етика” на Сингер настапија оние што ги отфрлаат слободната реч, одговорниот морал и добрата модерна етика. Етичарите често сретнуваат непријатели, свои и на своите идеи. Но, светот и животот го унапредуваат и менуваат оние идеи и луѓе кои го обликуваат сериозното човеково однесување. Питер Сингер укажа на значењето на **етичката култура** и на неопходноста да се создаваат големите етички проблеми и луѓето да почнат да го бараат вистинскиот етички пат. **Новите норми за новите нешта**, кои ги предлага Сингер, изградбата на нов етички пристап се негови придонеси кон развојот на човечката етика. Тие се интересни и модерни, мошне живи идеи. Денес 1/3 од човештвото се вегетаријанци, тој процент значително се зголемува секоја година и со секоја идна генерација, така што за стотина години луѓето веројатно ќе престанат да убиваат животни за да јадат месо (како што ќе ги избегнуваат белиот шеќер и другите опасни материи). Методот на **емпатија**, на етичко сочувствување со страдалниците и со бедните, е мошне силен социјално-политички тренд. Еколошките сознанија разгоруваат **одговорна еколошка етика**. Така поуките на современиот етичар Питер Сингер се вградуваат во очовечувањето на човечката природа, како што новата етика се труди да биде фактор на реалниот развој на човештвото.

Кога започнуваше XX век, луѓето има огромни очекувања, и навистина за сто години се случија многу нешта, голем развој, но и страшни конфликти, нечовечни дејства и страдање на Природата. Такви очекувања се префрлија и во новото столетие, кое започна со двомилениумското одбележување. Питер Сингер, како корифеј на новите етички и биоетички движења, кои се разгоруваат поради светските состојби, своите погледи за идниот развој ги изложи во студијата “Еден свет” (2004). Со поднаслов “Етика на глобализацијата” книгата не соочува со реалноста, атмосферата и проблемите на светот, кои ги разнебитуваат луѓето и ги донесуваат на работ на трагични размисли, но и на нови согледби и нафаки за етичко решавање на светските и човечките проблеми. Во класична смисла, Сингер оваа етичка книга ја гради низ политичките визии, кои веќе од таткото на етиката

Аристотел се дел од размислите за моралот и за човечките определби и избори. Сингер истакнува дека станува збор за **свет на промени**, во кои се преплетуваат разни димензии на живеењето и моралот. Но, ние сме сите во иста ситуација, што е израз на универзализацијата на случувањата и глобализацијата на светот. Нè притискаат проблемите во Природата, еколошките заложби се саботираат, околу светските организации постојат недоразбирања и недоволна соработка, постојат империјалистички и неоколонијалистички тенденции, сиромаштијата и болестите не застрашуваат. “Би требало да го отфрлиме моралниот релативизам... Западната култура нема монопол на мудроста... - вели Сингер. - На некои култури и постапки им недостасува елемент на почитување на другите, што е нужен дел на секоја етика... Со секое човечко суштество треба да се постапува човечно“. Се разбира дека мора да водиме сметка за тие забелешки и укажувања на водечкиот денешен светски етичар. Не може да се станува против современите морални решенија, тие се дел од човечката реалност и визија.

Питер Сингер **не е единствениот** вреден, инвентивен и бележит етичар денеска; многу други значајни етичари даваат исто така придонеси за развојот на новите етички погледи и визии - на пример, во Франција **Андре Конт-Спонвил**, кој напиша книга за 15 највисоки добродетели, **Едгар Морен**, **Лук Фери** и **Жак Атали**, кој го објаснува стремежот кон братството како нереализирана вредност од трите основни од Француската револуција. како и **Мари-Франс Иригоен**, која го анализира моралното тормозење како перверзно насилство во секојдневието; во Германија **Питер Слотердајк** е автор на фантастичната "Критика на циничниот ум" и на поучното потсетување дека сме сите "во истиот чамец", професорот **Отфрид Хефе** прави корисни етички книги, а **Ханс Кинг** е создавач на раширениот проект за глобална етика; Шпанецот **Фернандо Саватер**, кој има направено и поучна книга за својот син; во САД и низ целиот свет брзо се развива етичко-религиозното движење скиентологија, со основите во идеите на **Рон Хабард**, а прочуениот американски мислител од јапонско потекло **Френсис Фукујама** е автор на неколку епохални дела за современата политика и етика; во Бугарија покојниот професор **Кирил Нешев** изложи систем на модерна етика и даде низа историскоетички студии, прочуениот педагог **Румен Валчев** на автентичен начин развива интернационална активност со нови методи на образование за човековите права и за граѓанската свест, **Георги Ангелов**, директор на Институтот за истражување на науката и на нејзината историја, ја испитува етиката на науката, а бугарскиот емигрант во Франција светски познатиот мислител **Цветан Тодоров** дава автентични придонеси за разбирање на етиката на новата цивилизација; професорот **Анте Човиќ** од Загреб е носител на бележитиот духовен развој на биоетиката во Хрватска и во Југоисточна Европа; јапонскиот хуманист **Даисаку Икеда** пропагира дијалог за животна надеж; верскиот пророк **Сан Мјонг Мун** од Јужна Кореја е создавач на нова источна монотеистичка религија и етика на семејниот живот, толеранцијата и на соработката за обезбедување мир и подобра опстојба за сите, при што неговите приврзаници имаат изработено низа прекрасни учебници за етичко образование (*My World & I - The Way To Love & Unification*); првиот папа-Словен **свети Јован Павле Втори**, професор по етика во полската теолошка академија, даде многу интересни книги и пораки со етичка содржина; познати тибетанскиот верски водач **Далај Лама** објавува исклучително значајни дела за етиката на иднината. Свои идеи и визии изложуваат и многу други етички мислител во оваа епоха на доминацијата на етичкиот дух.

Покрај 22 април - *Денот на Планетата Земја*, и 10 декември - *Денот на правата на човекот*, кога во 1948-та е донесена Универзалната декларација за

човековите права, како значаен празник на новата етичка ера на човештвото младите го одбележуваат и 11 мај - *Денот на љубовта и на обединувањето на луѓето*, за што во реге стилот пееше **Боб Марли** (1945-1981) од Јамајка. Етичари и моралисти има и ни се потребни на сите страни на светот.

Етички мисли од Питер Сингер

“Ние сме дел од овој свет, а тој има очајна потреба да се направи нешто **сега** за условите во коишто луѓето живеат и умираат и да се избегне социјална и еколошка катастрофа. Нема време да ги сосредоточиме нашите мисли кон далечната утописка иднина. Премногу човечки и не-човечки живи суштества страдаат сега, шумите пропаѓаат мошне брзо, растењето на населението и натаму е надвор од контрола... Ние не може само да чекаме од владите да ги донесат потребните промени. Интерес на политичарите не е да ги предизвикуваат основните навики на општеството, што нив ги избрало да го водат. Ако 10 отсто од населението има свесен етички поглед за животот и дејствува усогласено, таа промена ќе биде поважна од секоја промена што би ја направила власта.“

“Должноста да не се изврши убиство е многу полесно да се исполни отколку должноста да спасеме некого... За нејзино извршување е потребен степен на морален хероизам, сосема различен од оној кој бара да се воздржиме од убиство.“

“Разликата помеѓу етичкиот и егоистичкиот однос спрема животот е многу пофундаментална одошто разликата помеѓу политичката десница и левица... Мора да воведеме да живееме етички како реалистичка и видлива алтернатива на денешната доминација на материјалната саможивост.“

Додаток

ЕНЦИКЛОПЕДИЈА НА ЕТИЧКИОТ УМ

Во нашата ера во Париз излезе една етичка книга **Dictionnaire d'éthique et de philosophie morale**, sous la direction de Dr Monique Canto-Sperber, Paris, Presses universitaires de France, 1996, која е повеќе од големо научно остварување, **вистински културен настан и книга на една генерација**. Нејзината чудесност е и во тоа што таа тоа ќе претставува и во иднината. Зашто, многу работи се менуваат кај човекот од епоха во епоха, само две остануваат постојано - потребата и страста за **знаењето**, како и неопходноста од **етика**.

Човек се стреми кон **знаење**, ги унапредува своите дејности со кои го дофаќа и зголемува знаењето, пронаоѓа методи со кои полесно, подобро, пошироко и подлабоко ги шири сознанијата, ги преферира функциите кои водат до знаењето и ги препорачува на другите, особено на помладите, ги истакнува оние кои предничат во неговото поседување и создавање, ги пофалува оние кои радикално ќе го зголемат. На крајот на краиштата, пронашол **енциклопедија**, како *сезнаење*, одлично и проверено знаење, знаење за разни нешта од сите страни, знаење кое секому му е достапно - стига да знае да ја земе в рака таа сокровишница на знаењето, да сака да ја отвори, да издржи да ја прочита и постојано да ја препрочитува.

А **етиката е едно од најважните нешта во животот**, која го детерминира човековиот поглед на светот, на луѓето, на однесувањето, на работењето. Затоа обврските човек не си ги претставува како грозно наметнување, туку како нормален аспект на живеењето, затоа правењето добро се претпоставува пред спротивните насочености и дејства, затоа и се јавуваат тие одновни бескрајни трудења на секоја личност да се истакне во моралните постапки и во вкупната доблест на своето дејствување, затоа луѓето дури ги боготворат доброделците, добродетелите им ги препорачуваат на другите, особено на помладите, демнат да не згрешат или настојуваат да се поправат кога ќе згрешат. Затоа и се изградени **моралот** и научната дисциплина **етика**, за човекот да си го суреди, подобри, унапреди, поисправно да го создава и поправилно да го води својот живот.

Кога во едно, пак, ќе се спојат енциклопедијата и етиката, се добива најинтересен продукт на времето - кој ги возникнува и храни значајните човекови импулси, претставува голем нов поттик за создавањето и уште еднаш потврдува дека за загриженоста за етиката биле во право оние кои неа ја бранеле, предничеле во неа, опстојувале со неа.

Сето тоа на маестрален начин го прави најновото дело на француската научна мисла **Речник на етиката и на моралната философија**, кој со зафат достоин на големите француски енциклопедиски претходници и на значајната француска морална традиција претставува најголем збир на етички сознанија на едно место досега во светот.

Франција и француските философи засекогаш во светската мисла си го изборија првото место (такво прво место го имаат и кинеските и индиските класици, хеленските мудреци и философи, христијанските и исламските теоретичари, германските и англиските философи) не само со тоа што големите умови како Ериугена, Абелар, Монтењ, Декарт, Ларошфуко, Лабриер, Монтескје, Волтер, Русо, Дидро, Хелвециус, Сен-Симон, Конт, Гијо, Диркем, Бергсон, Сартр и де Бовоар, Ками, Башлар, Фуко, Гликсман и многу, многу други ја сочинуваат најзначајната духовна репрезентација на светот - којшто

нејзе ѝ должи откритија, поттици, најважни решенија во разни области на духовните сознанија, врвни точки во човечките откривања во однос на постоењето, на трепетите на егзистенцијата, на правилата на сознавањето, верувањето и однесувањето, туку и заради тоа, и особено заради тоа, што ја замислија и создадоа првата вистинска комплетна сокровишница на сите знаења "*Енциклопедија*", или Образложен речник на науките, вештините и занаетите". Со ова единствено дело во човечката историја, чијшто прв том се појави во 1751 година (а инаку во 35 томови), не е само навестена информатичката цивилизација, туку со него таа почна да се гради, како неприкосновена милениумска иднина на човештвото, на којашто ние ѝ станавме не само неми предвесници или вчудовидени очекувачи, туку живи учесници, страсни посветеници и трогателни, неснајдени градители. Енциклопедијата ја замислија, водеа, правеа и издаваа философите *Дени Дидро* (1713-1784) и *Жан ле Рон Даламбер* (1717-1783), кои и со своите погледи и со ова свое монументално дело го заслужија епитетот водечки мислители на Франција на времето.

Измислениот збор за тоа големо дело *Енциклопедија* значи "сеопшто образование", бидејќи ја реализираше големата просветителска идеја на воздигнување на луѓето од калта на незнаењето и на несвесноста кон височините на умот и на просветленоста. Делото го содржеше сето вистинско знаење на епохата - за историјата, настаните, личностите и географските точки, за сите животни прашања, предмети, занаети, за сите духовни, социјални и морални проблеми. Кој ќе ја прочитае и проучеше таа книга, ќе го заокружеше своето образование толку, што ќе знаеше сè - со цел да ја оствари големата цел на позитивизмот и да може со тоа да реализира сè.

Од тоа дело и таквото благородно настојување на француските философи букна страста за правење на слични сеопшти прегледи и широки научни информативни збирки, така што денес веќе би била потребно да се направи енциклопедија на енциклопедиите, ако би сакале да научиме какви сè дела, со какви настроенија и успеси, во кои сè области и подобласти, со каква вистинска универзалност се родени ширум светот во оваа 250-годишна традиција на новиот, ренесансен, просветителски начин на зафати во сознанието. Франција, во секој случај, и натаму продолжи да прави енциклопедии, од кои барем оние на книгоиздателството "Ларус" на многумина во светот и кај нас им беа најсигурен и сакан потпирач во барањето на вистината во точноста на фактите, во санкционирањето на значењето и во прецизноста на специфичното речничко изразување. За компјутерциите се хит токму енциклопедиите (зашто се тие духовен израз на овој информатички полет и свет), а и фамозниот *Инијернеј* всушност е една огромна енциклопедија, а сега кон неа секој може да додава по нешто за да се долови сеопштото. Нашата енциклопедија, двај направена, има проблеми со оценката, а тоа е нашиот пропуст во пласманот на нашите сознанија и, евентуално, во објаснувањето на специфичниот аспект на нашите погледи.

Енциклопедиите демонстрираат дека Човекот и Битието имаат ексклузивен однос. Нема подобар начин да се разбере дека човекот е разбирач, сотворец и толкувач барем на Природата (на овдешната и времената егзистенција), ако не и на сето Битие (од човекот, со човекот, за човекот). Кога ќе дофатите енциклопедија, вие држите *Универзална книга*, израз на сеопштата моќ на Човекот, сликовит приказ на сепостоечкото, клуч за негово разбирање и поука за воспоставување на патиштата кон идното.

Таква е и **новата фантастична енциклопедија на етиката**. На 1.637 страници, од кои сите имаат двојни колони, а всушност, заради графичката

големина на книгата и густината на слогот, тоа значи преку **5.000 страници** текст, на кои треба да им се додаде барем уште десет проценти од тоа заради бројните регистри на поимите и на обработените идеи и автори.

"Етичкиот речник" ја зграпчува етичката проблематика опстојно, опширно и крајно прецизно. Тематика зафаќа одредници за погледите на точно 100 најзначајни етичари од човечката историја, како што се Епикур, Кант или Толстој (како што и ние ги даваме во нашата книга, но нивниот избор и изложувања не се земени оттаму, туку се наша конструкција и толкување), потем за 125 етички теми или принципи, како што се автономијата, гревот, пријателството или совеста, за 25 големи области, како што се деонтиката, етиката во психоанализата или моралната теологија, за 55 сериозни практични прашања на етиката, како што се ненасилството, квалитетот на животот или етиката на бизнисот, како и за 85 тенденции и правци од историјата на етиката, како што се кинескиот конфуцијанизам, емотивизмот како морален субјективизам или песимизмот. Но, тоа се главните одредници - во речникот, всушност, се обработени етичките погледи на 1.044 философи (а во индексот точно е набележано за кои теми нивните мислења дале значаен придонес), како и слично толкав број прашања од сложената морална практика на луѓето.

Овој речник е истовремено идеален **етички учебник**. Тој е одличен преглед на теориската етика, и суптилен прирачник на нормативната етика, и ненадмашна дескриптивна и компаративна етика, и обемна и продлабочена историјата на етиката и на моралот. При тоа, сиот тој огромен материјал е аналитички согледан и синтетички претставен, со нужни споредбени пристапи и информации, кои овозможуваат ова море од сознанија да не делува како натрупана граѓа, туку како обработен и совладан систем.

Се работи за прекрасна книга, направена од 247 мислители од Франција, Велика Британија, САД, Германија и Италија, значајни истражувачи на етиката како философи и на специјалните етички проблеми во другите области како нивни метафилософски прашања, главно професори на големите и на малите универзитети. На тој силен интелектуален сојуз како духовно братство и врвен еснафски етички собир му овозможи да дојде до крај и да го даде овој чудесен резултат **д-р Моник Канто-Спербер**, директор на едно одделение во францускиот прочуен Национален центар за научни истражувања од Париз. Оваа најнова специјализирана енциклопедија ја објавија "Универзитетските печатници на Франција", еден од најголемите научни издавачи на светот, познат според многубројните и одлични енциклопедии за разни науки и на изданијата според веќе класичната идеја на Мишел де Монтењ "Што знам јас?"

Ова дело, што е многу значајно, произлезе и од **актуеноста на философијата на моралот**, од една разгранетост, раздвиженост и силна настојчивост на современата етика, која соодветствува на големите кризни ситуации и морални шокови на денешницата - од здравствени до политички, лични и колективни, разбирливи и нејасни, традиционални и новопројавени. На тоа етичарите одговорија со биоетика, со етика на однесувањето кон својата околина, со засилено истражување на професионалниот морал, со непопустлива демократска политичка етика, со поврзување на сегашнината со егзотичните минати морални светови и идеи, но и со компонирање на сегашнината како една вистинска целост, со врзувањето на етиката со културните и антрополошките истражувања и сознанија. Многу нешта се во игра на **полето на етиката**. И оваа голема книга покажува дека **етиката стана најдинамична, најпотребна и најразвиена философска дисциплина** во последната деценија на вториот милениум и во првата на идниот милениум. На почетокот на оваа илјадагишнина

стои еден Пјер Абелар, а на крајот биоетиката и фантастичниот реалитет - неподелената верба на современите етичари дека мислата треба да служи за унапредување на животот и дека личноста најдобро се изразува себеси низ својот морал.

Етичката енциклопедија ѝ прави чест на француската мисла. Денес Франција предничи во светот со философијата, затоа што повторно ја возникна философијата како најзначаен интелектуален пристап кон опстојбата, поддржувајќи го нејзиниот напредок и егзистенција. Неа ја учат по училиштата, на универзитетите е меѓу најглавните предмети, во научните ориентации е незаобиколива, во издаваштвото е центар на дејноста, во весниците и ревиите неотсутна тематика. Прочуените француски кафеа повторно се философски средишта, како во времето на Волтер и Дидро, чија кафеана "Прокоп" е културен паметник, со слики на просветителите како национални херои, или во времето на егзистенцијалистите Сартр, Симон де Бовоар, Ками и други, чии кафеани "Ротонда" или "Купола" се мистични места на сета современа светска културна елита. Во нив се дискутира, чита, пишува и раѓа новата мисла на човештвото. Париз е повторно духовен центар на светот. Во тоа не мала улога има и развитокот на француската етика, која предничи во светот, покажувајќи го тоа и со оваа фантастична, богата, сериозна и неопходна книга - која секому му е потребна како што етиката се раширува и развива низ светот со своите идеи, сили и човечка неопходност. Оваа енциклопедија ги дополнува етичките сознанија кои треба да ги имаме во оваа епоха на етиката, а кои ги даваме и ние во оваа голема збирка "Етичари" од Кирил Темков во издание на Домот на културата во Кавадарци (2014).

КИРИЛ ТЕМКОВ

Кирил Темков е роден (1943) во Кавадарци во чаршичкото маало. Татко му Диме, од ашчиско и пекарско семејство, бил слаткар, угостител и бурекџија. Донел прво кино во родниот град. Мајка му Рада била шивачка. Живеле во Панчево, Белград и Земун, каде одел на училиште. Бил претседател на ученичкиот сојуз (8-то одделение) на првата година на училиштето "Гоце Делчев" во Земун, член и активист на Музичката младина, уредник на Домот на младите во Земун. Во Скопје живеат од 1959 година. Дипломирал философија во 1968, докторирал во 1982 година; бил на постдокторантски студии по Стратегија (1982-1987) кај проф. д-р Александар Грличков. Од 1970-та бил асистент по Етика на проф. д-р Павао Вук-Павловиќ, од 1971-та помошник на проф. д-р Георги Старделов по Естетика, бил предавач, вонреден професор и редовен професор по Етика и Естетика, како и по Философија на менаџерството и Философија на политиката (кои ги воведува како нови предмети на Универзитетот "Св. Кирил и Методиј"). Предавал Етика и на студентите по педагогија, ОНО, психологија, новинарство, мировни студии, на Факултетот за безбедност, на Факултетот за ликовни уметности, на постдипломските студии по Економија на земјоделието на Земјоделскиот факултет и Универзитетот за агрикултура од Гетеборг-Шведска. Предавал Естетика на првите генерации по историја на уметноста, на Факултетот за туризам во Охрид, на Факултетот за драмски уметности, на Музиколошкиот оддел на Факултетот за музички уметности, на студентите по светската литература, по новинарство, на Архитектонскиот факултет, на постдипломските студии на Факултетот за ликовни уметности. Предавал Педагошка етика на студентите по педагогија. Предавал Научно-истражувачка етика на докторските кандидати на УКИМ. Бил гостин-професор по философија на Универзитетот во Ниш (1987-1991), гостин-професор по етика на Филозофскиот факултет во Софија, гостин-професор по Етика на конзервација на постдипломските студии по музеологија, на Народниот музеј-Сорбона-Универзитетот во Белград, член е на Катедрата за мировни студии и граѓанско образование на Слободниот универзитет во Бургас, постојан соработник на Центарот "Слободно образование" од Софија. Бил шеф на Институтот за философија и раководител на Постдипломските студии по философија (и иницирал нивна модернизација). Раководел со Естетичката лабораторија на Филозофскиот факултет (1971-1994), основал и водел Отворен театарски универзитет, Отворен филмски универзитет, акција Музика на милионите, основач и прв организатор на Фестивалот на младите творци на Македонија, основач на фестивалот Млад отворен театар и на Театарската работилница на ФФ ("Зелена гуска"). Бил претседател на Универзитетскиот центар за култура и информации на УКИМ. Истакнат деец на полето на културата - уредник на првата Младинска трибина (Дом на младите на Идадија, 1959-60), два пати претседател на Културно-просветната заедница на Скопје (основач на Скопското културно лето и на приредбите Тебе, граду мој, основач на Дирекцијата за култура на град Скопје), еден од основачите на Скопскиот цез фестивал, член на Одборот на македонските културни работници, бил претседател на советот на Кинотеката на Македонија, на Домот на младите (МКЦ), на Културно-информативниот центар (КИЦ), на Турскиот театар, на Академското друштво "Мирче Ацев", на Драмскиот театар, на Театарот на Ромите "Пралипе". Бил секретар на државната и универзитетска комисија за реформа и дисперзија на високото образование (1972-1974). Еден е од основачите на научниот проект Историја на македонската култура при МАНУ и организатор на неговиот прв собир. Бил уредник на весниците и списанијата "Младинска трибина" (1959-60), "Теми на младите" (Земун, 1962-63), "Земунски весник", "Философска трибина", Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје, "Идеи" (Белград), "Кинотечен месечник", "Дијалог", "Стратегии на образовната и научна политика" (Софија), "New Balkan Politics", "Философски истражувања" (Загреб), основач и уредник на

"Етички тетратки", член на одборот за објавување на собраните дела на Павао Вук-Павловиќ (Загреб). Бил ментор на 40 магистерски и 30 докторски трудови. Држел предавања во Софија, Минхен, Париз, Рим, Бања Лука, Вашингтон, Хале, Загреб, Сеул, Истанбул, Дубровник, Белград, Марсеј, Тирана, Драч, Нови Сад, Опатија, Ниш, Црес, Сараево, Олимпија, Сандански, Мали Лошињ, Приморско и др., како и во Македонија во Охрид, Куманово, Прилеп, Штип, Струмица, Гевгелија, Битола, Кр. Паланка, Велес, Кочани, Делчево, Тетово, Струга. Бил секретар и претседател на Философското друштво на Македонија и ги организирал првите научни собири на Друштвото во Охрид. Бил член на Македонскиот форум (12-члена полуформална организација) за проблемите на независноста на Република Македонија (1991), Бил потпретседател на Европската философска мрежа за образование за демократија, член на Одборот на Форумот за биоетика на Југоисточна Европа, еден е од основачите на Друштвото на философите на Југоисточна Европа и организатор на неговиот собир во Скопје, претседател на Македонската олимписка академија, постојан соработник на кавадаречките Дом на културата, Народна библиотека и Музеј-галерија, член на Македонско-француското друштво за пријателство и соработка и на друштвото за франкофонија, еден од основачите на Македонско-германското друштво, почесен член на Друштвото на ликовните уметници на Македонија. Ја покренал и ја води акцијата за воведување *Етичко образование* во македонското школство и организирал експериментална настава по Етика во основните и средните училишта и во градинките (1998-2005). Носител е на францускиот орден за научен придонес "Академска палма". Сега е универзитетски професор во пензија.

Автор е на бројни статии од областа на Философијата, Етиката, Естетиката (особено за уметничката фотографија, ликовната и драмската уметност, цезот) и Културологијата, како и на повеќе книги: *Актуелните прашања на развојот на високо образование и дисперзијата на високообразовните институции во СРМ* (1973, со група професори), *Високообразовните институции во СРМ од 1974 до 1990 година* (1974, со група професори), *Основите на еден нов Универзитет* (1975, со Г. Стрделов, двете претходни студии со детални научни истражувања на К. Темков), *Панорама на етички идеи од втората половина на 20-тиот век* (1981, со Г. Старделов), *Теоретските погледи на Мило Јаџи Василев - Јасмин*, 1-3 (докторска дисертација, 1982), *Отворен Универзитет* (1993), *Мило Јаџи Василев - Јасмин* (Кавадарци, 1997), *Етика* (1998), *Етика за младите* (1999, 2000, 2002), *Dobro, bolje, najbolje - Etika za mlade* (на српски, 2 изд., Ниш 2003) *Етички речник за младите* (1999, Кавадарци 2001), *Етиката денес* (1999, прев. на бугарски, прош. издание Софија 2006), *Етика за најмладите* (2000-2002, делумно прев. на бугарски), *Луј Армстронг - Сачмо* (2000), *Сто години на цезот* (2002), *Мило Јаџи Василев* (1991, со Александар-Цане Јаџи Василев, Кавадарци 2002), *Етика за децата* (2003-2006, делумно прев. на бугарски), *Еколошки азбучник* (2003), серија *Етика во професијата* (10 емисии, за Центарот за радиодифузија, 2003), *Луѓето, етиката и цивилизацијата* (мак. и англ., Охрид 2003), *Етичари* (2003-2004), *Деловната секретарка денес* (2003, со Анг. Чоланчевска), серија *Граѓанска етика* (20 емисии за морални вредности, за Центарот за радиодифузија, 2004), *Етика за 2 клас гимназија* (2004, 2005, 2009), *Етика за 3 клас гимназија* (2004, 2005, 2009), *Етички речник* (2004), *Ангела и Ангел од 1-а* (прв етички стрип за деца, Другарче, 2004-2005, интерактивни вежби 2005-2006), *Филозофија за 4 клас гимназија* (2005, 2006, 2007, 2009, со Ст. Сидовски), *Етички кодекс на УКИМ* (2006, 2011), *Економска и деловна етика* (на македонски и на албански јазик, Тетово 2007, со проф. Серафим Томовски), *Како да бидам добар* (2 изд. ОХО, 2007, 2009), *Етика за децата* (во нов формат, 2008), *Етиката и љубовта* (за етичкото образование на децата во градинките, 2008, со Зл. Николиќ), *Олимизмот во 21-виот век* (2008, со група автори), *Клуч за усехот* (2008, со Анг. Чоланчевска), *Љубов и внимание* (во нов

формат, 2009), *Етика на културата* (Кавадарци 2009), *Етичкиот поглед на Фејулах Ѓулен* (2010), *Етика за најмладиот* (2010), *Професионална етика* (Кавадарци 2011), *Димо* (сеќавања на Димо Милков за Кавадарци и Македонија, 2012), *Етичари* (Кавадарци 2014), *Етичари*, 1-2 (прев. на српски, Ниш 2014), *Петар Јаки* (2014), *Поетот Манчо Бакалов* (Кавадарци 2014), и др. Ги има преведено и коментарирано книгите: *Прагматизам* од Вилијам Џејмс, *Критика на практичниот ум* од Имануел Кант, *Научна расправа за методот* од Рене Декарт, *За слободата* од Џон Стјуарт Мил, *Есејот* од Фридрих Ниче, *Историја на философијата* (Скопски предавања 1-2) од Душан Недељковиќ, *Творештвото и музејската естетика* од Павао Вук-Павловиќ, *Игра и време* од Лука Прошиќ, *Вовед во дедуктивната логика* од Витан Стефанов, *Сивиот сокол* од Миленко Пејовиќ, *Урнатини* (Скопски сонети) од Павао Вук-Павловиќ. Ги редактирал, подготвил за објавување, коментирал и направил регистри на "Делата на Мито Хаџи Василев - Јасмин" (1-6, 1982), единствено критичко издание на трудовите на кој било македонски автор. Ги конципираше и суредил книгите "Меѓу литературата и животот" на Г. Старделов, спомен-книги на Филозофскиот факултет за неговата 30-годишнина и за неговата 60/85-годишнина, "Млада Македонија", "Спомени за Петар Мазев", "Мојот живот во музиката" од Ѓ. Николовски и др. Има објавено 250 статии и рецензии во "Нова Македонија", 100 статии во ревијата "Старт", 350 статии во македонско-турскиот весник "Заман", 300 текстови етика и биоетика за деца во прилогот "Колибри" на "Нова Македонија" (непрекинато од 2000-та до денес), стотици текстови и рецензии за разните видови уметности и др. Постојан соработник на Радио-Скопје, на Францускиот културен центар, соработувал во ревиите "Македонско дело", "Македонија" (за иселениците) и др.

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека „Св.Климент Охридски“, Скопје

101.9:17
17 (091)

ТЕМКОВ, Кирил

Етичари : сто најзначајни философи на моралот од Заратустра до
биоетиката / Кирил Темков, - Кавадарци : Дом на културата „Иван
Мазов - Климе“, 2014. – 574 стр; 28 см

Кирил Темков: стр. (571-573) – Содржи и додаток: Енциклопедија на
етичкиот ум

ISBN 978-608-65437-3-0

А) Филозофи – Етичари б) Историја на филозофијата – Етика
COBISS.MK-ID 96746250

